

II. ÉVFOLYAM – 2. SZÁM – 2020. NOVEMBER

KÜLÜGYI MŰHELY

A KÜLÜGYI MŰHELY ALAPÍTVÁNY TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

LAPSZÁMUNKBÓL:

HEGEDŐS SOMA: A jogállamiság fogalmának teoretikai problémái az Európai Unió jogfelfogásának vonatkozásában

VARGA ERZSÉBET: Az agresszív adótervezési struktúrákra vonatkozó nemzetközi adóügyi információcsere, különös tekintettel az uniós szabályozásra

KIS KATALIN: A Kelet-afrikai Közösség tőkevonzó képessége – A COVID-19 kihívásai

PESCI MARCO: A Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága az államfői immunitás tükrében – Különös tekintettel az Al Bashir esetre

IGARI ANDRÁS – BÁLINT JANKA – PÁLFFY PATRIK: Közép-Európa fogalma és lehatárolása statisztikai adatok tükrében

KOZMA KLEMENTINA: Az Egyesült Államok és Románia kapcsolatának kezdetei

ÖRDÖGH TIBOR: A Szerbia és Koszovó viszonya (2010 – 2020)

PLESKOVICS VIOLA: Külpolitika és műemlékvédelem: az olasz-magyar szövetség hatása a Trianon utáni örökségvédelemre

KÜLÜGYI MŰHELY ALAPÍTVÁNY

IMPRESSZUM

KÜLÜGYI MŰHELY

A Külügyi Műhely Alapítvány online megjelenésű tudományos folyóirata

FŐSZERKESZTŐ

Tóth Zoltán Balázs

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Antal Gábor

Baranyi Emese Zsuzsanna

Baráth Noémi Emőke

Bederna Zsolt

Dr. Bokros Attila

dr. Budai Péter

Csáky Ádám

Farkas Attila

Gombos Jarmo

Dr. Harangozó Dániel

Héder Klára

Kis Katalin

Kupi Marcell

dr. Merkel Csenge

Dr. Nogel Mónika

Pálfi László

Schvéd Brigitta Kinga

Szabó Levente Gábor

dr. Szalay Gábor

dr. Babus-Szegedi Krisztina

dr. Teleki Bálint

Tóth László

dr. Wágner Tamás Zoltán

dr. Zalahegyi Zoltán

KIADÓ

Külügyi Műhely Alapítvány

1043 Budapest, Erzsébet utca 19.

Telefonszám: +3630-473-3508

E-mail: kmszerkesztoseg@gmail.com

Honlap: <http://kulugyimuhelyalapitvany.hu/>

ISSN 2677-0288

Crossref DOI folyóirat azonosító: [10.36817/KM](https://doi.org/10.36817/KM)

A Külügyi Műhelyt a Magyar Tudományos Művek Tára indexeli, valamint a Magyar Tudományos Akadémia REAL repozitórium és az Országos Széchenyi Könyvtár Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis archíválja.

TARTALOMJEGYZÉK

EURÓPAI TANULMÁNYOK

- HEGEDŐS SOMA: A jogállamiság fogalmának teoretikai problémái az Európai Unió jogfelfogásának vonatkozásában5
- SZÓKE-KIS BERNADETT: A szubszidiaritás elvének jelentése és megjelenése az európai integrációs, valamint a magyar és tagállami jogalkotásban.....25
- VARGA ERZSÉBET: Az agresszív adótervezési struktúrákra vonatkozó nemzetközi adóügyi információcsere, különös tekintettel az uniós szabályozásra38

NEMZETKÖZI GAZDASÁGTAN

- KIS KATALIN: A Kelet-afrikai Közösség tőkevonzó képessége – A COVID-19 kihívásai 57

NEMZETKÖZI JOG

- PESCI MARCO: A Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága az államfői immunitás tükrében – Különös tekintettel az Al Bashir esetre 83
- SCHUBERT BÁLINT: Nürnbergtől Hágáig – Az emberiség elleni bűncselekmények fogalmi dilemmái 103

REGIONÁLIS TANULMÁNYOK

- FÁBIAN ARMIN VINCENTIUS – PAJOR ANGELIKA – VADAS ÁGOSTON: Harminc év a közös úton: Magyarország és a Koreai Köztársaság 125
- FEJES-JANCSÓ DOROTTYA: Filmek és ideológiák találkozásáról: az 1990-es évek Indiája 156
- IGARI ANDRÁS – BÁLINT JANKA – PÁLFFY PATRIK: Közép-Európa fogalma és lehatárolása statisztikai adatok tükrében 176
- KISLING ZÉNÓ: A bécsi diplomataképzés történetének rövid összefoglalása 199
- KOZMA KLEMENTINA: Az Egyesült Államok és Románia kapcsolatának kezdetei 214

ÖRDÖGH TIBOR: Szerbia és Koszovó viszonya (2010 -2020).....	227
PLESKOVICS VIOLA: Külpolitika és műemlékvédelem: az olasz-magyar szövetség hatása a Trianon utáni örökségvédelemre	249
TUDOMÁNYOS ÉLET	
KISS CSABA: Forradalom volt-e az Arab tavasz?	267
WÁGNER TAMÁS ZOLTÁN: Tom Lantos Intézet: European Regional Forum on Hate Speech, Social Media and Minorities – Kerekasztal beszélgetés beszámoló (2020. szeptember 21-22.).....	277
WÁGNER TAMÁS ZOLTÁN: VM4K: Az első száz év – Konferencia beszámoló (2020. szeptember 4-5.).....	284
LAPSZÁMUNK LEKTORAI	288

A JOGÁLLAMISÁG FOGALMÁNAK TEORETIKAI PROBLÉMÁI AZ EURÓPAI UNIÓ JOGFELFOGÁSÁNAK VONATKOZÁSÁBAN

Theoretical Problems of the Rule of Law in Relation to the Legal
Conception of the European Union

Hegedős Soma¹

Absztrakt: A jogállamiság kérdése az utóbbi időkben vált különösen vitatott témává Európában. A jog és az államhatalom viszonyának kérdése valójában már olyan ókori klasszikusok vizsgálódásának tárgya is volt, mint Platon és Arisztotelész. A modern közgondolkodásban a kontinentális „*Rechtsstaat*” és az angolszász „*Rule of Law*” teóriák ugyan különböző értelmezési lehetőségeket jelentenek, mindazonáltal újabb álláspontok szerint ez a két koncepció lényegében ugyanazon az elvi felfogáson alapszik. Ugyan az Európai Unió tagállamainak eltérőek a jogi és alkotmányos hagyományai, ez a különbség mindezidáig azonban nem került kihangsúlyozásra az uniós jogban. Az Európai Unió jogállamiságról alkotott felfogása expanzív jellegű: egyre több teoretikai és gyakorlati követelményt vonnak be értelmezési tartományába. Egyes kritikai álláspontok szerint mindazonáltal éppen maga az Európai Unió intézményrendszere sem képes megfelelni a *Rule of Law* és a *Rechtsstaat* koncepciók bizonyos kritériumainak.

Kulcsszavak: Európai Unió, jogállamiság, joguralom, tagállami szuverenitás, uniós jog

Abstract: The Rule of Law theory has lately become one of the most controversial topics in Europe. The relationship between the law and the power had already been in the focus of such classical ancient philosophers like Plato and Aristotle. The modern application of the continental

¹ Dr. Hegedős Soma (Nemzetközi Közszolgálati Egyetem, Danube Institute) kutató.

E-mail címe: somahegedos@gmail.com

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10039745>

„Rechtsstaat” and its Anglo-Saxon counterpart, the „Rule of Law” theories represent different ways of implementations and alternative domains of understandings. According to the latest opinions these two concepts were actually built on the same fundamental principles. Though the EU member states have different backgrounds of legal and constitutional history, this difference has not yet been emphasized by the Union. Understanding of the Rule of Law in the EU has an expansive nature: it defines more and more theoretical and practical expectations in the name of this concept. But according to some critics, it is the European Union itself that proves incapable of meeting some expectations and criteria of the Rule of Law and the Rechtsstaat theories.

Keywords: Rechtsstaat, rule of law, European Union, national sovereignty, European Union law

BEVEZETÉS

A jogállamiság kérdése az elmúlt évek egyik forró témájává vált Európában. A jelenség érdekessége, hogy a jogállamiság immár nem kizárólag jogelméleti diskurzusok, sokkal inkább politikai viták tárgya. Ezt mutatja világosan az a körülmény is, hogy a viták fókuszpontjában kevésbé a jogállamiság pontos mibenléte, rendszerszintű érvényesíthetőségének korlátai, hanem sok esetben inkább a korrupció, egyes nemzetállami kormányzatok politikai irányvonala, valamint bizonyos sajátos politikai-ideológiai elképzelések nemzetállami szintű érvényesítése áll.²

Jelen áttekintő elemzésünkben azokról a fogalmi keretekről és teoretikai álláspontokról kívánunk áttekintő képet adni, amely által az Európai Unió jogrendje és a jogállamiság intézményének érvényesíthetősége közötti feszültség is érthetőbbé válik. Vizsgálódásunk kiindulópontjául mindenekelőtt magának az Európai Unió és a jogállamiság mibenlétének fogalmi feltárása szolgál. Az elemzés második részében az Európai Unió

² Erre szolgálnak szemléltetésként a korábban Romániát, legutóbb Magyarországot és Lengyelországot bíráló jogállami biztos, Vera Jourová körül kialakult politikai viharok. Amíg például Magyarország jobboldali konzervatív miniszterelnöke, Orbán Viktor lemondásra szólította fel Jourovát egyes kijelentései miatt, addig számos baloldali politikus, így például az Osztrák Szociáldemokrata Párthoz tartozó Bettina Volland, a német Zöldek által az Európai Parlamentbe delegált Sergey Lagodinsky támogatásáról biztosította Jourovát. Forrás: SIEBENBAHR, 2020.

szisztematikájának a jogállami kritériumok szempontjából megfogalmazott egyes kritikus pontjaival foglalkozunk, érintve a szuverenitás és a demokrácia témaköreit is.

Bevezetesként elsődlegesen az Európai Unió ún. „sui generis” karakterével, jogi és politikai felépítményének sajátos fejlődési pályájával szükséges foglalkozni. Az akadémiai definíciók alapján az Európai Unió napjainkra, német kifejezéssel élve ún. „*Staatenverbund*”-dá vált. Ennek a német műszónak nemcsak a magyar, hanem lényegében az angol, vagy a francia szaknyelvben sincs pontos megfelelője, így magyarázatra szorul. A szövetségi szintű német alkotmánybíróság 2009-es kulcsfontosságú ítélete szerint az Európai Unió egy *Staatenverbund*, vagyis „szuverénként megmaradó államok egy olyan szűk, tartós kapcsolata, amely szerződéses alapokon közhatalmat gyakorol, s amelynek alaprendje mindazonáltal a tagállamok rendelkezési jogának alárendelt, valamint amelyben a tagállamok népei – vagyis a tagállamokhoz tartozó polgárok – a demokratikus legitimitáció alanyai maradnak.” – mondta ki ezt az ún. Lisszaboni ítélet, amelynek a tagállamok vonatkozásában is fontos megállapítást tett.³ Eszerint a tagállamok a Lisszaboni Szerződés alapján továbbra is az alapszerződése urai (német kifejezéssel: *Herren der Verträge*), így pedig szuverének és a nemzetközi jog önálló jogalanyai maradnak, ilyen minőségük alapján pedig nem vonható el tőlük az a jog, hogy az integrációs folyamatot a megállapodások fényében folyamatosan felülvizsgálhassák. Ennek fényében pedig az EU „alkotmányos rendje”, az Unióra vonatkozó nemzetközi szerződések és a primer jogforrások pusztán származékos – levezetett – jogrendet képeznek. Ennek rögzítése azért is bír kulcsjelentőséggel, mert valójában már az 1990-es években, majd a 2000-es években is lényegében közpolitikai témává vált, hogy az Unió úton van abba az irányba, hogy „szuperállammá”, vagy legalábbis valamiféle alkotmányközösséggé (német kifejezéssel: *Verfassungsverbund*) váljon. Már utóbbinak is nagy jelentősége van a jogállamiság mint alkotmányos érték szempontjából, így annak is, hogy az Európai Unió a Lisszaboni Szerződés alapján – jelentősrészt éppen a fenti Lisszaboni ítélet korlátozó jellegű megállapításainak következtében – megmaradt valahol a *Staatenverbund* és a *Verfassungsverbund* között félúton. Kérdésként vetődik fel persze, hogy hogyan juthat el egyáltalán alig fél évszázad alatt egy „szén-, és acélközösség” az integráció ilyen szoros fokaira. Erre válasszal egyrésztől természetesen a tagállamok által megkötött

³ 2 BvE 2/08, 229-334.

alapszerződések szolgálnak, másrésztől – és ennek is hasonló jelentősége van a jogállamiság szempontjából, amelyre később még utalni fogunk – az Európai Unió Bíróságának ún. jogteremtő tevékenysége. Ez azt jelenti, hogy az uniós jog, egyáltalán az Európai Unió működési mechanizmusa szempontjából olyan alapvető jelentőségű megállapítások, mint hogy például az Unió szupranacionális szervezet, amelynek jogi aktusai a tagállamok polgárait nézve közvetlenül is joghatást válthatnak ki, illetőleg, hogy az Európai Unió joga önálló jogrendet alkot, amelyet a nemzetállami bíróságoknak is alkalmazni kell. Utóbbit lényegében az Európai Unió Bíróságának olyan ítéletei mondták ki, mint az ún. Van Gend and Loos és a Costa/ENEL ügyekben született határozatok.⁴

Mindezeket a fogalmakat az alábbiakban következő teoretikai álláspontokkal való ütköztetés miatt volt szükséges tisztázni.

I. A JOGÁLLAMI GONDOLKODÁS KEZDETEI

Ami a jogállamiságot illeti, nem pusztán a jogállamiság lényegéről, hanem egyáltalán már a jogállami gondolat megjelenéséről kialakított álláspontok között is releváns különbségek húzódnak. Egyes nézetek szerint ugyanis a jogállamiság lényegével egyező felfogások valójában már az antikvitásban, vagyis messze az alkotmányosság, egyáltalán a modern jog kialakulását megelőzően megjelentek. Martyn Krygier szerint ez a jogállamiság lényegével egyező felfogás lényegében az az egyszerű gondolat volt, hogy a jog ne pusztán szolgálja a (köz)hatalmat, hanem vállaljon részt annak gyakorlásában és egyúttal korlátozásában is.⁵ Való igaz, hogy a jog hatalomhoz képest alárendelt szerepének vitatása már Platónnal is feltűnik: „Az az állam, amelyben a törvény alá van rendelve az uralkodók önkényének (...), szerintem bukásra van ítélve, amelyben azonban ezzel szemben a törvény az uralkodók felett áll és azok a törvény szolgálói, ott én mindenütt jólétet látok.”⁶ Arisztotelész Platónnál is többet foglalkozott a hatalom, az államformák és a jog kapcsolatával, s ugyancsak hangsúlyozta a jog tekintélyének és szupremáciájának jelentőségét. „Az ember tökéletesedve minden más élőlénynél nemesebb, elszakadva a jogtól (*nomos*) és a törvénytől (*dike*) azonban valamennyi közül a legrosszabb.”⁷ Fontos

⁴ C-36/63 és C-6/64

⁵ CZARNOTA – KRYGIER – SADURSKI, 2006. 265.o.

⁶ SUSEMIHL, 1882. 69.o.

⁷ ARISZTOTELÉSZ, 2014. 48.o.

azonban hangsúlyozni, hogy Arisztotelész képes volt érzékelni magának a jognak is bizonyos határait és problémáit, így például, hogy nem mindegy, mi annak tartalma. „(...) a legfőbb államhatalom a törvényeket (*nomos*) kell, hogy megillessen, feltéve, ha azok jól vannak megalkotva.”⁸ Később a keresztény társadalomfilozófiában Aquinói Szent Tamás munkásságát is összekötik már a modern jogállamiság gondolatával újabb tanulmányok. Aquinói egy közpolitikai tárgyú írásában értekezett arról, hogy a királyra ugyanúgy vonatkoznak az állami törvények, mint bárki másra: aki másra vonatkozóan törvényt hoz, az köteles azokat a törvényeket saját magára nézve is kötelező erejűnek tekinteni, vélte Aquinói.⁹

Ehelyütt összegzésként csak annyit tehát, hogy legalábbis egyes közgondolkodóknál már az ókortól megjelent az a felfogás, mégha csak elvontan is, hogy a politikai szférát jogi előírások által felállított keretek közé kell szorítani, illetőleg a hatalmi tekintély működését sem lehet kivonni teljesen az állami törvények hatálya alól. A jogállamiság modern intézményének eszmei kibontakozása mindazonáltal csak a XIX. századra tehető, jogtörténetileg pedig mindenekelőtt a porosz állami gyakorlattal, valamint az angolszász *common law* jogfejlődésével hozható párhuzamba.

1.1.A *Rechtsstaat* – típusú jogállam és alapproblémái

A német *Rechtsstaat* – típusú jogállami gondolkodás kezdeteit klasszikusan a XVIII. század végi kontinentális jog- és államfejlődéssel szokás összekötni, elsődlegesen a korabeli Poroszország és Ausztria államjogi gyakorlatában lejátszódó fejleményekkel. A XVIII. században a kontinensen a jogi gondolkodás számos területén új – a jogállami felfogással már párhuzamba állítható – elképzelések jelentek meg, elegendő Cesare Beccaria 1764-ben megjelenő *Dei delitti e della pena* (magyar címén „A bűnökről és a büntetésekről”) című híres művére gondolni, amelyet később Ritter von Feuerbach a rendkívül nagy jelentőségű „*nullum crimen sine lege*” („nincs bűncselekmény büntető törvény nélkül”) elvek megfogalmazásával vitt tovább büntetőjogi területen. Természetesen ezeknek a gondolatoknak is megvoltak az eszmei előzményeik, Beccaria művével kapcsolatban például Christian Thomasius, Grotius és Thomas Hobbes hatása is kimutatható.¹⁰ Az ún. felvilágosult abszolutizmus korszakában mind a két német államban

⁸ ARISZTOTELÉSZ, 2014. 153.o.

⁹ SVARTZ, 2010. 148.o.

¹⁰ VILLATA, 2016. 18-20.o.

olyan jogállami tendenciák indultak el, amelyek a közjog világán kívül a magánjogra is hosszútávú hatást gyakoroltak. A fejlemények elsősorban a Poroszországban 1794-ben kibocsátott *Allgemeines Landrecht* nevű államjogi tárgyú törvényi szabályozással, továbbá egy bizonyos Carl Gottlieb Svarez nevű jogász tevékenységével köthetők össze, aki központi szerepet játszott az igazságügyi reformok előkészítésében. Svarez alapgondolata az volt, hogy szükség van jogi előírásokra és elvekre, amelyek kötik magát a törvényhozót is és képesek ezáltal hosszabb távon is szolgálni a polgári szabadság biztosítását. Svarez tehát a jogállami gondolatot egy tartalmi értékkel, a polgári – és nem politikai – szabadsággal kötötte össze.¹¹ Miközben évtizedekkel korábban Poroszország politikai felépítését még leginkább az jellemezte, hogy a legkülönbélebb igazgatási területek felett katonai biztosok felügyeltek, a XVIII. század közepétől jelentős változások kezdtek el lejátszódni az állami gyakorlatban. Dilthey megfogalmazása szerint a porosz jogállami fejlődés három viszonylag tisztán elkülöníthető szakaszra bontható fel: Az első stádium volt az abszolutisztikus felépítésű állam stádiuma, amelyben a monarcha a hatalom korlátlan birtokosa volt, törvényeket bocsáthatott ki és bírói döntéseket hozhatott. A második szakasz volt a törvényileg szabályozott állam, amelyben az uralkodó kötve van bizonyos törvényekhez, amelyeket az általa önálló organizmusként felállított bírói testületek vizsgálnak felül. A harmadik fejlődési szakasz az alkotmányos állam szakasza, amelyben a néptudat és a törvények tartalmi azonosságát egy ugyancsak önálló testületként felállított törvényalkotói szerv biztosítja. Dilthey úgy látta, hogy Poroszországban a *Landrecht*, vagyis a civil jogot, a büntetőjogot és a közjogot is egységesen kodifikáló államjogi szabályozás jelentette az abszolutisztikustól a jogállami felé való átmenetet.¹² A *Landrecht* ráadásul már a Preambulumában tartalmazta a jogállamiság legáltalánosabb elveit: „Ezek a törvények az állam valamennyi tagját kötik társadalmi pozíció, rang és nemi különbségekre való tekintet nélkül.”; „Az állam valamennyi lakója – személye és vagyona védelme érdekében – ugyanarra a védelemre jogosult.”¹³

A XIX. századra a kontinentális jogfelfogásban a jogállamiságnak három értelmezési iránya alakult ki, részben az abszolút monarchiához való viszony alapján: elméleti szempontból megkülönböztethető egy tartalmi, egy intézményi és egy ún. formális *Rechtsstaat*-felfogás. A tartalmira – materiális

¹¹ CONRAD, 1961. 9-10.o.

¹² DILTHEY, 1985. 200.o.

¹³ ALLGEMEINES LANDRECHT, 1794., 22. és 77. cikk

jogállamiságra – szolgált példaként Svarez, vagy Mohl, előbbi a jogállamiság fontos tartalmi pontjának találta például a polgári szabadságot. Mohl továbbvitte ezt a gondolatot, ő úgy találta, hogy a szabadságjogok mellett a hatalmi ágak megosztásának is fontos szerepe van a jogállami működésben.¹⁴ A jogállamiság intézményi érvényesítése elsődlegesen a bírói szervezet függetlenségét, illetőleg az államigazgatás bírósági kontrolljának kiépítését célozta meg. Ennek volt kiemelkedő képviselője Rudolf von Gneist, porosz jogász és politikus, aki ugyan bizonyos politikai törekvéseit tekintve még antidemokratikusnak is volt nevezhető, azonban Angliában szerzett tapasztalatai alapján úgy tartotta, hogy a társadalmi-politikai stabilitásnak fontos biztosítékai a bírósági fórumok.¹⁵ Végül a harmadik kategória a formális jogállamiság, amelynek a (poszt)modern jogi gondolkodók inkább negatív jelentéskört tulajdonítanak, mivel nem határozott meg tartalmi jellegű jogállami kritériumokat. A formális jogállamiság-értelmezés nem feltételez egy olyan magasabb rangú normát, amelyhez a törvényhozásnak folytonosan tartania kell magát. Ennek jelentősége napjainkban például a nemzetközi emberi jogi egyezmények és a nemzetállami szuverenitás feszültsége kapcsán van. A formális jogállami értelmezésre klasszikusan Friedrich Julius Stahl szokták felidézni, mégha valamennyire vitatott is, hogy Stahl valóban teljes mellszélességgel a pusztán formális jogállamiság mellett foglalt-e állást. Stahl mindazonáltal írásművében hangsúlyozta, hogy a jogállamiság „egyáltalán nem az állam célját és tartalmát” kell, hogy meghatározza, pusztán az állami működés „módját és karakterét”, vagyis azt, hogy hogyan valósítsa meg az állami célokat.¹⁶

Kis jog-, illetőleg államelméleti kitérővel érthető meg jobban a *Rechtsstaat*-típusú jogállamiságra vonatkozó felfogások közötti különbség: annak, hogy éppen a formális, vagy materiális jogállami koncepció érvényesítéséről van-e szó, nagy jelentősége van, amelyre már a XX. században – éppen a II. világháborút megelőzően és Adolf Hitler hatalomra kerülésével nagyjából egyidejűleg – Hans Kelsen is rámutatott, mégha jogfelfogása később – különösen a II. világháborút és a német nemzeti-szocialista kormányzat rémtetteit követően – erősen vitatottá is vált. Kelsen értelmezése szerint az állam és a jog lényegében azonos entitás, minden állam egy önálló jogrendet alkot, ilyen értelemben pedig lényegében egy

¹⁴ MOHL, 1829. 267.o.

¹⁵ HAHN, 1977. 1366.o.o

¹⁶ STAHL, 1878. 138.o.

despotikus állam is „jogállam”. „Ha az állam és a jog azonossága világossá válik, akkor lesz érthető az is (...), hogy lényegében lehetetlen az államot a joggal igazolni. Pontosan, ahogy a jogot sem lehetséges joggal igazolni, hacsak a jog alatt egyszer a „pozitív”, másszor a „helyes” jogot, vagyis az igazságosságot értjük. És pont így bizonyul helytelennek az államnak a jogállamisággal való legitimálási kísérlete – mivel minden állam egyúttal egy jogállam is.” – írja Kelsen.¹⁷ Kelsen szerint az a felfogás, amely a jogállamiságot bizonyos tartalmi kritériumokkal, mint szabadságjogok, törvényszerűség, stb. tölti fel, lényegében egy „természetjogi előítélet” a jogállamiságról. Kelsen pozitivista jogelmélete szerint a jog és az állam megkülönböztetésének egyik legalapvetőbb indoka valójában nem tudományelméleti, sokkal inkább ideológiai. Mivel az állam (hatalom) fennállásának metafizikai igazolása sok esetben eredménytelen, ezért válik a jog az állam (hatalom) fontos eszközévé, hogy a jog eszközével igazolhassa saját magát és erősítse tekintélyét. „Így lesz az állam az erőszak egyszerű tényszerűségéből jogállam.” – jegyzi meg Kelsen.¹⁸

A hatalom, az erőszak és a jog feszültségteljes összefüggéseire már Kelsent megelőzően is, még a XIX. században egy másik német jogtudós, Rudolf von Jhering is rámutatott vitatottá vált elméleteiben. Rudolf Jheringnél a jog kétféle módon jön létre, mindkét eset szoros összefüggésben áll az erőszakkal, az egoizmus – írja Jhering – a joghoz jut el kényszerítő ereje révén. „Az erőszak története a földön az emberi egoizmus története, az egoizmus története pedig abban áll, hogy az ember igyekszik elsajátítani, hogyan lehet az erőszakot úgy felhasználni, hogy az idegen erőket nemcsak pusztán ártalmatlanná, hanem maga számára hasznossá is tegye.” – írja Jhering.¹⁹ A lényegibb verzió tehát az állam a hatalomnak, sőt annak az erőszaknak (német kifejezéssel: *Gewalt*) a kifejeződése, amely egy adott társadalmi viszonyrendszerben dominánssá válik. A jog pedig ebből ered, az „erősebb érdekéből”. Ez a jogállamiság szempontjából egy rendkívül lényeges álláspont Jheringtől. A jog az az eszköz, amelyen keresztül az erőszak számára előnyt hozó megfontolásokból önmagát korlátozva a legyőzöttekkel való kapcsolatát szabályozza oly módon, hogy velük az együttélés feltételeit illetően szerződik. Az erőszak tehát önmagát korlátozza, amelyet a felek betartanak. Az erőszak így elismer egy normát, aminek alá kívánja magát vetni, és az erőszak által elfogadott ezen norma a

¹⁷ KELSEN, 2008. 135-136.o.

¹⁸ KELSEN, 2008. 126.o.

¹⁹ JHERING, 1884. 243.o.

jog. Jheringnél az erőszak egyrészt a jogot létrehozó, s az az előtti, egyedül valóságosan létező lételméleti valóság, amelynek önszántából tett önkorlátozása a jog. Jhering rövid összefoglalása szerint tehát lényegében a jog nem más, mint az erőszak politizálása.²⁰

Ehelyütt csak utalunk rá, hogy az erőszaknak és a jognak ilyen szoros összekapcsolása különösen a második világháború megrázkódításait követően vált rendkívül vitatottá és elvezetett az ún. „törvényes jogtalanság” természetjogi koncepciójáig. Eszerint az igazságosságnak és a jognak szükségszerűen kell, hogy legyen közös pontja, a jog nem hagyhatja teljesen figyelmen kívül az igazságosságot. Érdekességként megjegyzendő, hogy mindazonáltal éppen az igazságosság jegyében megindult német „*Mauerschützen*” – eljárások lényegében éppen jogállami garanciákkal – így például a visszaható hatály tilalmával – kerültek ellentmondásos viszonyba az 1990-es években.

1.2. A *Rule of Law* megjelenése

A *Rechtsstaat* felfogással szokták párhuzamba állítani az angolszász eredetű 'rule of law' kifejezést, amely a *common law* típusú jogi gondolkodásban a jogállamiság (joguralom) kifejezője. A *rule of law* alapjainak eszmei lerakását elsődlegesen Albert Venn Dicey XIX. század munkásságával kötik össze, azonban a fogalom gondolatkörének etikai gyökerei egészen az 1215-ös Magna Chartáig is visszanyúlnak. „*To no one will we sell, to no one deny or delay right or justice.*” – olvasható a Magna Chartában, amelyben már egyfajta jogelvként rögzítették az államjogi rendelkezések egységes és mindenkivel szemben egyenlő alkalmazásának ethoszát.²¹ A *rule of law* kifejezés első érdemi használata sem a jogelmélethez kötődik, hanem jogtörténeti vonatkozású, 1610-ben az alsóház, vagyis a *House of Common* I. Jánosnak címzett egy petíciót, amelyben az alsóház tagjai az alábbiak szerint fogalmaztak: „Egy sincs a között a sok-sok boldogság és szabadság között, amelyet a te alattvalóid felséged elődei – királyok és királynők – uralma alatt úgy élveztek volna és amelyet kedvesebbnek és drágábbnak tartottak volna, mint a jog uralmának biztosságát, amely kijelöli a fejnek és a tagoknak is, hogy milyen jogok illetik meg őket és amely nem szolgáltatja ki azokat a kormányzás önkényének és szeszélyeinek.”²² Voltaképpen ez egy kezdőpontja is volt a

²⁰ JHERING, 1884. 242-259. o.

²¹ VON DER PFORDTEN, 2014. 23.o.

²² HALLAM, 1827. 441.o.

XVII. századi Angliában kibontakozó hatalmi küzdelmeknek, amelyeknek eredményeképpen a *rule of law* általános alkotmányos elvként konkrét állami jogszabályok formájában öltött testet, amelyek egyúttal a különböző társadalmi érdekcsoportok között létrejövő *quasi* politikai kiegyezést is visszatükröztek. Az uralkodói hatalom alkotmányos keretek közé való szorításának tendenciáját jelezte Samuel Rutherford *Lex Rex* című munkája 1644-ben, amelyben – azon felül, hogy immáron ő is következetesen használta benne a „joguralom” kifejezést – már magával a mű címével is sugallta a monarchia jogi keretek közé való beszorítását: az ismert latin regula „*Rex lex*” ugyanis lényegében a király primátusát jelezte, míg Rutherford *Lex Rex* kifejezése éppenhogy arra utalt, hogy a „*lex*” a királyt is szabályok közé szorítja. Rutherford a következőképpen fogalmaz a „*rule of law*” vonatkozásában: „A fejedelem ennél fogva fejedelem marad, társadalmi lény, férfi és király is, akinek adnia és vennie kell, ígérnie, szerződést kötnie és rendelkezéseket is kell hoznia: ezért ő immár nem „*regula regulans*”, hanem a jog uralma alatt áll.”²³ A polgárháborús küzdelmek végén előbb 1679-ben a *Habeas Corpus*, majd a Stuart dinasztia detronizálását követően a *Bill of Rights* és a Türelmi Törvény 1689-es elfogadásával került megalapozásra az alkotmányos parlamentáris monarchia egyensúlyi intézményrendszere, amelyek a *rule of law* eszmei alapján további törvényi garanciákat tartalmaztak.

Visszatérve még Dicey-hoz, Dicey munkásságát alapvetően határozta meg Austin fél évszázaddal korábbi szuverenitáselmélete, melyet a jogi és a politikai szuverenitás szétválasztásával Dicey tovább árnyalt. A jogalkotó hatalom ebben az értelmezésben akkor lehet szuverén, amennyiben jogi értelemben nem korlátozott, ellenben a politikai szuverenitásról abban az esetben lehet szó, ha a döntéshozó akarata a polgárok engedelmissége révén érvényesül, így kirajzolódik tehát a norma érvényessége és alkalmazása közötti releváns különbség. A jogi szuverenitás nyilvánvalóan a parlamenté, mint az állami jog (angol kifejezéssel: *statute law*) kiadmányozójáé, ez a jog ugyanakkor a *common law* mellett csak szubszidiárius szerepet játszik. Ugyanakkor a bíróságok az igazságosság és a jog uralmának jegyében mégis kontroll alatt tarthatják az érvényesülő jogot, egyrészt annak fényében, hogy a *rule of law* értelmében a törvénynek mindenki, még a szuverén is engedelmeskedni tartozik, másrészt azzal, hogy jogfejlesztő tevékenységük révén a joguralmi elvek érvényesülését garantálni tudják, melyeknek hála a

²³ RUTHERFORD, 2014. 236.o.

személyekkel szembeni szabályszerű joghátrányok kizárólagos formáját a *common law* alapján lefolytatott bírósági eljárások képezhetik.²⁴

II. A JOGÁLLAMI GONDOLAT POLITIKAI ÖRÖKSÉGE ÉS AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

Ezek voltak tehát a kontinentális – német és az angolszász típusú jogállami fejlődés főbb történeti – eszmei alapjai. Ehelyütt csak utalunk arra, hogy a jogállamiságról szóló vita két alapvető jelentőségű sarokpontja az, hogy a jogállamiság fogalmának különböző értelmezési módozatait ki lehet-e békíteni egymással, vagyis mennyiben azonosak, továbbá, hogy milyen viszonyban állnak az Európai Unió jogrendszerével.

Az első pont tekintetében eltérőek az álláspontok: vannak olyan nézetek, amelyek szerint bizonyos közös „eszmei magon” túl mérvadó és lényeges különbségek is fennállnak. „A „*Recht*”, vagyis a jog a *Rechtsstaat*-konceptióban nem teljesen ekvivalens a *rule of law* „*law*”-típusú jogfelfogásával, és az államra, mint „*Staat*”-ra vonatkozó koncepció sem illik igazán jól bele az angol-amerikai jogi és politikai gondolkodás eszmei univerzumába.” – írja ezt például Touri.²⁵ Az elmúlt évtizedekben javarészt a globalizmus és az európai integráció hatására jelentősen megerősödni látszik azonban az a felfogás, amely szerint a jogállamiságra vonatkozó európai – különösen a fenti német és angolszász – koncepciók között lényegében nincs feloldhatatlan különbség, amely egy közös európai jogállami keretrendszer felállítását az Európai Unió tekintetében ellehetetlenítene. Amennyiben végigvesszük a jogállamiságról alkotott felfogásokat, úgy könnyen találhatjuk úgy, hogy ez az álláspont mégis vitathatónak tűnik. *Rule of law*, *stato di diritto*, *État de droit*, *Rechtsstaat*. Ezek bizonyos értelmezések szerint nem egyszerűen nyelvi fordítások, hanem kulturális megfelelők fellelései. Ennek alapján okkal vethető fel, hogy nehéz, sőt, talán lehetetlen, olyan egységes tartalmakat megfogalmazni, melyek minden tagállam „levizsgáztatása” szempontjából egységes kritériumként használhatók. Persze még mindig marad annak a lehetősége, ha az említett fogalmakat mint olyan formákat értjük, melyek a jog és az állam (politika) viszonyát írják le. Ez megkönnyíti az értékelést, de nem szünteti meg a problémát. Formális értelemben valószínűleg minden tagállam megfelelne a

²⁴ DICEY, 1923. 70-74.o.

²⁵ TUORI, 2013. 14.o.

kritériumoknak, következésképpen egy ilyen értékelésnek sok értelme nem lenne. Lényeges hangsúlyozni azonban, hogy az államoknak az önálló jogi-politikai kultúrához való joga mély összefüggésben áll a szuverenitás kérdéskörével. Miként évtizedekkel ezelőtt Hermann Lübbe német politikai filozófus éppen az európai népek sajátos identitása tekintetében mutatkozó különbségek miatt – elsősorban az önrendelkezés jogának szempontjából megközelítve – megfogalmazta: Európa kulturális sokféleségének történelmi öröksége nem teszi lehetővé politikailag az Európai Egyesült Államok létrehozatalát.²⁶

Neil MacCormick összetettebben közelítette meg ezt a kérdést, szerinte a *rule of law* és a *Rechtsstaat* felfogások között nem áll fenn lényegi tartalmi különbség. Az, hogy a *Rechtsstaat* fogalom utal az államra, míg a *rule of law* nem, pusztán az eltérő alkotmánytörténeti fejlődés következménye. Az amerikai-brit alkotmányjogban ugyanis az „állam” eleve problematikus fogalom, elkülönülten lényegében nem képezte a jogelméleti gondolkodás tárgyát. Az angolszász gondolkodásban az állam a „kormányzat”, a „korona”, vagy a „parlament”, hiszen ott a királyi uralkodó és a parlament között folyt a küzdelem a szuverenitásért. A parlament és az uralkodó között folyó hatalmi harcokban erősödött fel a független *common law* jelentősége, amelyet a bírói fórumok biztosítottak. Ezzel szemben Poroszországban, illetőleg a német egységet követően a küzdelem azért folyt, hogy a politikai-hatalmi tekintélyt, előbb az uralkodót mint szuverént, majd az államot mint szuverént jogilag korlátozni lehessen. „Miközben a *rule of law* a kormányzati hatalom állítólagos visszaéléseivel szemben inkább egy ideális, a törvénynek fenntartott jogi formához kapcsolódik, a kormányzat hivatkozása a „*rule of law*”-ra, vagy másként a „*law and order*”-re legtöbbször azt célozza, hogy a demokratikus többség által megalkotott statutumszerű jognak tiszteletet követeljen.” – írja MacCormick.²⁷ Ez a jogtörténeti eltérés érdekes helyzetet teremt: MacCormick úgy látja, hogy a *Rechtsstaat*-ot semmiképpen sem lehet szembe helyezni a *rule of law*-val, ez a két fogalom azonos alapelvet takar. Mindazonáltal az is igaz, hogy a két fogalom különböző „alkotmányos valóságokra” vonatkozik, így az a mód, ahogyan a jogállami – *Rechtsstaat* és *rule of law* szerinti – követelményeket realizálják egy adott államban, eltérő alkotmányos berendezkedésű országok esetén eltérő eredményekhez vezethet.

²⁶ LÜBBE, 1994. 57-68.o.

²⁷ MACCORMICK, 1984. 65-70.o.

MacCormick egy másik tanulmányában amellest foglal állást, hogy korunkat a posztszuverenitás jellemzi. Az egysíkúan államközpontú vagy Európa-központú megközelítésekkel szemben újfajta szemléletet javasol, amelyben egyrészt a politikát és a jogot elválaszthatatlan összefonódásban látja, másrészt a jogrendszer fogalmát nem szűkíti le a szuverén állam által alkotott és kikényszerített jogra. Az 1648-ban megkötött vesztfáliai békeszerződést követően a szuverén állam hatalma alapítélet lett, korunkban azonban hanyatlak a szuverenitás politikai-jogi eszméje, amit az Európai Unióban is láthatunk. A szuverenitás jogi értelemben a jogalkotás bármilyen jogi korlátozástól való mentessége. Politikai értelemben az a testület szuverén, vagy mindenekfelett álló, amely akaratának az állampolgárok feltétel nélkül alávetik magukat. Azokban az országokban, ahol alkotmányos tradíciók vannak, nehéz megállapítani, hogy ki a szuverén. MacCormick koncepciója szerint a jogállam, azaz a *Rechtsstaat* fogalmának meghatározásakor ki kell hagyni a politikai szuverenitás előzetes meglétét. Ez alapján a jogállam jogszabályok és normák intézményes rendszere, amely meghatározza a jogalanyok számára előírt köteleességeket és a jogi intézményekre ruházott törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat. A *Rechtsstaat* olyan jogrendszerrel rendelkező állam, amelyben ez a jogrendszer szabályozza és korlátozza a politikai tisztviselők és az állampolgárok irányítását, és így nem teszi lehetővé a jogrendszer melletti vagy feletti egységes politikai szuverenitás feltételezését. Ebben a rendszerben az alkotmányértelmezés elfogadott. Ez azt mutatja, hogy a szuverenitás nem, hogy nem szükséges, hanem nem is kívánatos az állam és a jog viszonyában. Egy megfelelően felépített alkotmányos állam nincs alávetve semmilyen törvény feletti szuverenitásnak. Mindazonáltal lényeges, hogy az Európai Bíróság 1964-es állásfoglalása szerint az európai közösség egy új jogrend megalkotására törekszik, amely nincs a tagállamok jogrendjének alárendelve, hanem mint egy külön, szuverén jogrendszer foglal helyet. Hozzátehetjük: MacCormick felfogása teoretikai szempontból izgalmas, ugyanakkor gyakorlati kivitelezhetősége megkérdőjelezhető, hiszen éppen a szuverenitás „schmitt-i megközelítésére”²⁸ nem ad választ: vagyis arra, hogy ki lesz az, aki dönt.²⁹

Az utóbbi évtizedekben megerősödött az a felfogás, hogy a jogállamiság követelményének ma már több különböző alkotmányos értéket

²⁸ Carl Schmitt a jogállamisággal is szoros teoretikai összefüggésben alkotott híres megfogalmazása szerint „szuverén az, aki dönt”.

²⁹ MACCORMICK, 1999. 123-136.o.

is magában kell foglalnia. Albrecht Weber szerint ma már egyfajta közös európai jogtradíciót jelent, hogy jogállami értéknek számít valamennyi hatalmi ág alkotmányos szintű szabályozása, egyúttal az alkotmány tekintélyének primátusa, az államigazgatás törvényszerű működése, az államigazgatásra vonatkozó jogi normák konkrét és egyértelmű megalkotása is. Ugyancsak ide tartozik a bírói hatalom törvényhez kötöttsége, a jogállami garanciák, a visszaható hatály tilalma és a jogbiztonság. Weber szerint a jogállamiság közös európai elve ma már egyértelműen „materiális”, ugyanis a *Rechtsstaat*, az *Etat de droit* és a *rule of law* egyaránt az emberi jogok, a szabadság és az egyenlőség értékeit kell, hogy szolgálják, amelyet ráadásul aktív – bírósági – jogvédelemmel kell hatékonyvá tenni. Ebben a változásban az európai jogharmonizáció döntő szerepet tölt be: Weber szerint látni kell, hogy elsősorban az Európai Unió, valamint az Európa Tanács joganyagai miatt a jogállamiság biztosítása európai szintűvé vált, a demokrácia és a jogállamiság egy több szinten összefonódó rendszert képez Európában.³⁰ A probléma ezzel az, hogy – valamelyest a demokráciához hasonlóan – a jogállamiság nemcsak a jogelmélet számára sem egészen pontosan körülhatárolható fogalom, hanem lényegében egyetlen európai állam alkotmánya és alkotmánybírósága sem határoz meg a jogállamisággal kapcsolatosan egy egzakt fogalmat, noha a II. világháború, majd különösen a hidegháború óta általános elismerést nyert az európai államok közjogi gondolkodásában. Például a nemzetközi viszonylatban is nagy tekintéllyel bíró szövetségi szintű német alkotmánybíróság (német kifejezéssel: *Bundesverfassungsgericht*) 1977-ben egy élethossziglani szabadságvesztésről szóló ügyben úgy találta, hogy a jogállamiság alapelve megköveteli, hogy a kegyelem és minden más, a büntetések végrehajtásának felfüggesztését eredményező jogi aktus feltételrendszerét előzetesen írásba kell foglalni, azonban nem határozta meg a jogállamiság pontos fogalmát. „A jogállamiság elve egy vezéreszme, amely közvetlenül köti a törvényalkotót; (...) ez az elv az alkotmánybíróság ítéletei szerint nem foglal magában minden egyes tényállásra vonatkozóan részletekbe menően és egyértelműen meghatározható, alkotmányos jelentőséggel bíró követelményt és tilalmat; ez az alkotmányos elv további konkretizálást igényel az adott eset összes körülményeinek függvényében, amely során a jogállam és jogállamiság fundamentális elemeit egészében kell garantálni.”³¹

³⁰ WEBER, 2008. 268-292.o.

³¹ 1 BvL 14/76., 193.

Az Európai Unióról szóló szerződés is ma már több kifejezett utalást tesz a jogállamiság intézményére, elismeri azt uniós alapértékként is az Európai Unióról szóló szerződés 2. cikkében. Az Európai Unió Bíróságának joggyakorlata szerint a jogállamiság elsődleges jelentőségű alkotmányos elv, elviekben a legkorábbi ítéleteit is úgy értelmezi, hogy azok a jogállami gondolat alappillérei, így a legalitás, a jogbiztonság, vagy az arányosság jegyében születtek. A legkorábbi ilyen ügy az 1957-ben hozott ún. Algéria-ítélet³² volt, azóta a bíróság számos további olyan elvet ismert el, amelyeket ma a jogállamiság szerves részének tekint. Részben olyan eljárási garanciákról van szó, mint amilyen a jogi védelemhez, vagy a meghallgatás való jog, az iratbetekintés joga, stb. Ezek tehát az újabb európai jogi értelmezések szerint már ugyancsak a jogbiztonság részét képezik, mivel ezek azok az alapvető eljárásjogi biztosítékok, amelyek képesek „megtestesíteni a jogállamiságot”.³³

III. A JOGÁLLAMISÁG EURÓPAIZÁLÓDÁSÁNAK KRITIKUS PONTJAI

Laurent Pech szerint a jogállamiság európaizálódását az teszi lehetővé, hogy ugyan valóban vannak különbségek az Európai Unió tagállamainak alkotmányos rendszerében és jogállami struktúrájában, azonban a II. világháború óta lezajlott folyamatok azt mutatják, hogy fontos pontok és „metalelvek” mégis közösek, így nem állítható, hogy a jogállamiságról alkotott felfogásukban nincsenek közös nevezők. Pech szerint az Európai Unió jogállamisága az alapjogokhoz hasonlóan és egyfajta „ernyő” jelleggel biztosít védelmet az európai jogrend számára, mivel az Európai Unió Bírósága azt afféle értelmezési iránymutatóként használja és így további konkrét jogi normák megalkotásának alapjául szolgál. Ebből az következik, hogy az uniós jogállamiság valójában szélesebb körben kerül alkalmazásra, mint ahogy általában a nemzetállamok szintjén. Mindazonáltal Pech is elismeri, hogy problémák is jellemzik az Európai Unió jogállami programját: egyes esetekben ugyanis figyelemelterelésre és retorikai célokra használják politikai-ideológiai célok elérése érdekében. Másrészt az Európai Unió alkotmányos hiányosságait vizsgálva számos olyan pontot találhatunk, amelyet aligha lehet párhuzamba állítani a jogállamiság elvével.³⁴

³² Európai Unió Bírósága, 1957. 56.o. Megjegyzés.: Dikene Algéria és társai az Európai Szél- és Acélközösség Közgyűlése ellen indított semmisségi eljárásban hozott ítélet.

³³ DANWITZ, 2014. 1316.o.

³⁴ PECH, 2009. 48.o.

Pechez viszonyítva Dimitrij Kochenov átfogóbb dilemmaként azonosítja a jogállamiság és az Európai Unió kapcsolatát. Ugyan beágyazódott a köztudatba az a sokat propagált felfogás, hogy az Európai Unió jogrendszere a jogállamiság intézményén alapszik, valójában azonban a jogállamiság modern, autentikus megközelítésmódja szerint ez a kép téves Kochenov szerint. A legalapvetőbb probléma, hogy nem történik meg a törvényhatóság és a kormányzati szféra szétválasztása, a kormányzati szférát lényegében nem kötik alkotmányos szintű hatásköri korlátozások. Kochenov úgy látja, hogy az Európai Unió a jogállamiságot pusztán afféle vizsgálati eszközként alkalmazza annak érdekében, hogy biztosítsa jogrendszere autonómiáját az esetlegesen felmerülő külső és belső vitákkal szemben. Ez azonban éppen az ellenkezője a jogállamiság lényegének. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Kochenov jogállam-értelmezése szerint az Európai Uniónak hatékonyabb jogi eszközökkel kellene rendelkeznie az Európai Unióról szóló szerződés 2. cikkében foglalt alapértékek érvényesítése vonatkozásában is, vagyis Kochenov véleményét nem a szuverenitás védelme szempontjából fogalmazta meg.³⁵

Hans J. Lietzmann az Európai Uniót defektes, vagy ún. hibrid demokráciának tartja, amely a jogállamiságot lényegében csak eszközként használja bizonyos politikai és ökonómiai programok megvalósítása érdekében. Lietzmann szerint valójában már az Európai Unió történelmi kiindulópontjánál olyan körülmények álltak fenn, amelyek nem egy demokratikus, sokkal inkább egy autokratikus rezsim kiformalódását indították el. Már eleve a Montánunió, az Euroatom és az Európai Gazdasági Közösség megalapítása is kifejezetten szupranacionális stratégia részét képezte. Ezek az intézmények kifejezetten a nemzetállami politikai kötöttségekkel szemben való önállósodás révén nyerték el voltaképpeni értelmüket. Lietzmann egyfajta rendszerszintű szükségszerűségként írja le, hogy az Európai Bizottság, az EU Tanácsa és különösen az Európai Unió Bírósága – a szupranacionális alkotmányosság talaján állva – a nemzeti kormányzatokkal szemben cselekszik. Lietzmann az Európai Unió jogállami programját a porosz abszolutizmus *Rechtsstaat*-programjával állította párhuzamba, amely valójában egyáltalán nem a demokratikus szabadság kialakulását, hanem a gazdasági és kereskedelmi szféra egységesítését célozta. Ez a „felülről jövő forradalom” közgazdasági és politikai centralizációs intézkedéssorozat volt, amelyben a német államigazgatási jog

³⁵ KOCHENOV, 2015. 74-96.o.

egységesítése is fontos szerepet játszott. Lietzmann szerint azonban az Európai Unió fejlődési pályája és a XIX. századi Poroszország „modernizációs rezsimje” között nem pusztán véletlenszerű teoretikai összefüggések állíthatók fel, hanem tényleges kontinuitás. Ez azonban egyúttal az Európai Unió történelmi pályáját is döntően meghatározhatja.³⁶

Végül a fenti álláspontokhoz tehetjük hozzá, hogy alighanem hasonlóan kritikus ponttá válhat az Európai Unió Bíróságának a jogállamiságról alkotott egyfajta expanzív jellegű értelmezési iránya is. A Bíróság az utóbbi években megerősítette, hogy a jogállamiság döntő kritériumának tartja az intézményi, elsődlegesen pedig a bírósági függetlenséget. A függetlenség kritériumrendszerét pedig az elmúlt években több jelentős bírósági ítéletben³⁷ ismételten hangsúlyozta, szervezeti, a bírók státuszához, feladatköréhez kapcsolódó egyéb feltételek vonatkozásában pedig tovább is mélyítette azt. Átfogóan tekintve az elvileg tagállami szinten működő nemzeti bíróságok uniós jogi kötöttségeit, így például az uniós joggal összhangban történő jogértelmezés kötelezettségét, az igazságügyi együttműködésen belüli együttműködési kötelezettségeket, a nemzeti bíróságok uniós „függetlenségi” kritériuma lényegében azt jelenti, hogy a gyakorlatban azok egyre inkább az uniós jogrendszer részét képezik. Ezt együtt tekintve olyan fejleményekkel, mint az uniós büntetőjogi joghatóság megerősödése, illetőleg olyan kezdeményezések, mint az európai ügyészség hatáskörének kiterjesztése, akár a közeljövőben igen jelentős kompetencia áttolódás mehet végbe az uniós szint irányába. Ez pedig a központi hatalom kontinentális szintű koncentrációja, vagyis éppen a jogállamiság témaköre szempontjából vizsgálható kockázati tényező lehet.

KONKLÚZIÓ

Elemzésünkben rámutattunk arra, hogy a jogállami gondolat bizonyos alapvető kiinduló pontjai már egészen az antikvitástól jelen voltak a közgondolkodásban, mégha a „klasszikusoknál” a hatalom és jog viszonyának kérdései elsősorban morális vonatkozásokkal is vetődtek fel. Magának a jogállamiság eszméjének a kibontakozása leginkább a felvilágosodáshoz köthető, noha praktikus politikai-hatalmi tényezők is szerepet játszottak a jogállami tendenciákban, különösen az angolszász „*rule*

³⁶ LIETZMANN, 2004. 19-30.o.

³⁷ C-216/18, C-64/16

of law” – típusú jogállami tradíció tekintetében. A kontinentális *Rechtsstaat* – felfogás elsődlegesen a porosz felvilágosult abszolutizmushoz köthető, amelynek keretében a porosz uralkodó - „fentről – lefelé” szervezve hatalmát – biztosított bizonyos jogi garanciákat az államhatalom működésében. Ezt a folyamatot Lietzmann lényegében tudatos centralizációként értelmezi és szoros párhuzamba állítja az Európai Unió jogállami programjával.

A hatalomról, államról és jogról való gondolkodás XIX. századi felerősödése rámutatott arra, hogy e három absztrakt fogalom ontológiai viszonyrendszere erősen feszültségteljes és tisztázatlan. Egyebek mellett Jhering és Kelsen később vitatott tanaiban is – eltérő mértékben - megjelent a jog és az erőszak összekapcsolása, felfogásuk szerint a jog a politikai hatalom eszköze. Kelsennél emiatt a jogállam formális értelmezése dominált, felfogása szerint lényegében minden állam egyúttal jogállam is, mivel az állam maga alkot egy jogrendet.

A II. világháború megrázkódtatásait követően – Jhering és Kelsen pozitivistá tanaival szemben - a természetjoggal együtt a materiális jogállami felfogás erősödött fel. Ez azt eredményezte, hogy a XXI. századra a jogállamiság fogalma kitágult és Európában az Európai Unió jogi rezsimje és az európai emberi jogi tárgyú egyezmények miatt feszült viszonyba került a nemzetállami szuverenitás kérdésével. Újabb értelmezések szerint a jogállamiság mára egy összeurópai alkotmányos alapelvé vált, amely – tekintet nélkül az egyes európai államok alkotmányos tradícióira – egy európai „alkotmányközösség”, így pedig ellentmondásos módon egy kontinentális szintű hatalomkoncentráció indukálója is lehet. További vizsgálandó kérdéskör, hogy mennyiben fér ez össze az Európai Unió jelen tanulmány bevezetőjében tárgyalt *Staatenverbund* jogi minőségével.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ALLGEMEINES LANDRECHT FÜR DIE PREUSSISCHEN STAATEN (1794) 22. és 77. szakasz.

ARISTOTELES (2014): Politik. 4. Aufl. Rowohlts Ezyklopädie, Leck
Bundesverfassungsgericht in der Bundesrepublik Deutschland: Lissabon-
Urteil. 2 BvE 2, 5/08, 2 BvR 1010, 1022, 1259/08, 182/09. 229 – 334.
Bundesverfassungsgericht in der Bundesrepublik Deutschland: Lebenslage
Freiheitsstrafe, 1 BvL 14/76. 193.

- ADAM CZARNOTA – MARTIN KRYGIER – WOJCIECH SADURSKI (2005): Rethinking the Rule of Law after Communism. CEU Press, Budapest
- C-7/56 és C-3-7/57 sz. ügyben hozott ítélet Dineke Algera és társai az Európai Szél- és Acélközösség Közgyűlése ellen semmiség megállapítása iránt indított ügyben.
- C-26/62 sz. ügy hozott ítélet a Van Gend and Loos és a holland adóhatóság között folyó ügyben és a C-6-64 sz. ügy Flaminio Costa és az E.N.E.L. között folyamatban levő eljárásban.
- C-64/16. sz. ügyben hozott ítélet az Associacao Sindical dos Juizes Portugueses a Tribunal de Contas ellen indított eljárásban és a C-216/18. sz. ügyben hozott ítélet az LM ellen kibocsátott európai elfogatóparancs végrehajtása tárgyában megindult eljárásban.
- CONRAD, HERMANN (1961): Rechtsstaatliche Bestrebungen im Absolutismus Preußens und Österreichs am Ende des 18. Jahrhunderts. VS Verlag für Sozialwissenschaften
- DANWITZ, THOMAS VON (2014): The Rule of Law in the Recent Jurisprudence of the ECJ. In.: Fordham International Law Journal, Volume 37, Issue 5
- DICEY, ALBERT VENN (1923): Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Macmillan, London
- DILTHEY, WILHELM (1985): Zur preussischen Geschichte. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- HAHN, ERICH: RUDOLF GNEIST AND THE PRUSSIAN RECHTSSTAAT: 1862-78. In.: The Journal of Modern History. Vol. 49, No. 4.
- HALLAM, HENRY (1827): The Constitutional history of England from the accession of Henry VII. To the death of George II., Vo. 1. Baudry, Paris
- JHERING, RUDOLF VON (2008): Der Recht im Zweck. Druck und Verlag von BreitKopf und Härtel, Leipzig, 1877. Kelsen, Hans: Die reine Rechtslehre. Mohr-Siebeck, Tübingen
- KOCHENOV, DIMITRY (2015): EU Law without the Rule of Law: Is the Veneration of Autonomy Worth It? In.: Yearbook of European Law 34 (1)
- MACCORMICK, NEIL (1984): Der Rechtsstaat und die rule of law. In.: JuristenZeitung, Mohr Siebeck GmbH, 39. Jahrgang, Nr. 2.
- MACCORMICK, NEIL (1999): Questioning Sovereignty. Oxford University Press, Oxford
- MOHL, ROBERT VON (1829): Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg. Laupp, Tübingen

- LIETZMANN, HANS J (2004): Die Europäische Union als „defekte Demokratie?“ Rechtsstaat und Pfadabhängigkeit in Europa. In.: Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft
- LÜBBE, HERMANN (1994): Abschied vom Superstaat: Vereinigte Staaten von Europa wird es nicht geben. LIT-Verlag, Berlin
- PECH, LAURENT (2009): The Rule of Law as a Constitutional Principle of the European Union. In.: Jean Monnet Working Paper 04/09.
- RUTHERFORD, SAMUEL (2014): Rex Lex, or The Law and The Prince. Portage Publications, Colorado
- STAHL, FRIEDRICH JULIUS (1878): Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung. Zweite Abteilung: Die Staatslehre und die Principien des Staatsrechts, J.C.B. Mohr, Tübingen, 5., unveränd. Auflage 1878.
- SUSEMIHL, FRANZ (1862): Platon: Nomoi (Die Gesetze). Platon's Werke, Stuttgart
- SVARTZ, N.P. (2010): Thomas Aquinas: On Law, Tyranny and Resistance. In.: Acta Theologica, 2010/30.
- TOURI, K (2013): The Common Core of the Rule of Law and the Rechtsstaat, Law of Ukraine, Legal Journal, Vol. 2013 (4)
- VILLATA, GIGLIOLA DIE RENZO (2016): Beccaria und die Anderen. LIT Verlag, Berlin
- VON DER PFORDTEN, DIETMAR (2014): On the Foundations of the Rule of Law and the Principle of the Legal State/Rechtsstaat. In.: Silkenat-Hickey-Barenboim: The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State. Springer, Switzerland
- WEBER, ALBRECHT (2008): Rechtsstaatsprinzip als gemeineuropäisches Verfassungsprinzip. In.: Zeitschrift für Öffentliches Recht. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1007/s00708-008-0210-0>

A SZUBSZIDIARITÁS ELVÉNEK JELENTÉSE ÉS MEGJELENÉSE AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓS, VALAMINT A MAGYAR TAGÁLLAMI JOGALKOTÁSBAN

Interpretation of Subsidiarity and its Existence in the Legislation
of the European Integration and its Hungarian Member State

Szőke-Kis Bernadett¹

Absztrakt: A szubszidiaritás, mint eszme már az 1850-es években megjelent Abraham Lincoln politikájában az akkori Amerikai Egyesült Államokban – azt hirdette, hogy az államnak kötelessége ellátni azon feladatokat, amelyek beteljesítésére egy közösség nem képes, ugyanakkor távol kell tartania magát azoktól a területektől, ahol a közösség önálló cselekvésre alkalmas. Ezen eszme a történelem előrehaladtával nemcsak a politika, hanem további tudományterületeken saját, önálló értelmezést nyert, míg végül a XX. században az európai integráció bővülő és egyre inkább kiterjedő működésébe fészkelte magát – ezáltal tagállamként a magyarországi jogalkotásra és jogrendszerre is kifejtve a hatását. A fogalomtárak mellett főként tudományos folyóiratokban megjelent szaktanulmányok, valamint integrációs szerződések és egyéb szervezeti jogi aktusok segítették munkámat, aminek célja röviden végig-vezetni, hogyan vált egy általános, többféle értelmezésben létező eszme egy regionális nemzetközi szervezet alapelvevé, továbbá hogyan jelenik meg ezáltal az Európai Unió tagállamaként hazánk jogi körülményeiben is.

Kulcsszavak: Európai Unió, szubszidiaritás, integrációs jogalkotás, tagállami hatás

¹ Szőke-Kis Bernadett a Szegei Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézet harmadéves doktorandusz hallgatója. Kutatási területe Az állam szerepe a nemzetközi viszonyokban – azon belül a posztszovjet térség államtörédekeire koncentrál. Elérhetőség: bernadett.szokekis@irs.u-szeged.hu

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10064922>

Abstract: The precept of subsidiarity dates back to the 1850's as it was an important part of the political perception of Abraham Lincoln himself – he believed that it was an obligation of a state to perform tasks that could not be done or reached by the society, but at the same time the state should not be acting in cases where the people themselves are capable of doing so. As history progressed, subsidiarity became an idea in other fields of science outside of the realm of politics as well, eventually turning into one of the main principles of a forming and growing integration in the region of Europe. With that, the theory of subsidiarity not only became a part of the working ways of an international organization but also found its way into the legal system of its member states. With the help of different interpretation of the same principle, academical studies, and mainly treaties and further legal documents of the European Union, this study aims to follow the development of the idea of subsidiarity and examine its existence in the regional integration of Europe as well as in one of its member states, in Hungary.

Keywords: European Union, subsidiarity, integrational legislation, effect on member states

BEVEZETÉS

A szubszidiaritás szigorú fogalmi megközelítés szerint „kisegítő, mellérendelt minőség, vagy állapot intézménye”², illetve „azon elv, miszerint a döntések meghozatalára a lehető legalacsonyabb szinten, vagy a hatásukat leginkább kifejtő területen szükséges, így például inkább lokálisan, mint országos szinten”.³

A szubszidiaritás, mint elv feldolgozásra került a vallás-, de akár az orvostudomány értelmezésében is, mielőtt döntéshozatali folyamatot meghatározó elvként megjelent az európai integrációs politikában. A keresztény megközelítés szerint a szubszidiaritás nem más, mint a kisegítés elve. Az alacsonyabb szint kerül előtérbe a magasabbakkal szemben. Ennek értelmében az egyén és a család kerül a társadalom, míg a település és a régió az országos, vagy nemzetközi szint előtérébe.⁴ Maga a fogalom XI. Piusz pápa munkásságában, 1931-ben a *Quadragesimo Anno* című művében jelenik

² MERRIAM – WEBSTER DICTIONARY, 2018.

³ CAMBRIDGE DICTIONARY, 2018.

⁴ MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON, 1993.

meg a vallástudomány területén először. Az itt leírtakban az egyén elsődlegességét fogalmazza meg az államhatalommal szemben. A szubszidiaritás elve megjelenik továbbá XIII. János pápa *Mater et Magistra* című munkájában is, aki a szubszidiaritás megvalósulását az állam fellépésének korlátozásában látta megvalósulni.⁵ 1991-ben, II. János Pál pápa *Centesimus Annus* című művében a szubszidiaritás fogalmát már a jóléti állammal kapcsolatban értelmezi, ekkor kezd el a vallástudományi értelmezés közeledni az elv mai, politikai felfogásához. 1994-ben George Higgins püspök e felfogáshoz hasonlóan, már az állam a társadalommal szembeni háttérbe szorítását helyezi kutatásai középpontjába.⁶

Mielőtt kitérnék a szubszidiaritás elvének európai integráción belüli fejlődésére, a fogalom vizsgálata során akár kitekintésként is, de szót kell ejteni az elv egészségpolitikai értelmezéséről. Ennek keretein belül a szubszidiaritás elve nem más, mint az öngondoskodás. Az egészségügyben szorosán a szolidaritás elvéhez kapcsolódóan alakult ki a szubszidiaritás felfogása, miszerint az egyén számára szükséges a segítség biztosítása, de a felsőbb szintek szükségtelen beavatkozása nélkül. A közösség köteles gondoskodni az egyénről, de ez a közösségi fellépés nem váltja fel az egyén önálló aktivitását és öngondoskodását. Az egyén biztonsága abban rejlik, hogy ha önállóan nem képes adott probléma kezelésére, segítséget kérhet és kaphat az állami ellátó rendszertől.⁷

I. A SZUBSZIDIARITÁS ELVÉNEK KIALAKULÁSA AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ FEJLŐDÉSE SORÁN

A szubszidiaritás fogalmi áttekintése során megállapíthatóvá vált, hogy bármely tudományterületen jelenjen is meg, az elv az alacsonyabb szintek önállóságának lehetőségét hordozza magában. A vizsgálat következő lépéseként a szubszidiaritás elvének kialakulását és térnyerését tekintem át az európai integráció fejlődése során.

A szubszidiaritás elve az egyháztudomány területéről került át az európai szintű politikába. Az integrációs politikában napjainkban az elv már nemcsak a megsegítés kapcsán van jelen, hanem egyfajta vertikális

⁵ FARKAS, 2014. 66.o.

⁶ BOSNICH, 2010.

⁷ EGÉSZSÉGTUDOMÁNYI FOGALOMTÁR, 2018.

hatalommegosztás szerint a Közösség és a tagállamok viszonyát is rendezi, hangsúllyal az integráció belső szerkezetén és a hatáskörök felosztásán.⁸

Kialakulását tekintve az integráció fejlődése során először 1971-ben jelenik meg a közösségi politikában, amikor Ralf Dahrendorf Európai Bizottsági tag megfogalmazza a „hasznos funkcionalitás” elvét. Az 1974-es kilencek párizsi csúcstalálkozója által életre hívott 1995-ös Tindemans jelentés a bővítés lehetőségét vizsgálva ez alapján fogalmazza meg az „ember közelebb Európa” eszméjét, ahol a szubszidiaritás a hatáskörök megosztása kapcsán kerül előtérbe.⁹

A szubszidiaritás elve az európai integráció fejlődése során szerződéses szinten először 1987-ben jelenik meg az Egységes Európai Okmányban, a szerződés 130r cikkének 4. bekezdésében. Ekkor még csupán a környezetvédelemmel kapcsolatos fellépés koordinálására irányul. A 130r cikk 4. bekezdése kimondja, hogy a megfogalmazott célok elérése érdekében mérlegelni kell, hogy a közösségi vagy tagállami fellépéssel lehet-e hatékonyabban elérni a kitűzött célokat.¹⁰

Ezt követően az integrációs jogalkotásban 1992-ben a Maastrichti Szerződés rendelkezéseiben találkozhatunk a szubszidiaritás elvével. A szerződés Preambulumának A cikk 2. bekezdésében a Közösség kimondja egy eddigieknél szorosabb együttműködés kialakítását, ahol a döntéshozatal az európai polgárokhoz legközelebbi szinten kell történjen. Ugyanezen dokumentum Preambulumának B cikk 2. bekezdése kimondja, hogy az integráció működése során nem csak a szerződésekbe foglaltakat, de a szuverenitás elvét is köteles tiszteletben tartani. A Maastrichti Szerződés 3b cikkének 2. bekezdése továbbá rendelkezik a nem kizárólagos jogkörökről. Az integráció a szubszidiaritás elve alapján mérlegelni köteles a közösségi szintű fellépést a nem kizárólag közösségi hatáskör alá eső kérdések során. Az Unió akkor léphet fel említett esetekben, ha a tagállami fellépés nem bírna kellő hatékonysággal, akkor is kizárólag a szükséges mértékben.¹¹

Az 1992-ben Edinburgh-ban lezajló Európai Tanács ülésének kiegészítő rendelkezései a Maastrichti Szerződésbe foglaltak megvalósítása érdekében a dokumentum A részének 5-6. pontjaiban egy intézményközi megállapodás kidolgozását helyezi előtérbe. Ennek célja, hogy az Európai Tanács, az Európai Bizottság és az Európai Parlament tevékenységét

⁸ SCHILLING, 1995.

⁹ VARGA, 2016.

¹⁰ EGYSÉGES EURÓPAI OKMÁNY, 1986.

¹¹ AZ EURÓPAI UNIÓRÓL SZÓLÓ SZERZŐDÉS (MAASTRICHTI SZERZŐDÉS), 1992.

koordinálják a 1992-es szerződés 3b cikkébe foglaltak végrehajtására (ez az Intézményközi Megállapodás 1993. október 25-én lépett életbe). A megállapodás mellett az Európai Bizottságnak kiemelt feladatként fogalmazzák meg a már létező jogi szabályozások vizsgálatát a szubszidiaritás elvének fényében.¹²

Az 1997-es Amszterdami Szerződés egy három oldalas jegyzőkönyvet tartalmaz a „szubszidiaritás és az arányosság elveinek alkalmazásáról”. A 13 bekezdésből álló jegyzőkönyv rendelkezik többet között az arányosság elvéről – ennek értelmében az intézmények az elérendő cél elérése érdekében szükséges eszközökkel léphetnek fel. A Szerződés jegyzőkönyvébe foglalták ezen felül például az intézményi egyensúlyt a Bíróság teljes semlegessége mellett, a közösségi hatáskörök túllépésének feltételeit, kvalitatív és kvantitatív indikátorokat, vagy a végrehajtás egyszerűségének, de hatékonyságának szükségességét.¹³

Az utolsó a szubszidiaritás elvéről rendelkező szerződéses szabályozás a 2007-ben ellenjegyzett Lisszaboni Szerződés jegyzőkönyve a szubszidiaritás és az arányosság elvének alkalmazásáról. Ennek rendelkezése nem csak megerősíti az Amszterdami Szerződés érintett elemeit, de növelik a nemzeti parlamentek részvételi lehetőségeit a közösségi jogalkotásban. A Lisszaboni Szerződés 2. jegyzőkönyvének 7. cikke kötelezi az Európai Bizottságot a jogszabályi tervezetek megküldésére, nem csupán az Európai Tanács és az Európai Parlament, de a nemzeti parlamentek részére is, amelyek fellebbezéssel élhetnek.¹⁴

A szubszidiaritás elvének értelmezése és annak változása mellett a folyamat gyakorlati megvalósulásáról részletesen a következő fejezetben, a Magyarországot érintő esetek áttekintésével értekezem.

II. SZUBSZIDIARITÁS AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ GYAKORLATÁBAN - A NEMZETI PARLAMENTEK ÁLTAL GYAKOROLT ELLENŐRZÉS MAGYARORSZÁG PÉLDÁJÁN

A bemutatott fejlődési folyamat eredményeképpen mára a szubszidiaritás az Európai Unió működésének alapelvévé vált. A gyakor-

¹² EUROPEAN COUNCIL IN EDINBURGH, 1992.

¹³ AMSZTERDAMI SZERZŐDÉS, 1997.

¹⁴ LISSZABONI SZERZŐDÉS, 2008.

latban egyrészt a jogalkotási hatáskörök, másrészt a döntéshozatali folyamatok a polgárokhoz történő közelítése során valósul meg.

A hatáskörök kérdéséről a Maastrichti Szerződés 5. cikke rendelkezik. Amellett, hogy elválasztják a közösségi és tagállami hatásköröket, a korábban már leírt hatékonyság alapján azok átruházását is kezeli – kizárólag abban az esetben, ha a közösségi szinten hatékonyabban lehet cselekedni adott kérdésben, és csupán szükséges mértékben teszi lehetővé.¹⁵

A jogalkotás során a tagállamok pozíciójának erősödése a gyakorlatban 1997., az Amszterdami Szerződés óta zajlik. A Szerződés újítása a jogalkotási folyamat során, hogy az Európai Bizottság jogalkotási javaslat kidolgozása előtt köteles adott területet érintő zöld könyv kiadására. Ennek eredményeképpen a Bizottság a jogalkotási aktus előtt képes tájékozódni a tagállami állásfoglalásokról adott kérdés kapcsán.¹⁶ A 2007-ben aláírt Lisszaboni Szerződés további két újításának eredményeképpen tovább nő a szubszidiaritás szerepe az uniós jogalkotási folyamat során. Egyrészt, a Szerződés jogot biztosít a Régiók Bizottsága számára bármely jogalkotási tervezet megvívására,¹⁷ amennyiben az nem felel meg a szubszidiaritás elvének. Másrészt, a nemzeti parlamentek szintén képességre tesznek szert egy-egy jogalkotási tervezettel szembeni fellépésre.¹⁸

A nemzeti parlamentek felé a Lisszaboni Szerződésbe foglaltak alapján kötelező továbbítani fehér és zöld könyveket, közleményeket, az Európai Tanács ülésének napirendjét, a Számvevőszék éves jelentését és a Bizottság éves jelentését, emellett pedig a jogalkotási javaslatokat is. A Szerződés második jegyzőkönyvének A szubszidiaritás és az arányosság elvének alkalmazásáról 7. cikke alapján a megküldött javaslatokkal kapcsolatban a nemzeti parlamentek nyolc héten belül indokolt véleményt fogalmazhatnak meg.¹⁹ Amennyiben egy adott javaslat kapcsán az egyenként két szavazattal rendelkező tagállamok egyharmada fogalmaz meg indokolt véleményt, a jogalkotónak mérlegelnie kell, hogy fenntartja, módosítja vagy semmissé teszi javaslatát (a biztonságot és szabadságot érintő kérdésekben ehhez a tagállamok egynegyedének állásfoglalása elegendő, a tagállamok felének indokolt véleményénél pedig kötelezően felülvizsgálandó adott tervezet). Az indokolt vélemények egyharmados szavazását nevezzük sárga

¹⁵ AZ EURÓPAI UNIÓRÓL SZÓLÓ SZERZŐDÉS (MAASTRICHTI SZERZŐDÉS), 1992.

¹⁶ EUR-LEX, 2015.

¹⁷ EUR-LEX, 2018.

¹⁸ EUR-LEX, 2015.

¹⁹ EUROPEAN PARLIAMENT, 2020.

lapos eljárásnak. Abban az esetben, ha a nemzeti tagállamok többsége állapítja meg a szubszidiaritás elvének megsértését narancssárga lapos eljárásról beszélünk. Előbbi 19, utóbbi 29 tagállamot jelent.²⁰

Magyarországon az európai integrációval kapcsolatos ügyekért a parlament erre kinevezett Európai ügyek bizottsága felelős, az Országgyűlésről szóló 2012. évi XXXVI. törvény és az egyes házsabályi rendelkezésekről szóló 10/2014. (II. 24.) OGY határozat alapján. Magyarország már a Lisszaboni Szerződés újításai előtt is részt vett az úgynevezett COSAC együttműködésben – a nemzeti parlamentekben működtetett európai ügyekért felelős bizottságok által és számukra szervezett konferenciákon 2004 és 2009 között. 2009 óta a Szerződés újítása és szabályai szerint az Országgyűlés összesen öt alkalommal fogalmazott meg indokolt véleményt az Európai Bizottság számára.²¹

Elsőként 2013. október 21-én, az Európai Ügyészség létrehozásáról szóló tanácsi rendelettervezettel szemben. A cél egy integrációs szintű hatóság létrehozása az uniót károsító bűnözők felkutatására. Mivel az uniós, főleg pénzügyileg károsító bűncselekményekről van szó, integrációs szintű fellépéssel lehetne leginkább fellépni velük szemben.²² Ez eddig tagállami hatáskörbe tartozott, nem meglepő tehát, hogy összesen 18 szavazat érkezett be a tervezet ellen. Az Európai Bizottság felülvizsgálta a javaslatot, azonban nem eszközöltek módosítást.²³

A második, Magyarország által megfogalmazott indokolt vélemény 2015. november 3-i, az áthelyezési válságmechanizmus létrehozásáról, valamint az egy harmadik országbeli állampolgár vagy egy hontalan személy által a tagállamok egyikében benyújtott nemzetközi védelem iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról szóló parlamenti és tanácsi rendelet ellen. Az integrációs szintű migrációs stratégia részeként, főként Olaszország és Görögország érdekében, javaslat egy ideiglenes áthelyezési mechanizmus kidolgozására. Cél az erőteljes migrációs folyamatok kezelése, kizárólag szükséghelyzetben és szigorú feltételek mellett.²⁴

²⁰ LISSZABONI SZERZŐDÉS, 2008.

²¹ ORSZÁGGYŰLÉS, 2020.

²² COM/2013/0534 javaslat

²³ ORSZÁGGYŰLÉS, 2020.

²⁴ COM/2015/0450 javaslat

Mindössze hét szavazat az indokolt véleményeken keresztül, így nem került újradolgozásra uniós szerv elé a javaslat.²⁵

2016. május 10 - a munkavállalók szolgáltatások nyújtása keretében történő kiküldetéséről szóló, 1996. december 16-i 96/71/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv módosításáról szóló európai parlamenti és tanácsi irányelvtervezet ellen léptek fel a harmadik alkalommal. A munkavállalók, kifejezetten a szolgáltatást nyújtó dolgozókkal szembeni tisztességtelenségek csökkentését célzó javaslat került megfogalmazásra. A hangsúly a díjazások közelítésére kerül, cél a mélyebb és tisztességesebb piac. Kifejezetten koncentrálni a fuvarozók munkakörülményeinek javítására.²⁶

Nem kizárólagos hatáskörrel van szó, 22 szavazat érkezett be ellene, így az Európai Bizottság felülvizsgálta a javaslatot. Végül változtatások nélkül fenntartották.²⁷

A negyedik, 2016. június 13-i indokolt vélemény az egy harmadik országbeli állampolgár vagy egy hontalan személy által a tagállamok egyikében benyújtott nemzetközi védelem iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról szóló európai parlamenti és tanácsi rendelettervezet (átdolgozás) ellen irányult. Szintén a migrációs válság kapcsán megfogalmazott javaslat, a nemzetközi védelemre szorulóknak megsegítése a tervezet célja. Így például célkitűzés az embercsempészet visszaszorítása. Valószínű, hogy a bevándorlási folyamat hosszútávon fennáll, így közös befogadó rendszer kialakítása szükséges. Az integrációs szintű menekültügyi rendszer a felelősség megosztását célozza.²⁸

Tíz szavazat érkezett a javaslat ellen, ami nem elég annak felülvizsgálatára.²⁹

A tanulmány lezárásáig az utolsó, 2017. május 3-i indokolt vélemény a villamos energia belső piacáról szóló európai parlamenti és tanácsi rendelettervezet (átdolgozás) ellen léptek fel. A tervezet egy integrált energiapiac létrehozását helyezi előtérbe. Cél a megfizethetőség, és a megújuló energiaforrásokból fedezett energiaigény arányának növelése,

²⁵ ORSZÁGGYŰLÉS, 2020.

²⁶ COM/2017/0647 javaslat

²⁷ ORSZÁGGYŰLÉS, 2020.

²⁸ COM/2016/0270 javaslat

²⁹ ORSZÁGGYŰLÉS, 2020.

valamint az energiahatékonyság.³⁰ 13 szavazattal a javaslat nem került felülvizsgálásra.³¹

KONKLÚZIÓ

2009. december 1-jétől 2012 év végéig nem került sor a szubszidiaritás elve alapján benyújtott indokolt vélemények alapján jogszabály javaslat felülvizsgálatára. Ez nem jelenti azt, hogy egy tagállam sem fogalmazott meg indokolt véleményt, csupán a számuk nem érte el a meghatározott minimumot a javaslat Bizottság elé citálásához. Míg 2010-ben az indokolt vélemények száma 34-volt, 2012-re ez 64-re nőtt. A tagállamok szerepvállalása tehát folyamatosan növekvő tendenciát mutat. A szubszidiaritás elvének gyakorlati megvalósulását mégis éri kritika. Egyes elképzelések szerint a hatékonyságot tovább növelhetnék, ha a tagállamok számára rendelkezésre álló időtartamot meghosszabbítanák a jelenlegi nyolchetes határidő helyett, illetve fontos megjegyezni azt is, hogy a nemzeti tagállamok együttműködési folyamatai sem teljesen kiforrottak.³²

A hatékonyság növelésének céljával a Junker-bizottság létrehozott egy munkacsoportot, aminek feladata a szubszidiaritás és arányosság erősítése a „kevesebbet, hatékonyabban” hívószavak értelmében. A munkacsoport 2018 júniusáig hét alkalommal ült össze, és a következő javaslatokat fogalmazta meg:³³

- A korlátozott források hatékonyabb felhasználására van szükség a teljes integrációt érintő kihívások kezelésére, mint például a bevándorlás
- Hatékonyabb hozzájárulási forma kidolgozására van szükség a nemzeti parlamentek számára, hogy a politikaalakító folyamatokban erőteljesebben képviseltethessék magukat
- A hozzájárulási lehetőség jobb megértése elősegítené az erőteljesebb nemzeti részvételt
- Aktív szubszidiaritás kialakítása – tagállami részvétel tovább növelése

³⁰ COM/2016/0861 JAVASLAT

³¹ ORSZÁGGYŰLÉS, 2020.

³² RÁCZ, 2012.

³³ REPORT OF THE TASK FORCE ON SUBSIDIARITY, 2018.

A szubszidiaritás elvének jelentése és megjelenése az európai integrációs, valamint a magyar tagállami jogalkotásban

- A hatékonyság növelése érdekében új működési minta kidolgozása a szubszidiaritás és az arányosság elveinek gyakorlati megvalósítására – ez az új működési minta a már létező intézményrendszerre kell alapozzon és az eddigi tapasztalatokra kell építsen.

A munkacsoport 2019 márciusáig folytatja a tevékenységét – az eddig is egyre erőteljesebben érvényesülő szubszidiaritás tehát az uniós politika központjában áll és hatékonyságának további növelése várható az integrációtól. Igen röviden összefoglalva a feldolgozottakat, a szubszidiaritás elméletének megközelítőleg másfél évszázados fejlődése alatt általános, bármely tudományterületen megjelenő elvétől napjainkra az Európai Unió, mint regionális nemzetközi szervezet működésének sajátjává és sajátosságává, fontos alapelvévé vált, ezáltal a mindenkori tagállamok jogrendszerének is meghatározó eleme. További fejlesztés tárgya és erősítendő, működési elv ugyan, azonban a gyakorlatban is jól láthatóan már jelenlegi szabályozása mellett is megjelenik és érvényesül.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AMSZTERDAMI SZERZŐDÉS AZ EURÓPAI UNIÓRÓL SZÓLÓ SZERZŐDÉS, AZ EURÓPAI KÖZÖSSÉGEKET LÉTREHOZÓ SZERZŐDÉSEK ÉS EGYES KAPCSOLÓDÓ OKMÁNYOK MÓDOSÍTÁSÁRÓL (1997) A szubszidiaritás és az arányosság elveinek alkalmazásáról szóló jegyzőkönyv, C rész, 5-6. bekezdések, Elérhető: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>, (Letöltve: 2018.10.14)
- AZ EURÓPAI UNIÓRÓL SZÓLÓ SZERZŐDÉS (MAASTRICHTI SZERZŐDÉS) (1992) Preambulum A cikk 2. bekezdés, Preambulum B cikk 2. bekezdés, 3b cikk 2. bekezdés, Elérhető: <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>, (Letöltve: 2018.10.14)
- AZ EURÓPAI UNIÓRÓL SZÓLÓ SZERZŐDÉS (MAASTRICHTI SZERZŐDÉS) (1992) 5. cikk, Elérhető: <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>, (Letöltve: 2018.10.14)
- BOSNICH A., DAVID (2010): The Principle of Subsidiarity, Religion and Liberty Vol.6. Nr. 4., <https://acton.org/pub/religion-liberty/volume-6-number-4/principle-subsidiarity>, (Letöltve: 2018.10.14)

- CAMBRIDGE DICTIONARY (2019): Subsidiarity, Elérhető: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/subsidiarity>, (Letöltve: 2020.04.02)
- COM/2013/0534 Javaslat a Tanács rendeletéről az Európai Ügyészség létrehozásáról, Elérhető: <http://www.ipex.eu/IPEXL-WEB/dossier/document/COM20130534.do>, (Letöltve: 2018.10.16)
- COM/2015/0450 Javaslat az Európai Parlament és a Tanács rendelete áthelyezési válságmechanizmus létrehozásáról, valamint az egy harmadik országbeli állampolgár vagy egy hontalan személy által a tagállamok egyikében benyújtott nemzetközi védelem iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról szóló, 2013. június 26-i 604/2013/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet módosításáról, Elérhető: <http://www.ipex.eu/IPEXL-WEB/dossier/document/COM20150450.do>, (Letöltve: 2018.10.16)
- COM/2017/0647 Javaslat az Európai Parlament és a Tanács rendelete az autóbusszal végzett személyszállítás nemzetközi piacához való hozzáférés közös szabályairól szóló 1073/2009/EK rendelet módosításáról, Elérhető: <http://www.ipex.eu/IPEXL-WEB/dossier/document/COM20170647.do>, (Letöltve: 2018.10.16)
- COM/2016/0270 Javaslat az Európai Parlament és a Tanács rendelete egy harmadik országbeli állampolgár vagy egy hontalan személy által a tagállamok egyikében benyújtott nemzetközi védelem iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról (átdolgozás), Elérhető: <http://www.ipex.eu/IPEXL-WEB/dossier/document/COM20160270.do>, (Letöltve: 2018.10.16)
- COM/2016/0861 Javaslat az Európai Parlament és a Tanács rendelete a villamos energia belső piacáról, <http://www.ipex.eu/IPEXL-WEB/dossier/document/COM20160861.do>, Elérhető: (Letöltve: 2018.10.16)
- EGÉSZSÉGTUDOMÁNYI FOGALOMTÁR (2018): Szubszidiaritás, Elérhető: <https://fogalomtar.aeek.hu/index.php/Szubszidiarit%C3%A1s>, (Letöltve: 2018.10.14)
- EGYSÉGES EURÓPAI OKMÁNY (1986) 130r. cikk 4. bekezdés, Elérhető: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11986U/TXT&from=EN>, (Letöltve:2018.10.14)

A szubszidiaritás elvének jelentése és megjelenése az európai integrációs, valamint a magyar tagállami jogalkotásban

- EUR-Lex (2015): A szubszidiaritás elve, Elérhető: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=LEGISSUM%3Aai0017>, (Letöltve: 2018.10.15)
- EUR-Lex (2018): Committee of the Regions, Elérhető: https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/committee_regions.html, (Letöltve: 2018.10.15)
- EUROPEAN PARLIAMENT (2020): Factsheets on the European Union: The Principle of Subsidiarity, Elérhető: <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/7/the-principle-of-subsidiarity>, (Letöltve: 2020.04.02)
- European Council in Edinburgh (1992) - Conclusions of the Presidency (Part A - Subsidiarity) Elérhető: https://www.consilium.europa.eu/media/20492/1992_december_-_edinburgh_eng.pdf, (Letöltve: 2018.10.14)
- FARKAS PÉTER (2014): A szubszidiaritás alapelve és gyakorlati alkalmazásának néhány területe, Kapocs, XIII. évfolyam, 4. szám, p. 66., http://www.ncsszi.hu/download.php?file_id=1966, (Letöltve: 2018.10.14)
- LISSZABONI SZERZŐDÉS AZ EURÓPAI UNIÓRÓL SZÓLÓ SZERZŐDÉS ÉS AZ EURÓPAI KÖZÖSSÉGET LÉTREHOZÓ SZERZŐDÉS MÓDOSÍTÁSÁRÓL (2008) A szubszidiaritás és az arányosság elveinek alkalmazásáról szóló jegyzőkönyv, 7. cikk, Elérhető: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12007L/TXT&from=EN>, (Letöltve: 2018.10.14)
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON (2019): Szubszidiaritás, Elérhető: <http://lexikon.katolikus.hu/S/szubszidiarit%C3%A1s.html>, (Letöltve: 2020.04.02)
- MERRIAM – WEBSTER DICTIONARY (2019): Subsidiarity, Elérhető: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/subsidiarity>, (Letöltve: 2020.04.02)
- ORSZÁGGYŰLÉS (2020): A szubszidiaritás elve érvényesülésének uniós és hazai szabályozása, Elérhető: <http://www.parlament.hu/szubszidiarit%C3%A1s-vizsgalat>, (Letöltve: 2020.04.02)
- RÁCZ RITA (2012): A szubszidiaritás-ellenőrzési mechanizmus a gyakorlatban: Mennyire és hogyan élnek jogosítványukkal a nemzeti parlamentek az uniós döntéshozatali eljárásokban?, University of Miskolc Collegium Doctorum, Elérhető: <http://www.uni->

miskolc.hu/~wwwdeak/Collegium%20Doctorum%20Publikaciok/R%E1cz%20Rita.pdf, (Letöltve: 2018.10.15)

REPORT OF THE TASK FORCE ON SUBSIDIARITY (2018): Proportionality and “Doing Less More Efficiently”, Elérhető: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/report-task-force-subsidiarity-proportionality-doing-less-more-efficiently_1.pdf?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201810, (Letöltve: 2018.10.15)

SCHILLING, THEODOR (1995): Subsidiarity as a Rule and a Principle, or: Taking Subsidiarity Seriously, The Jean Monet Center for International and Regional Economic Law and Justice, <https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/95/9510ind.html>, (Letöltve: 2018.10.14)

VARGA ORSOLYA (2016): A szubszidiaritás elve, Civilek.hu Tudástár, Elérhető: <https://www.civilek.hu/tudastar/a-szubszidiaritas-elve/>, (Letöltve: 2018.10.14)

AZ AGRESSZÍV ADÓTERVEZÉSI STRUKTÚRÁKRA VONATKOZÓ NEMZETKÖZI ADÓÜGYI INFORMÁCIÓCSERE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ UNIÓS SZABÁLYOZÁSRA

International Exchange of Tax Information Regarding Aggressive
Tax Planning Structures, With Special Regard to the EU
Legislation

Varga Erzsébet¹

Absztrakt: Az információcsere kiterjesztése az agresszív adótervezési struktúrákra az automatikus információcsere egyik legújabb fejleménye, mely jól illeszkedik a nemzetközi adóügyi információcsere bővítésének elmúlt évtizedekben zajló folyamatába. Az információcsere újabb előrelépést jelent a nemzetközi adóelkerülés elleni küzdelemben, és lehetőséget teremt az adóhatóságok számára a még hatékonyabb kockázatelemzésre. Az alapul szolgáló közösségi szabályozás mindemellett több bizonytalansági tényezőt tartalmaz, mely csökkentheti az információcsere hatékonyságát, és növelheti az érintett gazdasági szereplők jogszabály-megfelelési költségeit.

Kulcsszavak: információcsere; automatikus adóügyi információcsere; határon átnyúló konstrukció; DAC6 jelentéstétel; agresszív adótervezés; BEPS

Abstract: Extending the exchange of information to aggressive tax planning structures is one of the latest developments in automatic exchange of

¹ Dr. Varga Erzsébet a PPKE-JÁK, Pénzügyi Jogi Tanszék megbízott oktatója. Kutatási területei különösen a nemzetközi adóügyi információcsere, a digitális vállalkozások adózása, valamint a BEPS. Több mint tíz éve vesz részt az egyetemi oktatásban különböző egyetemeken. Email: varga.erszebet@jak.ppke.hu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4643-052X>

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10044251&view=dataSheet>

Az agresszív adótervezési struktúrákra vonatkozó nemzetközi adóügyi információcsere, különös tekintettel az uniós szabályozásra

information and is in line with recent years' progress to increase tax information exchange at international level. The exchange of information is a new element in combatting international tax avoidance and helps tax authorities to carry out more effective risk assessment of taxpayers. The underlying EU legislation contains various uncertainties however, which may undermine the efficiency of information exchange and increase compliance costs for economic players involved.

Keywords: information exchange; automatic exchange of tax information; cross-border arrangements; DAC6 reporting; aggressive tax planning; BEPS

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben egyre elterjedtebbé váltak azok a nemzetközi adótervezési struktúrák, amelyek segítségével a multinacionális vállalatok olyan országokba csoportosították jövedelmeiket, ahol kedvezőbb az adóterhelés. Ezzel egyidejűleg a költségeket olyan országokba csatornázták, ahol magasabb az adóteher, így a magasabb költségeket használták fel az adóalap csökkentésére. Az említett adótervezési megoldások rendszerint összhangban vannak az alapul szolgáló nemzeti és nemzetközi adójogszabályok szövegével, ugyanakkor jelentős károkat okozhatnak a nemzeti költségvetéseknek.

Az automatikus adóügyi információcsere elsősorban ezen káros nemzetközi gyakorlatok visszaszorítására született.² Az automatikus információcsere keretében a nemzeti adóhatóságok rendszeres időközönként, külön megkeresés nélkül továbbítanak adatokat egymás részére, előre meghatározott információkról.³ A nemzetközi adózási gyakorlatban ma már számos jogi dokumentum teszi lehetővé az automatikus információcserét: a kettős adóztatás elkerülésére irányuló egyezmények mellett az OECD BEPS eredményeként elfogadott többoldalú nemzetközi megállapodások, valamint az EU-n belül kialakított közigazgatási együttműködési szabályok tartalmazzák az automatikus adóügyi információcserét szolgáló rendelkezéseket.

Az automatikus adóügyi információcsere egyik legújabb formája az ún. „határon átnyúló konstrukciókra” vonatkozó nemzetközi informá-

² OECD, 2012. 19. o.

³ MANUAL ON THE IMPLEMENTATION OF EXCHANGE OF INFORMATION FOR TAX PURPOSES, 2006.

ciócsere, amelynek célja, hogy a potenciálisan agresszív adótervezési konstrukciókat az adóhatóságok könnyebben feltárhassák, és azokra a lehető legrövidebb időn belül reagáljanak. Az információcsere azáltal valósulhat meg, hogy az adótervezésben közreműködők - adótanácsadók, ügyvédek, stb. – kötelesek meghatározott ügyletekre vonatkozó adatokat jelenteni saját adóhatóságuk felé, mely adatokat aztán az adóhatóságok automatikusan továbbítanak a többi érintett tagállami adóhatóság felé.

Az agresszív adótervezési konstrukciókra vonatkozó automatikus információcsere jelenleg kötelező érvénnyel érvényesül az EU tagállamok adóhatóságai között, az adózás területén történő közigazgatási együttműködésről szóló 2011/16/EU irányelv⁴ (a továbbiakban: Közigazgatási Együttműködési Irányelv vagy DAC) keretében kialakított együttműködésre tekintettel. Az információcsere ezen formáját a DAC egyik módosítása⁵ vezette be, amely DAC 6 elnevezéssel vált közismertté (a továbbiakban: DAC 6). A DAC 6 a 2018. június 25-ét követően végre-hajtott, meghatározott ismertetőjegyekkel rendelkező konstrukciók esetére írja elő az adótervezésben közreműködők kötelező jelentéstételét és az erre épülő adóhatóságok között információcserét.

Jelen tanulmány célja az agresszív adótervezési struktúrákra vonatkozó információcsereben rejlő lehetőségek feltárása, és jogalkalmazás során felmerülő gyakorlati problémák felvetése. Hipotézisünk az, hogy bár az információcsere fontos új eszközt ad az adóhatóságok kezébe, a jelentéstétel jelentős többlet-erőforrásokat és többletköltségeket kíván meg a végrehajtásban résztvevő gazdasági szereplőktől, és még inkább felerősíti az igényt az adózási jogok hatékony védelmére. Az automatikus adóügyi információcsere hatékony és elengedhetetlen eszköz a nemzetközi adóelkerülés visszaszorítására, ugyanakkor nem eredményezheti azt, hogy a jogszerűen és jóhiszeműen eljáró adózók viselnek aránytalan többletterheket. A helyes egyensúly csak egyértelmű nemzetközi szintű jogalkotás és egységes nemzetközi joggyakorlat révén valósulhat meg.

⁴ A TANÁCS 2011/16/EU IRÁNYELVE az adózás területén történő közigazgatási együttműködésről és a 77/799/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről, HL L 64, 2011.3.11.

⁵ A TANÁCS (EU) 2018/822 IRÁNYELVE a 2011/16/EU irányelvnek az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukciókkal kapcsolatosan az adózás területére vonatkozó kötelező automatikus információcsere vonatkozó előírásainak módosításáról.

I. A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KONSTRUKCIÓKRA VONATKOZÓ INFORMÁCIÓCSERE AZ EU KÖZIGAZGATÁSI EGYÜTTMŰKÖDÉS RENDSZERÉBEN

A DAC 6 szerinti jelentéstételi kötelezettség az Európai Unión belül jelenleg a Közigazgatási Együttműködési Irányelv keretében valósul meg. A Közigazgatási Együttműködési Irányelv volt az első olyan jogi dokumentum, mely széles körben ad lehetőséget a nemzetközi adóügyi információcsere.⁶ Az irányelv az automatikus adatátadás lehetőségét fokozatosan terjesztette ki 2015-től kezdődően, vagyis folyamatosan bővült azon adózói információk köre, melyeket a tagállami adóhatóságok megosztanak egymással. Kezdetben az adatcsere csak a magánszemélyek egyes jövedelmeire terjedt ki (munkaviszonyból származó jövedelem, igazgatósági tiszteletdíj, életbiztosítási termékekből származó jövedelem, nyugdíj és ingatlanból származó jövedelem), majd kibővült a pénzügyi számlainformációk körére (DAC 2). Ezt követte később az információcsere az adómegállapítási határozatok (DAC 3)⁷, az országonkénti – transzferár – jelentések (DAC 4)⁸, és a pénzmossási adatok (DAC 5)⁹ terén. Ebbe a folyamatba illeszthető a DAC 6, mely a határon átnyúló adótervezési konstrukciókra bővíti az adatátadás körét.

Az adóügyi információcsere Közigazgatási Együttműködési Irányelvben foglalt szabályait Magyarországon az adó- és egyéb közterhekkel kapcsolatos nemzetközi közigazgatási együttműködés egyes szabályairól szóló 2013. évi XXXVII. törvény (a továbbiakban: Aktv.) ültette át a hazai jogba, mely az elmúlt évek során folyamatosan követte le az irányelv módosításait. A határon átnyúló konstrukciók bejelentésére és cseréjére vonatkozó Aktv. szabályok 2020. július 1-étől léptek hatályba.

Az alábbi táblázat röviden összefoglalja, hogy a magyar adóhatóság milyen adatokról, mikortól cserél adatokat más tagállamok adóhatóságaival a Közigazgatási Együttműködési Irányelv alapján:

⁶ VARGA, 2019. 406. o.

⁷ A TANÁCS 2015/2376 IRÁNYELVE a 2011/16/EU irányelvnek az adózás területére vonatkozó kötelező automatikus információcsere tekintetében történő módosításáról, HL L 332, 2015.12.18.

⁸ A TANÁCS 2016/881/EU IRÁNYELVE a 2011/16/EU irányelvnek az adózás területére vonatkozó kötelező automatikus információcsere tekintetében történő módosításáról.

⁹ ÓRY, 2016.

Cserélt adat	Jogalap	Adatok elérhetősege	Adatcsere kezdete
Magánszemélyek jövedelmei			
Kamat	Megtakarítási Irányelv/DAC C	2005.01.01. -	2005/2016
Munkaviszony, vezető tisztségviselő, nyugdíj, ingatlan, biztosítás	DAC	2014.01.01. -	2015
Pénzügyi számlainformációk	DAC 2	2016.01.01. -	2017
Feltételes adómegállapítás, előzetes ármegeállapítás	DAC 3	2012.01.01. -	2017
Országonkénti jelentések	DAC 4	2016.01.01. -	2018
Pénzmosási adatok	DAC 5	2018.01.01. -	2018
Határon átnyúló konstrukciók	DAC 6	2018.06.25. -	2021

1. sz. táblázat: A DAC szabályozás alapján automatikus információcsere keretében Magyarország által cserélt adóügyi információk; Forrás: saját szerkesztés

Az automatikus információcsereben résztvevő magyar hatáskörrel rendelkező hatóság a NAV Központi Kapcsolattartó Irodája, mely automatikus információcsere keretében továbbítja más tagállam hatáskörrel rendelkező hatósága részére a Közigazgatási Együttműködési Irányelvben meghatározott jövedelem adatokat.

1.1. A jelentéstételi kötelezettség alkalmazási köre

A DAC 6 tárgyi hatálya széles körű, a hozzáadott értékadó (áfa), a vám, a jövedéki adó és a társadalombiztosítási járulékok kivételével

valamennyi adónemre kiterjed.¹⁰ A széles alkalmazási körből az is következik, hogy a DAC 6 hatálya azon speciális adókra (például digitális társaságok árbevételét terhelő adók) is alkalmazható, melyek a közvetett adókra jellemző beszedési mechanizmusra épülnek. A gyakorlatban mégis arra lehet számítani, hogy a DAC 6 elsősorban a közvetlen adók területét fogja érinteni, mivel az agresszív adótervezés körében tartozó adótervezési konstrukciók tipikusan a jövedelemadókat (személyi jövedelemadó, társasági adó), a tőke-nyereségadót, osztalékadót, örökösödési adót (öröklési illetéket), helyi adókat, vagyonaadókat fogja érinteni.

A DAC 6 tárgyi hatálya kizárólag a határon átnyúló konstrukciókra terjed ki, azaz a belföldi struktúrákra főszabályként nem vonatkozik. A DAC 6 szabályozás ugyanakkor megengedi, hogy a tagállamok a nemzetközi elemekkel rendelkező konstrukciókhoz hasonló adatszolgáltatási intézkedéseket foganatosítsanak a belföldi struktúrákra is, azzal, hogy a kapcsolódó információkat a tagállami adóhatóságok nem osztják meg automatikusan más tagállamok illetékes hatóságaival. Az ilyen információk kérésre, vagy spontán módon kerülhetnek átadásra, megfelelő jogalap alapján. Az uniós gyakorlatban vannak olyan tagállamok, melyek kifejezetten éltek ezzel a lehetőséggel¹¹, a magyar szabályozás nem terjeszkedett túl az irányelvben foglalt minimum követelményeken.

A határon átnyúló konstrukció fogalma megegyezik a belső piac működését közvetlenül érintő adókikerülési gyakorlatok elleni szabályok megállapításáról szóló 2016/1164/EU irányelv (angol elnevezéssel: *Anti-Tax Avoidance Directive*, rövidítve: ATAD) 6. cikkében szereplő konstrukció fogalmával. Ennek megfelelően határokon átnyúló konstrukció¹² az egynél több EU tagállamra, vagy egy EU tagállamra és egy harmadik országra vonatkozó olyan konstrukció, amely esetében a következő feltételek közül legalább egy teljesül:

- a konstrukció nem minden résztvevője ugyanabban az adójogrendszerben (államban, illetve területen) rendelkezik adóügyi illetőséggel;

¹⁰ CSABAI-ŐRY, 2019.

¹¹ Erre példa a lengyel szabályozás, mely a belföldi ügyletekre is alkalmazni rendeli a kötelező jelentéstételt. A lengyel DAC 6 szabályozás ezen túlmenően a jelentéstételi kötelezettséget eredményező ismertetőjegyeket is szélesebb körben határozza meg, mint a DAC 6 irányelvben foglalt EU keretszabály.

¹² LAKATOS, 2018.

- a konstrukció egy vagy több résztvevője egyidejűleg egynél több adójogrendszerben (államban, illetve területen) rendelkezik adóügyi illetőséggel;
- a konstrukció egy vagy több résztvevője másik adójogrendszerben (államban, illetve területen) folytat üzleti tevékenységet az ott található állandó telephelyén keresztül, és a konstrukció ezen állandó telephely üzleti tevékenységének egészét vagy részét képezi;
- a konstrukció egy vagy több résztvevője másik adójogrendszerben (államban, illetve területen) folytat tevékenységet anélkül, hogy ott adóügyi illetőséggel rendelkezne, vagy állandó telephelyet hozna létre;
- az ilyen konstrukció hatással lehet az automatikus információcserére, illetve a tényleges tulajdonosok azonosítására.

Egy konstrukció több lépésből vagy részből is állhat.

Az adatszolgáltatási kötelezettség akkor terjed ki egy konstrukcióra, ha az a DAC 6 szabályozásban meghatározott ismertetőjegyek legalább egyikével rendelkezik. Az egyes ismertetőjegyek öt fő kategóriába sorolhatók, ezek A, B, C, D, E megjelöléssel rendelkeznek, és az egyes kategóriákon belül további alkategóriák vannak. Az öt fő kategória az alábbiak szerint alakul:¹³

- A. fő előny vizsgálatára irányuló teszthez kapcsolódó általános ismertetőjegyek;
- B. fő előny vizsgálatára irányuló teszthez kapcsolódó különös ismertetőjegyek;
- C. határon átnyúló ügyletekhez kapcsolódó különös ismertetőjegyek,
- D. automatikus információcserére és a tényleges tulajdonlásra vonatkozó különös ismertetőjegyek, valamint
- E. transzferárazással kapcsolatos különös ismertetőjegyek.

A DAC 6 irányelvben meghatározott ismertetőjegyek egy része esetén (A és B kategóriában, valamint a C kategória egyes alkategóriáiban) csak akkor szükséges adatszolgáltatás, ha előfeltételként teljesül a „fő előny vizsgálatára irányuló teszt”, vagyis az adott konstrukció megvalósítása nyomán észszerűen lehet számítani adóelőny elérésére.¹⁴ Más esetekben az

¹³ PAUKER, 2019.

¹⁴ A DAC 6 értelmében erre utalhat többek között az, ha (i) titoktartás övezi, hogyan érhető el a konstrukció alapján adóelőny; (ii) a tanácsadó díja az adóelőnyhöz igazodik, pl. jutalék, sikerdíj formájában; vagy (iii) előre szabványosított struktúrákról van szó, melyet jelentősebb módosítás nélkül bármely adózó esetében fel lehet használni.

ismertetőjegy fennállása önmagában megalapozza a jelentéstételi kötelezettséget. Annak eldöntése, hogy egy struktúra fő előnye vagy egyik fő előnye-e az adóelőny elérése, főszabályként azt lehet figyelembe venni, hogy a fő előny teszt megvalósul, ha a struktúrát feltehetően nem valósítanának meg, vagy más formában valósítanák meg, ha nem származna belőle adóelőny.¹⁵

Az ismertetőjegyek öt fő kategóriáján belül további alkategóriák léteznek. Ezek részletes ismertetésétől eltekintünk, azonban a leglényegesebbeket kiemelve, jelentéstételi kötelezettség alá eshetnek különösen az alábbi konstrukciók:

- felvásárolnak egy veszteséges vállalatot, hogy a veszteséget az adókötelezettség csökkentésére használják fel, de tevékenységet nem folytatnak;
- a nyereséget tőkévé, ajándékká vagy más, alacsonyabb adókulcs, vagy mentesség alá eső bevétellé alakítják;
- olyan szervezeteket iktatnak be a struktúrába, melyek elsődleges kereskedelmi funkciót nem végeznek, céljuk körkörös tranzakciók megvalósítása révén az adóalap csökkentése;
- kapcsolt vállalkozások között végzett nyereségátcsoportosítási ügyletek, ahol a fő cél az adóelőny elérése;
- ugyanazon értékcsökkenési leírás érvényesítése egynél több adójogrendszerben; ugyanazon nyereség- vagy tőketételre kettős adóztatás alóli mentesség érvényesítése egynél több adójogrendszerben;
- a pénzügyi számlainformációk automatikus cseréjét veszélyeztető, nem átlátható konstrukciók, vagy a tényleges tulajdonos megállapítását veszélyeztető konstrukciók.

Az említett konstrukciók tipikusan azt eredményezik, hogy költségeket kétszeresen számolnak el, kettős nem adóztatás áll fenn, jövedelmeket eltitkolnak vagy más jövedelemkategóriává alakítanak, vagy alacsony adókulcsú országokba csoportosítanak adóelőnyök elérése érdekében.

¹⁵ CSABAI-ÓRY, 2019.

1.2. A jelentéstételre kötelezettek és a határidők

Ahogy arról korábban említést tettünk, az adóhatóságok közötti információcsere azáltal valósulhat meg, hogy az ún. „adótervezésben közreműködők” előzetesen bejelentést tesznek az adóhatóságok felé, melyek aztán megosztják egymás között a kapott információkat.

A jelentéstételi kötelezettséget elsődlegesen az „adótervezésben közreműködő személy” köteles teljesíteni. Adótervezésben közreműködő személy az, aki kidolgozza, forgalmazza, megszervezi vagy végrehajtás céljából elérhetővé teszi az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukciót, illetve irányítja annak végrehajtását (ún. közvetlen közreműködők). Ezek praktikus jogi tanácsadók, könyvelők, adótanácsadók, adószakértők, üzleti tanácsadók lehetnek. Ugyanakkor, egy ügyletben részt vehetnek olyan közreműködők is, akik nem dolgozzák ki ugyan a konstrukciót, de segítséget nyújtanak annak megvalósításában (ún. közvetett közreműködők). A jelentéstételi kötelezettség rájuk is kiterjed, és minden egyes közreműködőnek azokról az elemekről kell jelentést tennie, amit még más nem jelentett.

Abban az esetben, ha nincs adótervezésben közreműködő egy konstrukcióban (pl. a multinacionális vállalkozás házon belül alakítja ki a konstrukciót), vagy olyan adótervezésben közreműködő van, aki nem köteles jelenteni (pl. EU-n kívüli, vagy titoktartásra tekintettel mentesül), akkor a bejelentés kötelezettsége az adózóra hárul. Mindez pontos koordinációt követel meg a konstrukcióban résztvevő valamennyi féltől.

Az adatszolgáltatás körébe tartozó információkat a tanácsadónak (illetve az adózónak) 30 napon belül kell bejelentenie az illetékes hatóságnak. A határidő számítása az alábbi időpontok közül a legkorábbtól kezdődik:

- azt a napot követő nap, amikor az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció végrehajtás céljából elérhetővé vált; vagy
- azt a napot követő nap, amikor az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció végrehajtásra kész; vagy
- az a nap, amikor az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció végrehajtásának első lépésére sor került.

Bár a DAC 6 főszabályként 2020. július 1-étől alkalmazandó, a 2018. június 25-e után megvalósított tranzakciókat is – visszamenőlegesen – be

kell jelenteni. A magyar szabályozás sajátos átmeneti rendelkezéseket alkalmaz, mely szerint a 2018. június 25-e és 2020. június 30-a között végrehajtott ügyleteket 2021. február 28-áig kell jelenteni. Azokat a konstrukciókat, melyeket 2020. július 1. és 2020 december 31. között hajtottak végre, 2021. január 31-ig kell bejelenteni. 2021. január 1-ét követően megvalósított konstrukciók esetében az adatszolgáltatási határidők a fent leírtak szerint működnek.

Egy-egy konstrukció kidolgozásában vagy végrehajtásában több közreműködő is részt vehet. Lényeges kérdés, hogy az adatszolgáltatási kötelezettséget mely tagállamban kell teljesíteni. E tekintetben az a fő irányvonal, hogy ha több hatóságnak kellene egyszerre információt szolgáltatni, akkor az alábbi listában az első helyen szereplő tagállam illetékes hatóságának kell bejelenteni a konstrukciót:

- az a tagállam, ahol az adótervezésben közreműködő adóügyi illetőséggel rendelkezik;
- az a tagállam, ahol az adótervezésben közreműködő olyan állandó telephellyel rendelkezik, amelyen keresztül a szóban forgó konstrukcióhoz kapcsolódó szolgáltatásokat nyújtja;
- az a tagállam, ahol az adótervezésben közreműködő be van jegyezve, illetve amely tagállam jogának hatálya alá tartozik;
- az a tagállam, ahol az adótervezésben közreműködő valamely jogi, adózási vagy tanácsadói szolgáltatásokkal kapcsolatos szakmai szövetség nyilvántartásában szerepel.

Bizonyos esetekben a DAC 6 lehetőséget ad arra, hogy az érintett mentesüljön az adatszolgáltatási kötelezettség alól. Többszörös adatszolgáltatási kötelezettség esetén a közreműködő mentesül a bejelentési kötelezettség alól, ha a nemzeti joggal összhangban bizonyítani tudja, hogy ugyanarról az információról egy másik tagállamban már bejelentést tett. Emellett bármely személy bizonyíthatja, hogy nem volt tudomása vagy tőle észszerűen nem volt elvárható, hogy tudomása legyen arról, hogy adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukcióban vesz részt. A szabályozás értelmében a bizonyításkor hivatkozni lehet minden releváns tényre és körülményre, a rendelkezésre álló információkra, és az érintett személy konstrukcióval kapcsolatos szakértelmére és ismereteire.

A közreműködő és az adózó is mentesülhet a jelentéstételi kötelezettség alól, ha bizonyítja, hogy az adott információról egy

közreműködő vagy másik adózó már teljesítette az adatszolgáltatási kötelezettséget.

A DAC 6 lehetővé teszi a tagállamoknak, hogy mentességet adjanak az adótervezésben közreműködőknek, ha az adatszolgáltatási kötelezettség teljesítése nemzeti jogszabály által előírt titoktartási kötelezettség megsértését eredményezné.¹⁶ Ilyen esetben az adótervezésben közreműködőnek haladéktalanul értesítenie kell a többi közreműködőt, illetve közreműködő hiányában az érintett adózót, hogy ők kötelesek az adatszolgáltatási kötelezettséget teljesíteni. A magyar szabályozás is élt ezzel a lehetőséggel, így különösen pl. az ügyvédi titoktartásra tekintettel lehetőség van a mentesülésre a bejelentési kötelezettség alól. A mentesülő közvetítő köteles tájékoztatni a többi résztvevő közvetítőt, vagy az adózót, hogy a mentesülés folytán a bejelentés őket terheli.

1.3. A jelentéstétel módja

Az egyes tagállamok maguk alakítják ki azokat az eljárásokat, mely szerint a jelentéstételt meg kell tenni az adóhatóságok felé. A formanyomtatványok és azok tartalma tehát országonként változik, Magyarországon ezt a KONSTR megnevezésű nyomtatvány szolgálja. A jelentéstételt rendszerint az adott ország hivatalos nyelvén kell megtenni.

A jelentéstétel keretében különösen az alábbi adatokat kell közölni az adóhatóságokkal, melyeket aztán az adóhatóságok automatikus információcsere keretében továbbítanak a konstrukcióval érintett többi adóhatóság felé:¹⁷

- az adótervezésben közreműködők és az érintett adózók azonosító adatai, ideértve nevüket, (természetes személyek esetén) születési idejüket és helyüket, adóügyi illetőségüket és adóazonosító számukat, valamint adott esetben azok a személyek, akik/amelyek az érintett adózóval kapcsolt vállalkozások;
- azon ismertetőjegyek részletes leírása, amelyek alapján a határokon átnyúló konstrukció adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozik;
- az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció tartalmi összefoglalása, amelynek keretében utalni kell a közismert nevére, amennyiben van ilyen, valamint leírást kell adni a

¹⁶ CSABAI-ŐRY, 2019.

¹⁷ DAC 6, 8ab. cikk, (14) bekezdés

szóban forgó gazdasági tevékenységekről vagy konstrukciókról, de csupán általános fogalmak használatával, anélkül, hogy a leírás kereskedelmi, gazdasági vagy szakmai titok, kereskedelmi eljárás, vagy olyan információ felfedésével járna, amelynek közlése sérti a közrendet;

- az az időpont, amikor az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció végrehajtásának első lépésére sor került vagy sor fog kerülni;
- az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció alapját képező nemzeti rendelkezések részletei;
- az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció értéke;
- az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció által érintett adózó(k) tagállamának, valamint a konstrukció által valószínűsíthetően érintett további tagállamok megnevezése;
- azon más tagállambeli személyek megnevezése, amelyeket az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukció valószínűleg érint, azoknak a tagállamoknak a megjelölésével, amelyekhez e személyek kapcsolódnak.

A jelentéstétel elmulasztása szankciót von maga után, az irányelvi szabályozás e tekintetben azt követeli meg a tagállamoktól, hogy a szankciók hatékonyak, arányosak legyenek, és visszatartó erővel rendelkezzenek. Ebből az következik, hogy a tagállamok saját hatáskörben dolgozzák ki a szankciórendszert. Egyes államokban ez súlyos büntetésmértékeket jelent. Magyarországon az adóhatóság az adatszolgáltatásra kötelezettet 500 ezer forintig terjedő mulasztási bírsággal sújthatja, ha adatszolgáltatási kötelezettségét hibásan, valótlan vagy hiányos adattartalommal, késve teljesíti, vagy azt elmulasztja. 5 millió forintig terjedő mulasztási bírság szabható ki, ha az adatszolgáltatásra kötelezett a kötelezettség teljesítésére való adóhatósági felhívás határidején belül nem, vagy nem jogszerűen teljesíti kötelezettségét.¹⁸

Az információk adóhatóságok közötti továbbítása már sztenderd módon, egységes rendszerben, erre rendszeresített formanyomtatvány segítségével történik. A tagállamok évenként tájékoztatják a Bizottságot az automatikus információcsere hatékonyságáról és gyakorlati eredményeiről.

¹⁸ AKTV. 43/Z. § (1)-(3) bekezdés

1.4. Az DAC 6 szabályozás gyakorlati alkalmazása tekintetében felmerülő legfőbb kérdések

A DAC 6 szabályozás gyakorlati alkalmazása számos „szubjektív” elemet hordozó bizonytalansági tényezőt tartalmaz, melyek gyengíthetik az információcsere hatékonyságát. A szabályozás vizsgálata során különösen az alábbi kritikus kérdéseket azonosítottuk:

1. Mi minősül a végrehajtás első lépésének?
2. Hogyan kell értelmezni a fő előny tesztet?
3. Mire vezet a mentesülési lehetőségek eltérő meghatározása a tagállamokban?
4. Hogyan kell értelmezni az „észszerű elvárhatóságot” a kimentés során, és hogyan lehet ezt bizonyítani?
5. Milyen hatása lehet a tagállami szankciórendszerek eltéréseinek?

1.4.1. A végrehajtás első lépése

A határon átnyúló konstrukciók végrehajtásának első lépése több tekintetben is fontos. Egyrészt, azok a konstrukciók válhatnak jelentéskötelessé, melyek végrehajtása 2018. június 25-e után történt. Másrészt, adott esetben a végrehajtás első lépésétől kell számítani a 30 napos általános bejelentési határidőt.

A gyakorlatban többféleképpen értelmezhető, hogy mit kell egy konstrukció végrehajtásának első lépésének tekinteni. Lehet ez egy szerződés aláírása, egy új csoportvállalat megalapítása, vagy akár bármely lépésről történő döntéshozatal. Mivel a DAC 6 szabályozás nem tartalmaz erre konkrét iránymutatást, a jelentésre köteles személy saját értelmezésétől függhet a végrehajtás első lépésének megállapítása. A jogalkotó szándéka feltehetően az, hogy a legkorábbi időpont - tipikusan a döntéshozatal - legyen a bejelentési kötelezettség kezdete, azonban ennek gyakorlati alkalmazása kérdéses.

1.4.2. A fő előny teszt értelmezése

Az ismertetőjegyek egy részénél a bejelentési kötelezettség fennállásának megállapításához azt is vizsgálni kell, hogy a struktúra létrehozásának elsődleges célja volt-e az adóelőny elérése, azaz megvalósult-

e a fő előny teszt. Ahogyan korábban említettük, a fő előny teszt vizsgálatakor az lehet a fő elhatárolási szempont, hogy az adott struktúrát létrehozták volna-e akkor is, ha nem származik belőle adóelőny. A gyakorlatban ugyanakkor ennek megállapítása nem egyértelmű, hiszen az adózóknak joga van ahhoz, hogy úgy alakítsák a struktúrát, hogy a számukra adózási szempontból kedvezőbb eredmény érjék el. A tagállami jogalkalmazás során eltérő lehet egye-egy struktúra megítélése, és ez nehezíti a bejelentésre kötelezettek munkáját. A bejelentésre kötelezett közreműködők tekintetében ez két irányú viselkedést válthat ki: előfordulhat „túljelentés”, ha a közreműködők óvatosságból inkább arra az álláspontra helyezkednek, hogy bizonytalanság esetén bejelentést tesznek, még akkor is, ha a fő előny teszt nem egyértelműen igazolható. Előfordulhat ugyanakkor ennek az ellenkezője is, ha a közreműködő inkább nem tesz bejelentést, ha nem tudja kétséget kizáróan azt bizonyítani, hogy az adózó elsődleges célja az adóelőnyök elérése volt.

1.4.3. Mentesülési lehetőségek eltérő alkalmazása

A DAC6 szabályozás elsősorban az adótervezésben közreműködő piaci szereplők, azaz a bankok, adótanácsadó cégek, ügyvédi irodák stb. részére ír elő adatszolgáltatási kötelezettséget az adóhatóság felé. Ezen közreműködők esetében sokszor saját nemzeti szabályozásuk alapján szakmai titoktartás érvényesül. A DAC 6 különösen erre tekintettel teszi lehetővé a tagállamoknak, hogy mentességet adjanak az adótervezésben közreműködőknek, ha az adatszolgáltatási kötelezettség teljesítése nemzeti jogszabály által előírt titoktartási kötelezettségük megsértését eredményezné.¹⁹ Mentésülés esetén a bejelentési kötelezettség a következő közvetítőt, végső soron pedig az adózót terheli.

Egyes tagállamok, köztük Magyarország is, éltek a DAC 6 biztosította lehetőséggel, míg más tagállamok nem. Amikor egy adott határon átnyúló konstrukcióban sok különböző országban résztvevő (adótervezésben közreműködő és érintett adózó) van, megjegyezve, hogy ez a tipikus, akkor gyakorlati nehézséget okozhat annak megállapítása, hogy egyes közvetítők esetén mely országban, kinek, milyen adatra kell jelentést tennie. Az is előfordulhat, hogy egyes résztvevők igyekeznek olyan országba

¹⁹ CSABAI-ŐRY, 2019.

csoportosítani a bejelentési kötelezettséget, ahol kedvezőbb mentességi lehetőségek érvényesülnek.

A mentesülési lehetőségek között szerepel az is, hogy ha valamelyik résztvevő az adott konstrukció tekintetében már bejelentést tett (ugyanabban a tagállamban vagy máshol), akkor a másik közreműködőnek nem kell bejelentést tennie. A szabályozás nem tartalmaz ugyanakkor egységes iránymutatást arra, hogy hogyan kell ezt igazolni. A DAC 6 szabályozás annyi kitéfelt tartalmaz, hogy a bizonyítást „a nemzeti joggal összhangban” kell megtenni. Kérdés, hogy adott esetben elegendő lehet-e a másik résztvevő nyilatkozata arról, hogy a bejelentést megtette, vagy a mentesülésre hivatkozó közreműködőnek részletes információval kell-e rendelkeznie a konkrét bejelentést tartalmáról. Ennek a kérdésnek az egységes szabályozása elengedhetetlen lenne a hatékony jogalkalmazás, és a bejelentésre kötelezettek jogainak védelme érdekében.

1.4.4. Kimentés és „észszerű elvárhatóság”

Az irányelv értelmében bármely személy bizonyíthatja, hogy nem volt tudomása vagy tőle észszerűen nem volt elvárható, hogy tudomása legyen arról, hogy adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukcióban vesz részt.

A szabályozás ezen kritériuma is számos bizonytalanságra vezethet, hiszen a bizonyítás – és az adóhatósági ellenbizonyítás - során bármely releváns tény, körülményt, rendelkezésre álló információt fel lehet használni. Különösen nehéz az „észszerűen nem volt elvárható” kritérium értelmezése, mivel ez szubjektívvé teheti az adóhatósági jogalkalmazást. Kérdés az is, hogy egy adótervezésben közreműködő mennyiben hivatkozhat saját szakértelmére vagy annak hiányára egy adott konstrukcióval kapcsolatban. Előfordulhat például, hogy egy közvetett közreműködő, aki a struktúra kialakításában nem vesz részt, de ahhoz kiegészítő szolgáltatást nyújt, nem látja át az összetett konstrukciót és az abból eredő adóelőnyöket. Hivatkozhat-e vajon ilyen esetben a nem elvárhatóságra, vagy köteles részletesen vizsgálni az összetett ügyletet?

A „észszerű elvárhatóság” kritériuma a szankciórendszer tekintetében is előkerül. A magyar szabályozás alapján nincs helye mulasztási bírság kiszabásának, ha az adatszolgáltatásra kötelezett mulasztását, késedelmét, hibás, valótlan tartalmú vagy hiányos teljesítését annak igazolásával menti ki,

hogy úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. A kritérium értelmezése szintén szubjektív lehet az adóhatósági gyakorlatban.

1.4.5. A tagállami szankciórendszerek eltérései

Az irányelvi szabályozás a szankciórendszer kialakítása tekintetében csak azt várja el a tagállamoktól, hogy a szankciók hatékonyak, arányosak, és kellően visszatartó erejűek legyenek. Ennek megállapítása teljes mértékben tagállami hatáskör, és vannak olyan tagállamok, ahol több millió eurós összegű jogkövetkezményeket helyeznek kilátásba. A tagállami szabályozások rendkívül eltérőek.

Felmerül a kérdés, hogy a szankciórendszerekben történő eltérések vezethetnek-e ahhoz, hogy a jelentési kötelezettséget egyes országokban inkább nem teljesítik, vagy elindul egy ún. „*treaty shopping*” a kedvezőbb szankciórendszert alkalmazó országok irányába.

A bejelentésre kötelezettek védelmét szolgálná, ha egységes szankciórendszer érvényesülne a bejelentési kötelezettség megsértése esetén.

1.5. Következtetések, szükséges lépések a hatékonyság biztosítása érdekében

Ahogy az előző fejezetben bemutattuk, a szabályozásban sok a bizonytalansági tényező, ami a hatékonyságot rontja abban a tekintetben, hogy az adóhatósághoz nem feltétlen jutnak el, vagy nem megfelelően a kívánt információk. A szabályozási kérdések a bejelentésre kötelezettek tekintetében is jogalkalmazási bizonytalanságot szülnek, és növelik a jogszabályi megfelelés költségeit.

A DAC 6 szabályozás teljesítése az egyes határon átnyúló konstrukciókban résztvevő szereplők szoros együttműködését igényli, ahol minden egyes szereplőnek (közvetlen, közvetett közreműködőnek, érintett adózónak) ugyanúgy kell értelmeznie és értékelnie egy adott tranzakciót, de eltérő tagállamokban, eltérő nemzeti szabályozás és nemzeti adóhatósági jogalkalmazás fényében kell teljesítenie a „*compliance*” feladatokat. A gyakorlatban az egységes kezelés jogszabályi megfelelés szintjén tehát működik, mivel minden egyes résztvevőnek saját tagállami szabályai szerint kell vizsgálnia a helyi követelményeknek való megfelelést, ami sokszoros adminisztrációval, és jelentős költségekkel jár az egyes szereplőkre nézve. Ugyanazon konstrukció tekintetében tehát az egyes közreműködők, és az

összes érintett adózó is el kell végezze a bejelentési kötelezettség fennállásának, illetve az esetleges kimentési lehetőségeknek vizsgálatát, és mindezt megfelelően kell dokumentálnia, ha el kívánja kerülni a tagállami szankciókat. Mindez a DAC 6 szabályozást az érintett gazdasági szereplők számára rendkívül költségessé teszi.

Megoldást az jelentene, ha egyértelműen, egységes módon, a közösségi szabályozásban kerülnének rögzítésre a kiemelt kérdések, így az, hogy mit kell a végrehajtás első lépése alatt érteni, hogyan kell a fő előny tesztet értelmezni, milyen egységes szabályok vonatkoznak a mentesülésre, kimentésre, szankciókra. Csak egységes szabályozás révén lehet az információcsere hatékonyságát, és a bejelentésre kötelezettek hatékony jogvédelmét biztosítani.

KONKLÚZIÓ

A DAC 6 szabályozás újabb fontos előrelépést jelent a nemzetközi szintű adóelkerülés visszaszorítására, és illeszkedik az automatikus adóügyi információcsere kiterjesztésére irányuló törekvések láncolatába.

A szabályozás elsősorban az adótervezésben közreműködőkre (adótanácsadók, ügyvédek, pénzügyi szolgáltatók) hárít bejelentési kötelezettséget, végső soron pedig az érintett adózóktól követeli meg az adóhatóság felé az információszolgáltatást. Az adóhatóságok automatikusan továbbítják egymás felé a kapott információkat.

A jelentéstétel követelményeiben több olyan bizonytalansági tényező van, melyek nehezítik a gyakorlati alkalmazást, és a hatékonysággal szemben hatnak. Ilyen kérdések a struktúra végrehajtásának kezdő időpontjában rejlő bizonytalanság, a fő előny teszt értelmezése, a mentesülési lehetőségek eltérő tagállami megállapítása, az „ésszerűen elvárhatóság” kritériumának beépítése a szabályozásba, valamint a tagállami szankciórendszerekben rejlő eltérések. Ezen szabályozási elemek egyértelmű és egységes meghatározása jelentősen elősegítené a hatékonyságot, és elengedhetetlen a bejelentési kötelezettség alanyainak a jogvédelme érdekében is.

A DAC 6 alapján történő információcsere mindezzel együtt fontos új lehetőséget jelent az adóhatóságok számára, mivel valós időben információt szerezhetnek a nemzetközi adótervezési struktúrákról, és szüksége esetén a tagállami anyagi jogi szabályozás módosításával megelőzhetik a visszaéléseket, vagy káros gyakorlatokat. Az automatikus információcsere keretében kapott adatokat az adóhatóságok kockázatelemzés során is

Az agresszív adótervezési struktúrákra vonatkozó nemzetközi adóügyi információcsere, különös tekintettel az uniós szabályozásra

felhasználhatják. Nemzetközi tendencia az, hogy az adóhatóságok egyre nagyobb hatékonysággal dolgozzák fel és elemzik a rendelkezésükre álló egyre szélesebb körű adatgyűjtést. Az információcsere kiterjesztése a határon átnyúló konstrukciókra tovább szélesíti a kockázatelemzés alapjául használható adatok körét az adóhatóságok számára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

2013. évi XXXVII. törvény az adó- és egyéb közterhekkel kapcsolatos nemzetközi közigazgatási együttműködés egyes szabályairól
- A TANÁCS 2011/16/EU IRÁNYELVE az adózás területén történő közigazgatási együttműködésről és a 77/799/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről, HL L 64, 2011.3.11.
- A TANÁCS 2015/2376 IRÁNYELVE a 2011/16/EU irányelvnek az adózás területére vonatkozó kötelező automatikus információcsere tekintetében történő módosításáról, HL L 332, 2015.12.18.
- A TANÁCS 2016/881/EU IRÁNYELVE a 2011/16/EU irányelvnek az adózás területére vonatkozó kötelező automatikus információcsere tekintetében történő módosításáról
- A TANÁCS (EU) 2018/822 IRÁNYELVE a 2011/16/EU irányelvnek az adatszolgáltatási kötelezettség alá tartozó, határokon átnyúló konstrukciókkal kapcsolatosan az adózás területére vonatkozó kötelező automatikus információcserére vonatkozó előírásainak módosításáról
- CSABAI RÓBERT–ÖRY TAMÁS (2019): A határokon átnyúló konstrukciókkal kapcsolatos új uniós szabályozás, Adó szaklap, Budapest, 2019/1-2.
- LAKATOS ZSUZSA (2018): Elérhető: <https://5percado.hu/adotervezes-adatszolgáltatasi-kotelezettseg-1-resz/> (Letöltve: 2020.10.10.)
- MANUAL ON THE IMPLEMENTATION OF EXCHANGE OF INFORMATION FOR TAX PURPOSES (2006), III. Modul az automatikus információcseréről; OECD
- PAUKER ZOLTÁN (2019): Jelentéstételi kötelezettség agresszív adóstruktúrák esetén, Elérhető: https://adozona.hu/altalanos/Agressziv_adostrukturak_jelentesteteli_kotelezettseg (Letöltve: 2020.10.10.)
- OECD (2012): Automatic Exchange of Information, What it is, How it works, Benefits, What remains to be done, 23/7/2012., 19. o.
- ÖRY TAMÁS (2016): Az Európai Unió adómegállapítási jogsegély irányelve, Budapest, Adó szaklap, Budapest, 2016/12-13.

VARGA ERZSÉBET (2019): Az automatikus adóügyi információcsere alkalmazása Magyarországon; In: Halász, Zsolt (szerk.) *Magistra et Fautrix - Halustyik Anna emlékére*; Budapest, Magyarország: Pázmány Press

A KELET-AFRIKAI KÖZÖSSÉG TŐKEVONZÓ KÉPESSÉGE – A COVID-19 KIHÍVÁSAI

Investment attractiveness in the East African Community –
Challenges of COVID-19

Kis Katalin^{1 2}

Absztrakt: A Kelet-afrikai Közösség megalakítása hosszú évtizedekre nyúlik vissza, de az ezredfordulót követő újraszervezés és az integráció mélyítése járult hozzá jelentősebben kereskedelmük emelkedéséhez. Az export-orientált gazdaságpolitikák következtében az integráció tagjai egyre jelentősebben kapcsolódtak be a világkereskedelembé és a globális termelési láncokba. Azonban a hazai tőkeellátottság hiányában a Kelet-afrikai Közösség tagjai jelentősen támaszkodnak külső forrásokra, köztük a külföldi tőkebefektetésekre (FDI). A tagországok egyre több működőtőkét vonzanak, ami a kitermelőipar és feldolgozóipar mellett már a technológiai és telekommunikációs iparágakba is áramlik. Ezt magyarázhatja, és egyben ösztönözheti a Kelet-afrikai Közösség belső kereskedelmében a magasabb hozzáadott értékű termékek egyre nagyobb súlyát. Azonban az Afrikába irányuló befektetések alakulását nagyban befolyásolják a nemzetközi termelésben végmenő tendenciák. A COVID-19 pandémiás helyzet megjelenése a jelenlegi nemzetközi termelési rendszer megváltozásához vezet, ami alól az afrikai országok sem vonhatják ki magukat, így a Kelet-afrikai Közösség előtt is kihívások sora áll.

Kulcsszavak: Kelet-afrikai Közösség, FDI, kereskedelem, COVID-19

Abstract: The formation of the East African Community dates back many decades, but the reorganization and deepening of integration after the turn

¹ Kis Katalin, Nemzeti Közszolgálati Egyetem – Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató e-mail: Kis.Katalin@hallg.uni-nke.hu

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10045377>

² A tanulmány Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-I-NKE-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

of the millennium provided more support for the increase in trade. As a result of export-oriented economic policies, members of integration have also become increasingly involved in world trade and global production chains. However, in the absence of domestic capital, members of the East African Community rely heavily on external sources, including foreign direct investment (FDI). Member States are attracting more and more capitals, which are already flowing into the technology and telecommunications industries in addition to the extractive and manufacturing industries. This may explain and encourage the growing weight of higher value-added products in intra-trade. However, investment in Africa is strongly influenced by trends in international production. The consequences of COVID-19 will change the current international production system, from which African countries will not be able to avoid, thus the East African Community will also face a number of challenges.

Keywords: East African Community, FDI, trade, COVID-19

BEVEZETÉS

A Kelet-afrikai Közösség (angol elnevezés: *East Africa Community*, rövidítve: EAC) 177 millió állampolgárával, 2,5 millió négyzetkilométernyi földterületen, 193 milliárd dollár összeértékű bruttó hazai termékével és egy kiemelkedő növekedési potenciállal nagy stratégiai és geopolitikai jelentőséggel bír a régióban, ami a kereskedelem ösztönzése és a befektetéseket illetően kiemelten jelentkezik.³ Azonban a koronavírus megjelenése a gazdaságokat sok szempontból negatívan érinti, köztük szerepel a külföldi tőkebefektetések drámai visszaesése is. Az előrejelzések szerint a globális tőkeáramlások 2020-ban akár 40 százalékkal is csökkenhetnek a 2019-es 1,54 milliárd dolláros szinthez képest, ami a befektetések terén 15 éves mélypontot jelent.⁴

Azonban a koronavírus megjelenése számos az elmúlt időszakban előtűnő megatrendet felgyorsíthat, köztük a regionalizációt is. Számos nemzetközi szervezet és fejlesztési program, köztük az ENSZ Afrikai Gazdasági Bizottsága és az Afrikai Unió Új partnerség Afrika fejlesztéséért (angol elnevezés: *New Partnership for Africa's Development*, rövidítve: NEPAD)

³ EAC, 2020.

⁴ WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 10. o.

programja hangsúlyozza, hogy az afrikai régió fejlesztésében nagy szerepe lehet az országok közötti kereskedelmi megállapodások megkötésének, mi több, regionális integrációk kialakításának.⁵ Az integrációhoz való tartozás javíthatja az alkupozíciókat a külső szereplőkkel szemben, továbbá a belső vámok és kereskedelmi korlátozások lebontása ösztönözheti a belső kereskedelmet, ami az országok külső függését csökkentheti.⁶ Afrikában számos regionális integráció működik, melyek működése már hosszú évtizedekre visszanyúlik és az integrációk céljai között mindig prioritásként kezelik a kereskedelem növelését, így fontos vizsgálni, hogy mely tényezők befolyásolják a tagországok kereskedelmét.

A tanulmány célja, hogy bemutassa a Kelet-afrikai Közösség kereskedelmének szerkezetét és a régióba áramló külföldi tőkebefektetések alakulását. Ehhez a tanulmány első részében az irodalmi áttekintés során feltárom azokat a tényezőket, amelyek hatással lehetnek a regionális integrációk kereskedelmének alakulására, kiemelt figyelmet szentelve a szubszaharai régióba áramló külföldi tőkebefektetéseknek, annak sajátosságai miatt. Ezt követően a Kelet-afrikai Közösség kereskedelmi és befektetési sajátosságai következnek. A tanulmány végén pedig kitérek a koronavírus megjelenését követő kihívásokra, veszélyekre és lehetséges hatásokra.

I. A KÜLFÖLDI TŐKEBEFEKTETÉSEK KERESKEDELEM-ÖSZTÖNZŐ SZEREPE – AFRIKAI PERSPEKTÍVÁK

Afrikában a hatékony kereskedelem előtt még ma is számos akadály áll, így a szubszaharai régió számos területen fejlesztésre szorul. A megfelelő közút- vagy vasúthálózat nélkül külkereskedelmük ösztönzése nehézkes. A kereskedelem alapvető tényezője a megfelelő infrastruktúra megléte, amely támogatja az áruk akadálymentes áramlását.⁷ Az úthálózati hiányosságok – kiszámíthatatlan késések – a gazdasági ágazatokat eltérő mértékben érintik. A romlandó, feldolgozatlan mezőgazdasági termékek szállításakor a kár hatványozottan jelentkezik, holott ma még számos afrikai ország e termékek exportjára építi gazdaságát.⁸ Az intézményi hiányosságok – a magas kereskedelmi költségeken keresztül – az importot és az exportot is hátrál-

⁵ TARRÓSY, 2013. 275-298. o.

⁶ UNCTAD, 2009.

⁷ FRANCOIS-MANCHIN, 2013. 165-175. o.

⁸ CHRIST-FERRANTINO, 2011. 1749-1759. o.

tatják. Az afrikai országok gazdaságában számos lehetőség rejlik, de a kiaknázásukhoz szükséges az infrastruktúra hiányosságainak kezelése, amely a strukturális transzformációt és a piaci integrációjukat is segíti.⁹ Az infrastruktúra-fejlesztések és a gazdasági növekedés közötti pozitív kapcsolatot már afrikai viszonylatban is igazolták. A jóléti hatások – az alacsony ellátottsági szintből fakadóan – a kevésbé fejlett régiókban élelnekben jelentkeztek.¹⁰ A fejlesztések a külkereskedelem versenyképességének növelésén keresztül ösztönzik a gazdasági növekedést, hiszen a javuló infrastruktúrális-ellátottság kedvezőbb üzleti környezetet jelent, ezzel a külföldi működőtőke előtt is megnyitva a kapukat.

Az 1990-es évektől gyorsuló gazdasági növekedés a szubszaharai régióban a pénzügyi szolgáltatások és a kereskedelmi bankrendszer fejlődésével is társult. A pénzügyi liberalizáció, a kapcsolódó reformok, az intézményi és szabályozói fejlesztések, ahogy a napjainkban terjedő határon átnyúló, pánafrikai bankközi együttműködések is javították az afrikai bankszektor hatékonyságát. Azonban az afrikai kontinens számára szükséges fejlesztések saját tőkéből való finanszírozása a hazai és regionális bankrendszer alacsony tőkekoncentrációja miatt jelenleg még mindig nem megoldható.¹¹

Az elegendő hazai tőke hiányában pedig, a külső források kiemelt szerepet töltenek be az afrikai országok gazdaságában.¹² Ezt alátámasztja az is, hogy már számos elemzés született a külső források kereskedelemre gyakorolt hatásáról. A szakirodalomban a külső források között kiemelt figyelmet fordítanak a közvetlen működőtőke-befektetésekre, és a kereskedelem-ösztönző szerepüket is hangsúlyozzák, így a tanulmányban is e mentén tekintem át a kereskedelemre gyakorolt hatásokat.¹³

Az afrikai országok számára a leghatékonyabb forrás a közvetlen működőtőke-befektetések (angol elnevezés: *Foreign Direct Investment*, rövidítve: FDI) lehetnek. A beáramló technológiai transzfer hozzájárulhat a termelékenység javulásához, a külföldi vállalatok jelenléte pedig növeli a versenyt, ami a hazai vállalatokat hatékonyságuk javítására ösztönözheti.¹⁴ A nagy helyi piacok, az erőforrással való ellátottság, a jó infrastruktúra, az

⁹ AREZKI-SY, 2016. 22. o.

¹⁰ KODONGO-OJAH, 2016. 105-125. o.

¹¹ EIB, 2015. 9-39- o.

¹² AMIGHINI-SANFILIPPO, 2014. 1-17. o.

¹³ FUCHS ET AL., 2014. 172-199. o.

¹⁴ AMIGHINI-SANFILIPPO, 2014. 1-17. o. és SZENT-IVÁNYI-VIGVÁRI, 2012. 51-72. o.

alacsony infláció és a kiszámítható jogi és befektetői környezet pozitív hatással van az FDI beáramlására, míg a korrupció és a politikai instabilitás ellentétes hatást vált ki, ezáltal az exportot is negatívan érintve.¹⁵ Ezt támasztja alá, hogy az afrikai országokba áramló FDI eloszlása sem egyenletes, hiszen például az ázsiai tőkebefektetések főként az ásványi nyersanyagban gazdag országokba áramlanak. A jól működő helyi pénzügyi piacok is fontosak, hiszen az afrikai országokba áramló FDI kapcsolatot mutat a magánszektor hitelfelvételével és megtakarításaival, ami csak a funkcióit megfelelően ellátó pénzügyi rendszer keretein belül lehetséges.¹⁶

A regionális integrációk léte pozitív hatással lehet az FDI beáramlására. A közös szabályok erősíthetik a politikai stabilitást, ösztönözve a tagokat a demokratikus választások lefolytatására.¹⁷ A regionális integrációk potenciálisan nagyobb piacot jelentenek és a beáramló FDI a technológia fejlesztésén keresztül, főként az alacsony technológiát igénylő iparágakban, mint a mezőgazdasági termékek feldolgozása és a textilipar, bővítheti az exporttermékek körét, ami a belső kereskedelem növekedéséhez is hozzájárulhat.¹⁸ A nagyobb kereskedelmi nyitottság és a beáramló tőke a gazdasági növekedést is ösztönözheti.¹⁹ Másfelől az eltérő fejlettségi szintből következően egyes tagországokban nagyobb lehet a hatás, mivel a kvalifikáltabb munkaerő és a stabilabb pénzügyi környezet több működőtőkét vonzhat, a többi tagország kárára.²⁰

A szakirodalmi áttekintés alapján a közvetlen tőkebefektetések hatékony forrást jelenthetnek a kereskedelem ösztönzése terén. Ebből kifolyólag érdemes vizsgálni a Kelet-afrikai Közösségbe áramló külső források alakulását és belső kereskedelemre gyakorolt hatását. Persze ahhoz, hogy reális esély mutatkozzon az integrációk belső kereskedelmének növelésére, a megfelelő exportstruktúra is szükséges, így elengedhetetlen elemezni a kereskedelem összetételét is.²¹

¹⁵ ASIEDU, 2006. 63-77. o. és MOUSSA ET AL., 2016. 163-173. o.

¹⁶ ADJASI ET AL., 2012. 429-439. o.

¹⁷ ASIEDU, 2006. 63-77. o.

¹⁸ AMIGHINI-SANFILIPPO, 2014. 1-17. o. és MOUSSA ET AL., 2016. 163-173. o.

¹⁹ ADAMS – EVANS OSEI OPOKU, 2015. 48-56. o. és TAHIR ET AL. 2015. 82-89. o.

²⁰ JAUMOTTE, 2006. 32. o.

²¹ IMF, 2017.

II. KERESKEDELEM ÉS KÜLFÖLDI TŐKEBEFEKTETÉSEK A KELET-AFRIKAI KÖZÖSSÉGBEN

A kereskedelmi megállapodások megkötésének számos motivációját sorolja fel a szakirodalom. Az egyik legalapvetőbb feltételezés, hogy az egyik ország tevékenysége hat a szomszédos országra is, ezt nevezzük határon-átnyúló hatásnak. Minden ország arra törekszik, hogy a saját termelési tényezőit a leghatékonyabban használja ki (relatív olcsóbb import az exporthoz képest) és növelje a nemzeti jövedelmét.²² A megállapodásokat lehet regionális és multilaterális szinten is értelmezni. A multilaterális egyezmények egyszerűbb szabályokon alapulnak, amelyek nagyobb teret engednek a résztvevő országoknak, hogy koordinálják a vámszinteket és viszonyozzák a piachoz való hozzáférést.²³ E mellett számos egyéb gazdasági tényezőt lehet felsorolni, amelyek ösztönzik a regionális integrációk megalakítását:

- növekvő felvevőpiac: a nagyobb piac méretgazdaságossági szempontokból kedvezőbb, továbbá növelheti a külföldi működőtőke befektetések nagyságát;
- csökkentheti a jövőbeli kereskedelem bizonytalanságát: ha aláírtak egy megállapodást, akkor az abban foglaltak betartására kötelezik magukat;
- kereskedelem politikai változtatásokat jelezhet előre: egy protekcionista ország hajlandósága, hogy csatlakozik egy regionális integrációhoz, mutathatja az elmozdulást egy liberálisabb, befektető barát kereskedelempolitika irányába.

A gyarmati korszakot követően függetlenné vált afrikai országok a regionális integrációk alakítását, a fejlesztéspolitikájuk szerves részének tekintették. Ebből következően ma Afrikában számos integráció működik, és minden afrikai ország tagja legalább egy integrációnak. Afrika jelenlegi geopolitikai képét a korábbi gyarmattartó európai hatalmaknak rajzolták ki, melynek eredménye, hogy sok területileg és gazdasági teljesítményben is kicsi, piaccal alig rendelkező és tengerparttól elzárt ország jött létre, így a termelésben és a termelési tényezők felhasználásában a méretgazdaságossági előnyök nem érvényesültek. Ezért már a korai regionalizáció korában előldleges cél a méretgazdaságosság megteremtése és a széttagoltság

²² WTO, 2011. 92-122. o.

²³ Ossa, 2010. 1-23. o.

megszűntetése volt. A jövőbeli gazdasági és politikai egységre úgy tekintettek, ami majd megadja a teret az iparosításra és a gazdasági fejlődésre.²⁴ Ezzel ellentétben az 1960 és 1970-es években az afrikai országok közötti csoportosulások tagjai importhelyettesítő politikát folytattak és az integrációt arra használták, hogy növeljék a termelési kapacitásokat, amit a nagyobb piac biztosított is. Persze ezzel csak negatív hatást sikerült elérni, hiszen a tagok a sokkal hatékonyabb harmadik országoktól származó importjukat csökkentették le, sőt a bezárkózás politikája elválasztotta egymástól a hazai és külpiacokat, ezzel megszüntetve a hazai piacok versenyképességét, ami még fejlődni sem tudott a technológia transzfer hiánya miatt. Ez utóbbi komoly hatást gyakorolt a tranzakciós költségek növekedésére, mint a magas szállítási költségek, amit köszönhetnek a szegényes infrastruktúrának és banki szolgáltatásoknak is.²⁵

A Kelet-afrikai Közösség megalapításáról szóló szerződést 1999. november 30-án írta alá a 3 alapító állam – Kenya, Tanzánia és Uganda – és 2000. július 7-én lépett életbe. A Kelet-afrikai Közösséget először 1967-ben alapították, de akkor csak 10 évig működött.²⁶ A hanyatlás okaként az eltérő politikai ideológiákat, az igazságtalan elosztási politikát, a közös gazdasági stratégia hiányát és az 1970-es években a térség országai között kialakult fegyveres konfliktusokat lehet megjelölni.²⁷ Két további tagország – Ruanda és Burundi – 2007. július 1-jétől teljes jogú tagjai a csoportosulásnak, amely székhelye Arushában, Tanzániában található. 2016 augusztusától a Kelet-afrikai Közösség tagja lett Afrika legfiatalabb állama Dél-Szudán is.²⁸ Az integráció céljai között kiemelt figyelmet szentel a belső kereskedelem ösztönzésének és a külső tagokkal szembeni fellépésnek, melynek következtében 2005-ben az integráció elérte a vámunió szintjét, majd 2010 óta már közös piacként működik. A következő lépcsőt jelentő monetáris unió létrehozásához az EAC már 2010-ben kérte az Európai Központi Bank iránymutatását, a létrehozandó intézményrendszerrel (Kelet-afrikai Központi Bank), és a konvergencia kritériumokkal kapcsolatban.²⁹

A regionális integrációk közül a Kelet-afrikai Közösség egy közepesen integrált csoportosulás, afrikai viszonylatban jó az együttműködés, azonban

²⁴ WTO, 2011. 92-122. o.

²⁵ SHAMS, 2003. 39. o.

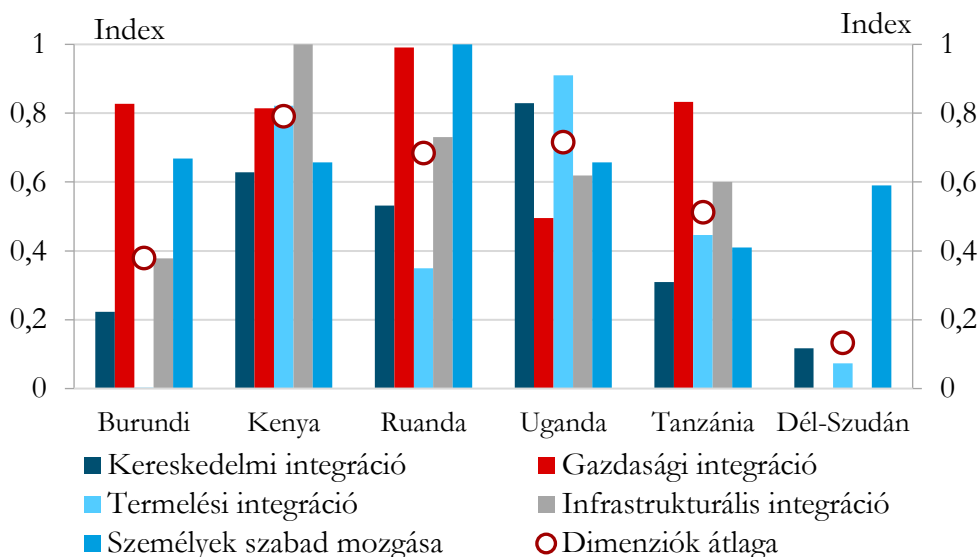
²⁶ EAC, 2020.

²⁷ TARRÓSY, 2007. 44-55. o.

²⁸ EAC, 2020.

²⁹ DEBRUN ET AL., 2010.

tagországonként nagyok az eltérések. A tagországok közül Kenya a legintegráltabb, majd Uganda következik, míg a legrosszabbul Dél-Szudán és Burundi teljesít. Az emberek szabad mozgása terén mutatják a tagországok a legszorosabb együttműködést, amit a makrogazdasági integráció követ. A gazdasági integrációban Ruanda a legjobban teljesítő, ami a könnyen átváltható pénznemének köszönhető. A tagországok leggyengébben a termelési dimenzióban teljesítenek, Burundi és Dél-Szudán integráltsága nagyon gyenge ezen a területen (1. sz. ábra).³⁰

1. sz. ábra: A Kelet-afrikai Közösség tagországainak integráltsági indexe³¹, 2019. Megjegyzés: Az integráltsági index 0 és 1 között vehet fel értékeket, ahol az 1 jelenti a teljes integráltságot, az egyes dimenzióknál figyelembe vett mutatók esetén.

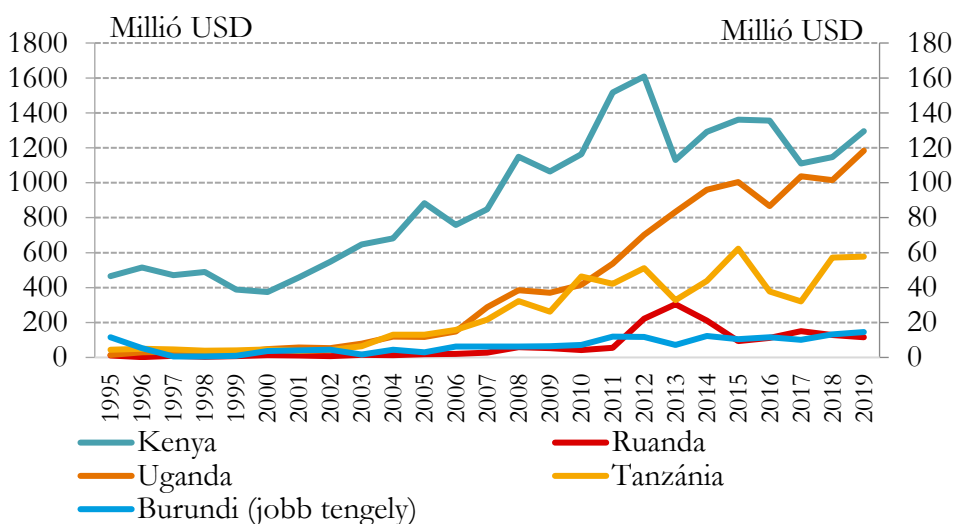
Ha Palánkai (2011) integrációérettséggel kapcsolatos módszertanának keretében vizsgáljuk a Kelet-afrikai Közösséget, akkor a monetáris integrációhoz kapcsolódó konvergencia kritériumok az alapot megadhatják a tagsági konvergenciához, de nem elegendők a hatékony együttműködéshez. Egy ország akkor integrációérett, ha az integrációból származó haszna meghaladja a költségeit. Az integrációérettséget négy –

³⁰ UNECA, 2019.

³¹ UNECA, 2019.

gazdasági, politikai, társadalmi és intézményi – dimenzió eredőjeként vizsgálhatjuk.³² Sőt, Dél-Szudán tagsága további kérdéseket is felvet, amit integráltságának alacsony szintje is mutat. A kereskedelmi együttműködések sikerességének az integrációérettség kevésbé szükséges feltétele, amit a tagországok kereskedelmi dimenzióban vett magas integráltsága is jelezhet, ezzel alátámasztva a kereskedelem vizsgálatának létjogosultságát.³³

Ezt a Közösség belső kereskedelmének alakulása is alátámasztja, hiszen belső kereskedelmük dinamikusan növekszik. A növekedés dinamikája 2005-től a vámunió bevezetésével, majd 2010-től a közös piac megalakításával tovább erősödött (2. sz. ábra). Azonban itt is vannak tagországi különbségek, a kereskedelmi integráció terén Uganda és Kenya a legintegráltabb, míg Burundi belső kereskedelme egy viszonylag alacsonyabb szinten stabilizálódott az elmúlt időszakban.

2. sz. ábra: A Kelet-afrikai Közösség belső kereskedelmének alakulása³⁴
Megjegyzés: Dél-Szudán esetében nem áll rendelkezésre adat.

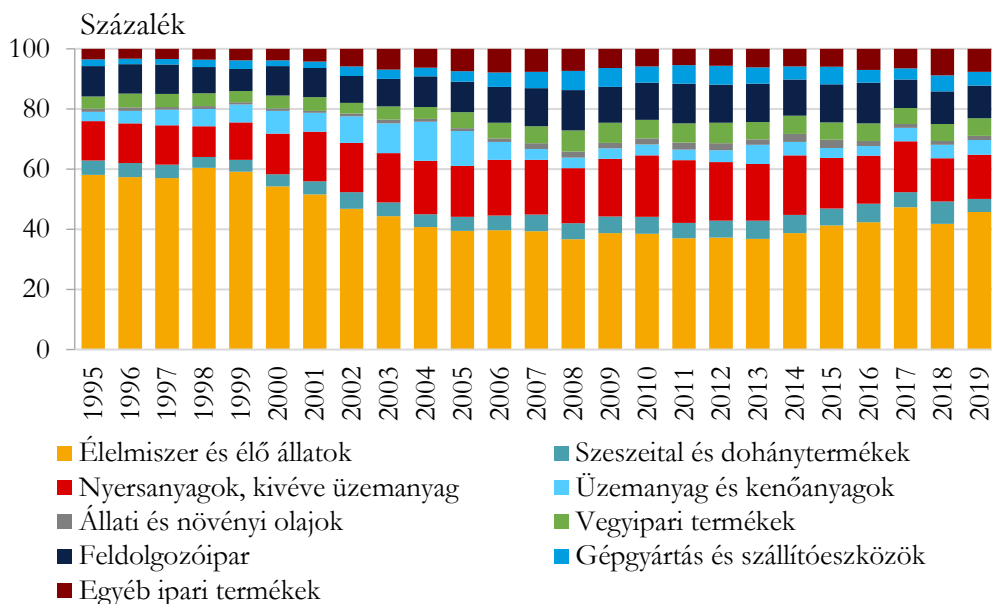
A Közösség kifelé irányuló kereskedelmének összetétele rámutat, hogy az exporton belül a mezőgazdasághoz kapcsolódó termékek aránya

³² ENDRÓDI-KOVÁCS, 2013. 1-10. o.

³³ PALÁNKAI, 2011. 357-358. o.

³⁴ UNCTADSTAT, 2020.

50 százalék körül alakult az elmúlt években, vagyis elsődlegesen még mindig a primer szektor dominálja a kelet-afrikai gazdaságok termelési szerkezetét (3. sz. ábra).

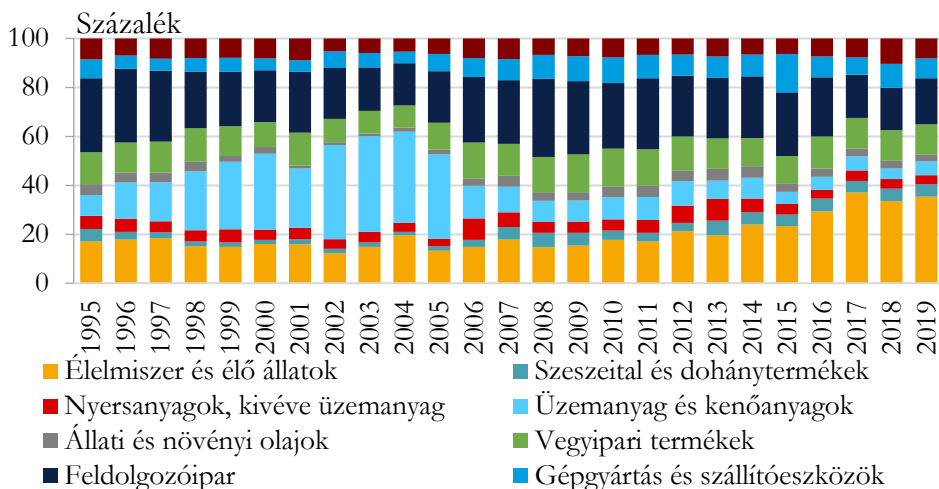

3. sz. ábra: A Kelet-afrikai Közösség kifelé irányuló exportösszetételének alakulása termékcsoportonként³⁵

Azonban a belső kereskedelem terén az élelmiszerek az élő állatok a teljes belső export 30 százaléka körül alakulnak, míg az üzemanyagokat nem tartalmazó nyersanyagok, a szeszesital és dohánytermékek, illetve az állati és növényi olajok is tartósan 5-5 százalékos részarányt tesznek ki (4. sz. ábra). A kőolajszektorhoz kapcsolódó üzemanyagok és kenőanyagok kereskedelmi aránya alacsony, míg az ipari termelés részaránya fokozatosan növekszik. Az ipari termékek exportján belül a gépgyártás és szállítóeszközök mutatják a legnagyobb élénkülést, ami annak is köszönhető, hogy ez a szektor a külföldi működőtőke befektetők kiemelt célterülete. Ebből következőleg nemcsak a kifelé irányuló exportszerkezetet javítja, hanem a belső áruszerkezetet is diverzifikálhatja. Sőt, technológia hatékonyságjavulást

³⁵ UNCTADSTAT, 2020.

vetíthet előre, ami a versenyképességet is növelheti, és tovább ösztönözheti a belső kereskedelmet, akár a Közösségen belül, akár régiós szinten.³⁶

4. sz. ábra: A Kelet-afrikai Közösség belső exportösszetételének alakulása termékcsopontonként³⁷

Az afrikai regionális integrációk már felismerték, hogy Afrikán belül is fontos az összefogás, így 2006-ban a Kelet-afrikai Közösség, a Kelet- és Dél-afrikai Közös Piac (angol elnevezés: *Common Market for Eastern and Southern Africa*, rövidítve: COMESA) és a Dél-afrikai Fejlesztési Közösséggel (angol elnevezés: *Southern African Development Community*, rövidítve: SADC) háromoldalú megállapodást kötött, melynek legfontosabb céljai, hogy harmonizálják az integrációk működését és előmozdítsák a kereskedelmet, amit főként az infrastruktúra fejlesztésével – szállítási idő csökkentése, így alacsonyabb költségek – kívánnak elérni.³⁸ A Kelet-afrikai Közösség is felismerte, hogy a belső erőforrások nem elegendőek a szükséges beruházásokat megvalósításához, így már több Afrikán kívüli szervezettel is partnerségi megállapodásokat kötöttek, mint a Világbank, az Európai Unió,³⁹ az Európai Központi Bank, a Svéd Nemzetközi Fejlesztési Együttműködési Hivatal, vagy a Norvég Fejlesztési Hivatal. Sőt több ország

³⁶ GEDA–SEID, 2015. 19-50. o.

³⁷ UNCTADSTAT, 2020.

³⁸ OECD, 2011.

³⁹ KIS, 2018, 86. o.

külön fejlesztési programot dolgozott ki az afrikai régió fejlesztésére, mint a Tokiói Nemzetközi Afrikai Fejlesztési Konferencia vagy a Kína – Afrika Együttműködési Fórum.⁴⁰

2019-ben az Afrikába irányuló közvetlen külföldi tőkebefektetések már 10 százalékkal mérséklődtek az előző évhez képest. A kontinens egyes gazdaságaiba (például Egyiptom, Uganda, Togo, Elefántcsontpart) áramló több közvetlen külföldi tőkebefektetés nem tudta ellensúlyozni a szélesebb körű csökkenést (Nigéria, Dél-Afrikai Köztársaság, Etiópia). A nyersanyagárak mérséklődésével párhuzamosan a bányászat területén érdemben csökkent a zöldmezős beruházások száma. Hasonló tendencia volt megfigyelhető az élelmiszeripar és a vegyipar területén is. A legnagyobb emelkedést a járműipar és az energetika mutatta fel (1. táblázat). A 2000-es évek elejéig az Európai Unió és az Egyesült Államok dominálta az afrikai befektetéseket, azonban 2019-ig egy csökkenő tendencia azonosítható. E csökkenést külső tényezők is magyarázzák, hiszen a jelenlegi amerikai adminisztráció – a kereskedelmi korlátozások miatt – komoly bizonytalansági tényező a térséget illetően, továbbá a Brexitet övező bizonytalanságok is erősen éreztetik hatásukat. A zöldmezős beruházásoknál az Európai Unió mellett a kínai befektetések tették ki a legnagyobb részarányt Afrikában.

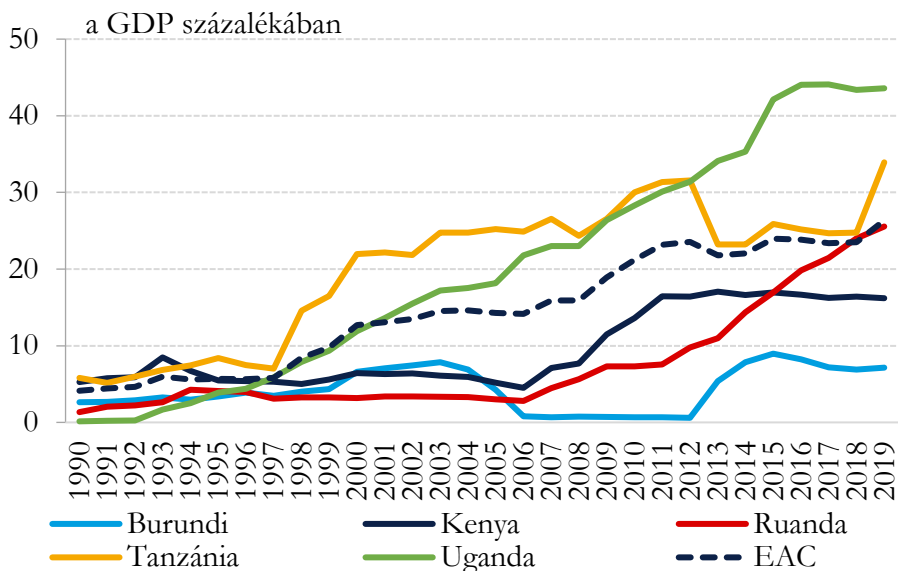
Régiók	2018	2019	Szektorok	2018	2019
<i>Fejlett országok</i>	38 793	39 993	Bányászat	16 782	2 829
Európai Unió	25 725	28 993	Élelmiszeripar	4 660	2 448
Egyesült Államok	10 565	3 226	Kőolajfeldolgozás	6 483	7 727
Egyesült Királyság	5 569	3 102	Vegyipar	11 159	6 189
<i>Fejlődő országok</i>	35 915	36 286	Járműipar	2 563	4 015
Afrika	5 485	10 002	Energetika	5 712	10 228
Kína	11 907	11 915	Építőipar	4 779	9 576
Szaúd-Arábia	2 311	4 443	Közlekedés, raktározás	5 203	5 402
Egyesült Arab Emírségek	4 118	5 631	Információ, kommunikáció	3 923	4 639

1. sz. táblázat: A bejelentett zöldmezős FDI beruházások száma Afrikában, földrajzi és szektoronkénti bontásban (millió USD)⁴¹

⁴⁰ EAC, 2020, TARRÓSY, 2011, TARRÓSY, 2016. 237. o.

⁴¹ WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 29. o.

A külföldi tőkebefektetések régiós átlagban fokozatos emelkedést mutatnak a Kelet-afrikai Közösségben. GDP arányosan 2013 óta Ugandában a legmagasabb az FDI állománya, majd Tanzánia és Ruanda következik (5. sz. ábra). Azonban a közvetlen külföldi tőkebefektetések Kelet-Afrikába Etiópiával együtt 9 százalékkal, 7,8 milliárd dollárra csökkentek 2019-ben. Kína volt a legnagyobb befektető 2019-ben, az újonnan jóváhagyott FDI-projektek 60 százalékát tette ki, a legtöbb projekt a feldolgozóiparra és a szolgáltatászektorra fókuszált. Az Ugandába érkező beáramlás érdemben, csaknem 20 százalékkal, 1,3 milliárd dollárra nőtt a főbb olajmezők, egy nemzetközi olajvezeték fejlesztése, valamint építőipari, feldolgozóipari és mezőgazdasági projektek miatt. A kenyai tőkebeáramlás 18 százalékkal, 1,3 milliárd dollárra csökkent, annak ellenére, hogy számos új projekt zajlott az informatika és az egészségügy területén.⁴²

5. sz. ábra: A Kelet-afrikai Közösségbe áramló külföldi tőkebefektetések állománya⁴³ Megjegyzés: Dél-Szudán esetében nem áll rendelkezésre adat.

⁴² WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 32. o.

⁴³ UNCTADSTAT, 2020.

Az Afrikába irányuló közvetlen tőkebefektetések egyre inkább technológiai és telekommunikációs iparágakba irányuló befektetéseket jelentenek, ami magyarázhatja és ösztönözheti a Kelet-afrikai Közösség belső kereskedelmében a magasabb hozzáadott értékű termékek egyre növekvő részarányát is. Persze a befektetések kiemelt célterületei között található az infrastruktúra és logisztika fejlesztése, az üzleti és pénzügyi szolgáltatások javítása, és a kiskereskedelmi szektor is, amit a háztartások egyre magasabb rendelkezésre álló jövedelme is segít. Ezzel összhangban a határon átnyúló infrastruktúra fejlesztése és az innováció maradtak a gazdasági növekedés fontos mozgatórugói, amelyhez az afrikai regionális integrációk, köztük a Kelet-afrikai Közösség mélyebb együttműködése további segítséget adhatna.

III. A COVID-19 LEHETSÉGES HATÁSAI

Az Afrikába irányuló befektetések alakulását nagyban befolyásolják a nemzetközi termelésben végmenő tendenciák. Két évtized gyors növekedését követően egy évtized stagnálás jellemezte a világkereskedelmet (2. sz. táblázat). Azt 1990-es éveket követően az országok fokozatos nyitásával (kereskedelem-liberalizáció) egyre jobban bekapcsolódtak a világgazdaság vérkeringésébe, az exportra alapozott növekedési politikák domináltak, amit a gyártási technológiák folyamatos fejlesztés is támogatott. 2010 után a protekcionista tendenciák visszatérésével, az FDI megtérülésének fokozatos csökkenésével és a technológia által lehetővé tett eszközök gyors terjedésével a nemzetközi kereskedelem lassulást mutatott.

A 2030-ig terjedő évtized indulásának nyugalmát szakította a félbe a COVID-19 megjelenése, ami a jelenlegi nemzetközi termelési rendszer megváltozásához vezethet.⁴⁴ A regionális gazdasági együttműködés, az iparpolitika és a beruházások ösztönzése nélkülözhetetlenné válik a regionális értékláncok kiépítéséhez, ami a Kelet-afrikai Közösség együttműködését is meghatározhatja a jövőben. Az új ipari forradalom vívmányai, a digitalizációhoz és a fenntarthatósághoz tartozó új megatrendek meghatározzák a 2020 utáni időszakot, az adat, mint erőforrás egyre nagyobb szerephez jut.⁴⁵ A Big Data adatelemzésnek már konkrét kelet-afrikai eredményei is megemlíthetőek. A 2015-ös ugandai tífuszjárvány alatt

⁴⁴ WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 12. o.

⁴⁵ ERDÉLYI – KIS, 2019, 80. o.

a kórházaktól gyűjtött adatokat interaktív adatvizualizációs módszerrel elemezték, ami segített beazonosítani a fertőzött területeket és a betegség terjedését. Egy Ruandában végzett vizsgálat során erős együttmozgást találtak a mobiltelefon használat és bizonyos élelemiszerek (vitaminban gazdag zöldségek, húsfélék, gabonafélék) fogyasztása között, amivel a térség szegénységi mutatói jól közelíthetők.⁴⁶

1990-2010 A növekedés tényezői	2010 után A lassulás tényezői	Új megatrendek, Covid-19 lehetséges hatásai
Exportvezérelt növekedési politikák	Protekciónizmus, politikai bizonytalanság	Regionálizáció, kereskedelmi egyezmények
Kereskedelem-liberalizáció, Csökkenő kereskedelmi költségek	FDI befektetések hozamának csökkenése	Új megatrendek (AI, automatizáció, digitalizáció)
Technológiai újítások	Digitális technológiák	Fenntarthatóság

2. sz. táblázat: A nemzetközi termelési láncokat alakító tényezők⁴⁷

A befektetési politika változása a pandémiára adott válaszok jelentős eleme. Számos többoldalú csoportosulás, köztük a G20-ak is nyilatkozat adtak ki a nemzetközi befektetések támogatásáról. Több mint 70 ország hozott intézkedéseket vagy a közvetlen külföldi befektetésekre gyakorolt negatív hatások enyhítésére, vagy a hazai ipar megóvására. A támogatási intézkedések magukban foglalják az online befektetések megkönnyítését, a befektetést ösztönző ügynökségek járványhoz kapcsolódó szolgáltatásait és az egészségügyi beruházások támogatását. Több ország szigorította a külföldi befektetések feltételeit az egészségügy és más stratégiai iparágak védelme érdekében. Több ország megtiltotta az orvosi eszközök kivitelét és az orvostechikai eszközök behozatali vámját csökkentették. Emellett a válság lelassította a nemzetközi beruházási megállapodásokról szóló tárgyalások ütemét is.⁴⁸

⁴⁶ HAJNAL – KIS, 2019. 311-312. o.

⁴⁷ WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 126. o.

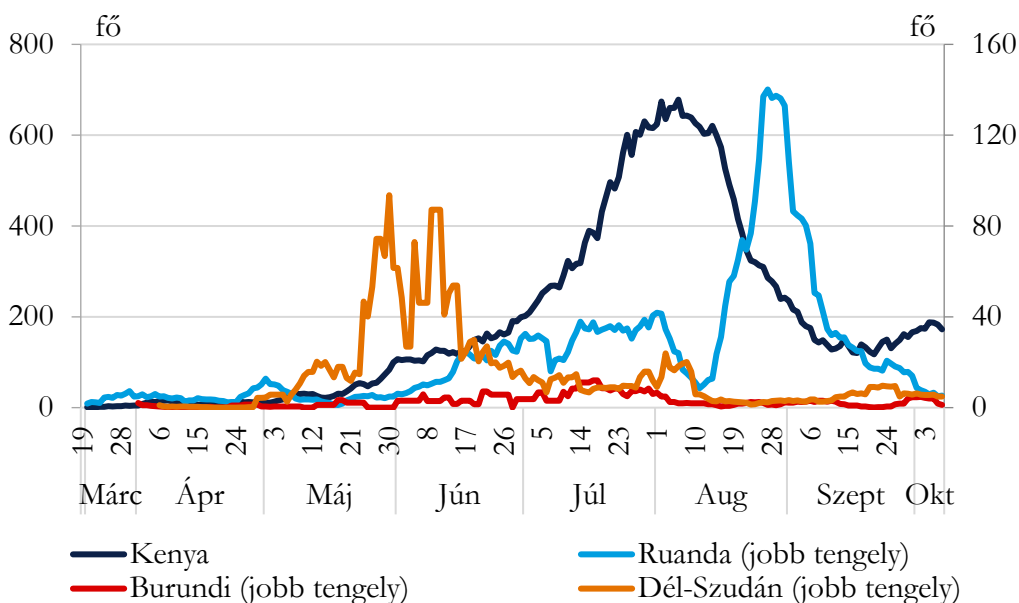
⁴⁸ WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 11. o.

A koronavírus-járvány hivatalosan 2020. február 14-én érte el az afrikai kontinentet: az első fertőzöttet akkor regisztrálták Egyiptomban. Afrikában más régiókhoz képest a napi fertőzések száma egyelőre kedvezőbb képet mutat, országonként némi eltéréssel. Ennek okai a fiatalabb korösszetétel, az alacsonyabb népsűrűség, valamint a korai lezárások. Azonban fontos megjegyezni, hogy a jelenleg kedvezőbb számokhoz valószínűsíthetően az alacsonyabb tesztelési kapacitás is hozzájárul, így a fertőzési adatokat fenntartással kell kezelnünk.⁴⁹

A tanulmány lezárásakor, 2020. október 10-én rendelkezésre álló adatok alapján a Kelet-afrikai Közösség országaiban összesen 59.021 főnél mutatták ki a koronavírus fertőzést és 958 ember veszítette életét a vírussal megfertőzöttek közül.⁵⁰ Kenya igazolt napi esetszámai a nyár folyamán, Ruandában augusztus-szeptemberben, még Dél-Szudánban május-júniusban tetőztek. Burundiban alig volt igazolt fertőzés. A második hullám már Afrikában is kezd megjelenni, amit a kenyai esetszámok ismételt emelkedése is alátámaszt (6. sz. ábra).

⁴⁹ TARRÓSY, 2020, 4. o.

⁵⁰ AFRICACDC, 2020.

6. sz. ábra: Az igazolt COVID-19 fertőzöttek napi számának alakulása (7 napos mozgóátlag),⁵¹ Megjegyzés: Tanzánia és Uganda esetében nem áll rendelkezésre idősoros adat.

A gazdasági következmények Afrikában súlyosak lesznek, ami több csatornán keresztül fejt ki hatását.⁵²

- Egészségügyi okok miatt csökkenő kereslet: A növekvő humanitárius költségek mellett az ipari termelés is akadozhat, a munkahelyek bezárása, az ellátási láncok megszakadása és a munkától egészségügyi okokból távolmaradók miatt. Példaként említve Ruanda ipari termelése 24,4 százalékkal, míg a Dél-afrikai Köztársaságé 31,9 százalékkal csökkent éves bázison 2020 második negyedében.⁵³ Ezzel párhuzamosan a rendelkezésre álló jövedelem, a fertőzéstől való félelem és a fokozott bizonytalanság mind a keresletet csökkenését eredményezi.
- Globális növekedési visszaesés: A kereskedelem szempontjából a kulcsfontosságú kereskedelmi partnerek érdemi növekedési

⁵¹ JOHN HOPKINS UNIVERSITY, 2020.

⁵² IMF, 2020. 3-5. o.

⁵³ TRADING ECONOMICS, 2020.

visszaesése csökkenti a külső keresletet. Az ellátási lánc megszakadása csökkenti az importált áruk elérhetőségét, ami a magasabb árak miatt inflációs nyomást gyakorolhat a gazdaságokra. A globális pénzügyi feltételek szigorítása csökkenti a régióba irányuló befektetéseket, ami megnehezíti az egészségügyi válság kezelését, a növekedés támogatását és árfolyamra is nyomást gyakorol. A vírus olyan iparágakat támadott meg, ami sok afrikai országnak a növekedés támaszát jelentette. A turizmusra erősen támaszkodó országok (pl. Zöld-foki szigetek, Comore-szigetek, Gambia, Mauritius, São Tomé és Príncipe, Seychelle-szigetek) gazdasági teljesítménye érdemben csökkent 2020 második negyedében. Mauritius és a Zöld-foki szigetek GDP-je közel harmadát elvesztette, míg a Seychelle-szigetek visszaesése 17,2 százalék volt éves összevetésben.⁵⁴ A nemzetközi turisztikai kereslet várhatóan csak 2023 után tér vissza a 2019-es szintre, így ezek az országok egy elhúzódó kilábalással nézhetnek szembe.⁵⁵

3. Csökkenő nyersanyagárak: A nyersanyagárak meredek csökkenése további sokkot jelent az afrikai régió erőforrás-exportra támaszkodó országai (Angola, Kamerun, Csád, Gabon, Nigéria, Egyenlítői-Guinea) számára, tovább súlyosbítva a járvány hatását. A Brent típusú kőolaj hordónkénti jegyzésére több mint 50 százalékkal, 31 dollárig esett a második negyedében, ami októberig csak mérsékelt korrekciót mutatott.⁵⁶ A súlyos cserearány romlás nehezíti a növekedést, és növeli ezeknek az országoknak a fiskális és külső sérülékenységét.

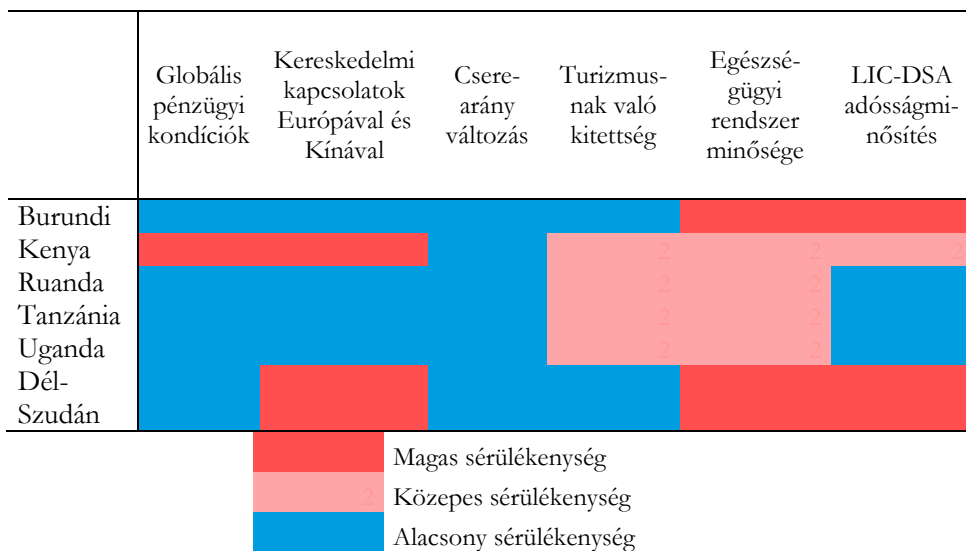
A Kelet-afrikai Közösség sérülékenységét megvizsgálva elsősorban a turizmusnak való kitettség és az egészségügyi rendszer hiányosságai jelentik a legnagyobb kockázatot. Emellett országspecifikus tényezők is megjelennek. Kenya esetében a globális pénzügyi piacokkal való szorosabb kapcsolat, illetve az Európával és Kínával folytatott kereskedelem magas sérülékenységét eredményez, ez utóbbi Dél-Szudán esetében is kockázati tényezőként jelentkezik. Emellett az államadósság finanszírozása Kenya mellett Burundi kitettségét is növeli (3. sz. táblázat). A jelenleg rendelkezésre álló a Kelet-afrikai Közösség országaira vonatkozó növekedési adatok még főként a lezárások hatásait tükrözik. 2020 második negyedében a bruttó hazai termék volumene Kenyában 5,7 százalékkal, Ugandában 6 százalékkal

⁵⁴ TRADING ECONOMICS, 2020.

⁵⁵ IMF, 2020. 6. o.

⁵⁶ BLOOMBERG, 2020.

míg Ruandában 12,4 százalékkal esett az előző év azonos időszakához képest.⁵⁷ A járvány lefutása és lehetséges elhúzódása előretekintve is kiemelt bizonytalansági tényező.

3. sz. táblázat: A Kelet-afrikai Közösség tagországainak sérülékenysége a COVID-19 hatásaival szemben⁵⁸

Megjegyzés: LIC-DSA: Debt Sustainability Framework for Low-Income Countries.

A széles körben elterjedt gazdasági bizonytalanság és a kijárási korlátozások miatt sok bejelentett és tervezett beruházási projekt elhalasztásra került. 2020 áprilisától az Afrikára irányuló határokön átnyúló egyesületek és felvásárlások száma 72 százalékkal csökkent a 2019. havi átlaghoz képest. Bár a járvány minden iparágat érint, számos szolgáltató iparágat aránytalanul sújt, beleértve a légitölekedést, a vendéglátást, az idegenforgalmat és a szabadidős tevékenységeket. Ezek az iparágak együttesen adták 2019-ben a bejelentett zöldmezős projektek mintegy 10 százalékát Afrikában. A feldolgozóipar – amely a bejelentett zöldmezős

⁵⁷ TRADING ECONOMICS, 2020.

⁵⁸ IMF, 2020. 4. o.

projektek további 7 százalékát tette ki 2019-ben – szintén jelentősen érintett, ami aggodalomra ad okot a gazdasági diverzifikáció és az iparosítás előmozdítására irányuló erőfeszítések terén. A koronavírus hatása már számokban is mérhető, a zöldmezős beruházások száma 23 százalékkal, értékük 62 százalékkal esett 2020 első negyedében az előző év azonos időszakához képest, amihez az alacsony olajárakkal párhuzamosan elhalasztott beruházások elmaradása is hozzájárult.⁵⁹

	Kezdeményezés	Kiemelt projektek
Egyesült Államok	Prosper Africa Initiative (2019)	5 milliárd \$ az etióp ipar fejlesztésére 2020-ig
Kína	Forum on China–Africa Cooperation (2010, utolsó ülés 2018-ban)	Partmenti vasúthálózat Nigériában (12 milliárd \$), Addis Ababa – Djibouti vasúthálózat (4,5 milliárd \$), kikötő Tanzániában (11 milliárd \$)
Egyesült Királyság	United Kingdom–Africa Investment Summit (2020 január)	Olajkitermelés Kenyában (1,5 milliárd \$)
Oroszország	Russia–Africa Summit and Economic Forum (2019 október)	Olajfinomító Marokkóban (2,2 milliárd \$)
Franciaország	Choose Africa (2019 december)	Mezőgazdasági beruházások Szubszaharai Afrikában

4. sz. táblázat: Beruházási kezdeményezések Afrikában⁶⁰

Az afrikai közvetlen külföldi befektetések közvetlen negatív kilátásai ellenére néhány enyhítő tényező mérsékelheti a befektetések visszaesését és 2021-től elősegítheti a kilábalást. Egyrészt a nagyobb globális gazdaságok, elsősorban az Egyesült Államok és Kína, de az Egyesült Királyság, az Oroszország és Franciaország is fontosnak tartja a kontinenssel való

⁵⁹ WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 31. o.

⁶⁰ WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 33. o.

befektetési kapcsolatokat. Az ezen országok által támogatott beruházási kezdeményezések egy része az infrastruktúrára összpontosít, különösen a kínai kezdeményezések. Mások a természeti erőforrásokat és a gyártási kapacitások kiépítését célozzák. Az új francia kezdeményezés, a Choose Africa, például kifejezetten olyan kis és közepes méretű projektek számára készült, amelyek hozzájárulnak a helyi termelési kapacitásokhoz és a munkahelyteremtéshez (4. sz. táblázat). Emellett az Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Övezetről (angol elnevezés: *African Continental Free Trade Area*, rövidítve: AfCFTA) szóló megállapodás szintén támogatást nyújthat a kontinensen működő közvetlen külföldi befektetéseknek. Különösen a kontinensen belüli beruházások kaphatnak pozitív ösztönzést, a beruházási protokoll 2020 decemberére tervezett véglegesítése után.⁶¹

KONKLÚZIÓ

A Kelet-afrikai Közösség megalakítása hosszú évtizedekre nyúlik vissza, de az ezredforduló utáni újraszervezése az integráció eredményességére is komoly hatást gyakorolt. Belső kereskedelmük dinamikusán emelkedett a 2005-ben bevezetett közös vámszabályok, de különösen a 2010-ben létrehozott közös piac megalakítása után. Kereskedelmüket még mindig a primer termékek dominálják, azonban a belső kereskedelem terén egyre nagyobb arányban találunk magasabb hozzáadott értékű termékeket (járműipar, gépgyártás) és szolgáltatásokat. A belső kereskedelem élénkítése pedig a tagországok integráltságát javítja, ezáltal hozzájárulhat az erőforrások hatékonyabb elosztásához és a termelési folyamatok összehangolásához is, ami a beáramló tőke produktívabb felhasználást segítheti, ezzel elindítva egy fejlődési spirált. Ráadásul a politikai stabilitás növelése és a szabályozó környezet javítása tovább növelheti az FDI beáramlását, ezzel tovább segítve a régió gazdasági növekedését is. A pozitív változások elindultak, hiszen a Kelet-afrikai Közösségbe egyre több működőtőke áramlik.

Azonban az Afrikába irányuló befektetések alakulását nagyban befolyásolják a nemzetközi termelésben végmenő tendenciák. Két évtized gyors növekedését követően egy évtized stagnálás jellemezte a világkereskedelmet. A 2030-ig terjedő évtized indulásának nyugalmát szakította a félbe a COVID-19 megjelenése, ami a jelenlegi nemzetközi

⁶¹ WORLD INVESTMENT REPORT, 2020. 30-32. o.

termelési rendszer megváltozásához vezet, ami alól az afrikai országok sem vonhatják ki magukat. A koronavírus megjelenése az afrikai országok gazdaságára számos csatornán keresztül hatással van. Egyrészt nagy terhet ró az egyébként is alacsonyabb hatékonysággal működő egészségügyi rendszerre. Emellett a belső kereslet csökkenése párosulva a külső kereskedelmi partnerek keresletének visszaesésével érdemi negatív hatást gyakorol a gazdasági teljesítményre. Ezt tovább mélyíti, hogy a koronavírus a gazdaságok növekedésének támaszát támadta meg. A légiközlekedés, a vendéglátás és az idegenforgalom leállása a turizmusnak kitett országok esetében gyakorlatilag teljes bevételkiesést jelentett, míg az alacsony kereslettel összefüggésben a nyersanyagárak mélyrepülése az erőforrásokra támaszkodó országokban jelent nagyobb kihívást. A befektetési politika változása a koronavírusra adott válaszok jelentős eleme. A külföldi tőkebefektetések és a zöldmezős beruházások érdemi csökkenését a 2020 első negyedévi adatok már láthatóvá tették. Előretekintve a kilábalás hossza kérdéses, ami Afrikában nagyban függ a globális nagybefektető országok viselkedésétől, illetve az Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Övezet jövőbeli hatékonyságától is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADAMS, SAMUEL – EVANS OSEI OPOKU, ERIC (2015): Foreign direct investment, regulations and growth in sub-Saharan Africa. *Economic Analysis and Policy*, Vol. 47. (Letöltve: 2020. 08. 23.)
- ADJASI, CHARLES K. D. – ABOR, JOSHUA – OSEI, KOFI A. – NYAVOR-FOLI, ERNESTINE E. (2012): FDI and Economic Activity in Africa: The role of local financial markets. *Thunderbird International Business Review*, Vol. 54, No. 2. <https://doi.org/10.1002/tie.21474> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- AFRICACDC (2020): Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). Elérhető: <https://africacdc.org/covid-19/> (Letöltve: 2020. 10. 10.)
- AMIGHINI, ALESSIA – SANFILIPPO, MARCO (2014): Impact of South-South FDI and Trade on the Export Upgrading of African Economies. *World Development*, Vol. 64, <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.05.021> (Letöltve: 2020. 08. 23.)
- AREZKI, RABAH – SY, AMADOU (2016): Financing Africa's infrastructure deficit: from development banking to long-term investing, *Global Economy and Development*, No. 2. (Letöltve: 2020. 08. 23.)

- ASIDEU, ELIZABETH (2006): Foreign direct investment in Africa: the role of natural resources, market size, government policy, institutions and political instability. *World Economy*, Vol. 29. No. 1. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2006.00758.x> (Letöltve: 2020. 08. 23.)
- BLOOMBERG (2020): Oil price futures. Elérhető: <https://www.bloomberg.com/europe> (Letöltve: 2020. 10. 28.)
- CHRIST, NANNETTE – FERRANTINO, MICHAEL J. (2011): Land transport for export: the effects of cost, time, and uncertainty in Sub-Saharan Africa, *World Development*, Vol. 39. No. 10. (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- DEBRUN, XAVIER – MASSON, PAUL – PATTILO, CATHERINE (2010): Should African Monetary Unions Be Expanded? An Empirical Investigation of the Scope for Monetary Integration in Sub-Saharan Africa. Working Paper, 10/157, International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781455201402.001> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- EAC (2020): East African Community, About EAC. Elérhető: <https://www.eac.int/> (Letöltve: 2020. 10. 10.)
- EIB (2015): Recent Trends in Banking in sub-Saharan Africa, from Financing to Investment. European Investment Bank. Elérhető: https://www.eib.org/attachments/efs/economic_report_banking_africa_from_financing_to_investment_en.pdf (Letöltve: 2020. 06. 23.)
- ENDRÓDI-KOVÁCS MÓNIKA (2013): Az integrációérettség elméletének továbbgondolása és kiterjesztése. *Köz-gazdaság*, Vol. 1. (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- ERDÉLYI LEVENTE – KIS KATALIN (2019): Hogyan tartsunk lépést a technológiával? In.: Virág Barnabás (szerk.): A jövő fenntartható közgazdaságtana. Magyar Nemzeti Bank, Budapest. 73-87. o.
- FRANCOIS, JOSEPH – MANCHIN, MIRIAM (2013): Institutions, infrastructure and trade, *World Development*, Vol. 46. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.02.009> (Letöltve: 2020. 06. 23.)
- FUCHS. ANDREAS – DREHER, AXEL – NUNNENKAMP, PETER. (2014): Determinants of donor generosity: A survey of the aid budget literature. *World Development*, Vol. 56. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.09.004> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- GEDA, ALEMAYEHU – SEID, HUSSEIN SEID (2015): The potential for internal trade and regional integration in Africa. *Journal of African Trade*, Vol. 2. No. 1-2. <https://doi.org/10.1016/j.joat.2015.04.001> (Letöltve: 2020. 09. 10.)

- HAJNAL MIHÁLY – KIS KATALIN (2019): Az információ (adat) az új olaj In.: Virág Barnabás (szerk.): A jövő fenntartható közgazdaságtana. Magyar Nemzeti Bank, Budapest. 299-318. o.
- IMF (2017): Making Trade an Engine of Growth for All: The Case for Trade and for Policies to Facilitate Adjustment. International Monetary Fund, The World Bank, World Trade Organization, Frankfurt, Germany. Elérhető: https://www.wto.org/english/news_e/news17_e/wto_imf_report_07042017.pdf (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- IMF (2020): Regional Economic Outlook. Sub-Saharan Africa, COVID-19: An Unprecedented Threat to Development. International Monetary Fund. Elérhető: <https://www.imf.org/en/Publications/REO/SSA/Issues/2020/04/01/sreo0420> (Letöltve: 2020. 09.26.)
- JAUMOTTE, FLORENCE (2004): FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND REGIONAL TRADE AGREEMENTS: THE market size effect revisited. Working Paper, 04/206, International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781451874631.001> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- JOHN HOPKINS UNIVERSITY (2020): New cases of COVID. Elérhető: <https://www.jhu.edu/> (Letöltve: 2020. 10. 10.)
- KIS KATALIN (2018): Az Európai Unió kereskedelempolitikája a kelet- és dél-afrikai régióban – A Kelet-afrikai Közösség (EAC) és a Dél-afrikai Fejlesztési Közösség (SADC) példáján. Európai Tükör, Vol. 21. No. 3. (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- KODONGO, ODONGO – OJAH, KALU (2016) Does infrastructure really explain economic growth in Sub-Saharan Africa? Review of Development Finance, Vol. 6. No. 2. <https://doi.org/10.1016/j.rdf.2016.12.001> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- MOUSSA, MOHAMED – CAHA, HAVVA – KARAGÖZ, MURAT (2016): Review of economic freedom impact on FDI: New evidence from fragile and conflict countries. Procedia Economics and Finance, Vol. 38. [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(16\)30187-3](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(16)30187-3) (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- OECD (2011): Aid for Trade case story. The COMESA-EAC- SADC Tripartite Trade and Transport Facilitation Programme. OECD, South Africa. Elérhető: <https://www.oecd.org/aidfortrade/47407250.pdf> (Letöltve: 2018. 10. 02.)

- OKAFOR, GODWIN – PIESSE, JENIFER – WEBSTER, ALLAN (2015): The motives for inward FDI into Sub-Saharan African countries. *Journal of Policy Modelling*, Vol. 37. No. 5. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2015.07.003> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- OSSA, RALPH (2010): A new trade theory of GATT/WTO negotiation. Working Paper, 16388, NBER Working Papers Cambridge MA. National Bureau of Economic Research, Cambridge. Elérhető: <https://www.nber.org/papers/w16388.pdf> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- PALÁNKAI TIBOR (2011): Csatlakozási és tagsági kritériumok – integrációérettség. In: Palánkai Tibor et al. (szerk.): *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SHAMS, RASUL (2003): Regional Integration in Developing Countries: Some Lessons Based in Case Studies. Discussion Paper, 251, Hamburg Institute of International Economics, Hamburg, Germany. <https://doi.org/10.2139/ssrn.475781> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- SZENT-IVÁNYI BALÁZS – VIGVÁRI GÁBOR (2012): Spillovers from foreign direct investment in Central and Eastern Europe. *Society and Economy*, Vol. 34. No. 1. <https://doi.org/10.1556/socec.34.2012.1.5> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- TAHIR MUHAMMAD – KHAN, IMRAN – SHAH, AFZAL MOSHADI (2015): Foreign Remittances, Foreign Direct Investment, Foreign Imports and Economic Growth in Pakistan: A Time Series Analysis. *Arab Economics and Business Journal*, Vol. 10. No. 2. <https://doi.org/10.1016/j.aebj.2015.06.001> (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- TARRÓSY ISTVÁN (2007): Kenya-Uganda-Tanzánia Kelet-afrikai Föderáció álom vagy valóság? *Afrika Tanulmányok*, Vol. 1. No. 1. (Letöltve: 2020. 09. 10.)
- TARRÓSY ISTVÁN (2011): *Kelet-Afrika a fejlődés útján*. Pécs, Publikon Kiadó.
- TARRÓSY ISTVÁN (2013): Afrikai perspektívák egy új világrendben. In: Grünhut Zoltán – Vörös Zoltán (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*, Publikon Kiadó, Pécs. 275-298. o.
- TARRÓSY ISTVÁN (2016): Afro-ázsiai dinamikák: tanulmányok ázsiai államok afrikai szerepvállalásairól. Publikon Kiadó, Pécs.
- TARRÓSY ISTVÁN (2020): Afrika a COVID-19 pandémia szorításában. *KKI Elemzések*, No. 47.
- TRADING ECONOMICS (2020): Statistical data. Elérhető: <https://tradingeconomics.com/> (Letöltve: 2020. 10. 28.)

- UNCTAD (2009): Economic Development in Africa Report 2009, Strengthening Regional Economic Integration for Africa's Development. United Nations Conference on Trade and Development, Geneva. Elérhető: https://unctad.org/en/docs/tdb56d4_en.pdf (Letöltve: 2019. 04.03.)
- UNCTADSTAT (2020): UNCTADStat. Elérhető: <https://unctadstat.unctad.org/EN/> (Letöltve: 2020. 09.26.)
- UNECA (2020): Africa Regional Integration Index 2019. Elérhető: <https://www.uneca.org/publications/africa-regional-integration-index-report-2019> (Letöltve: 2020. 09.26.)
- WORLD INVESTMENT REPORT (2020): UNCTAD – World Investment Report – 2020. Elérhető: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2020_en.pdf (Letöltve: 2020. 09.26.)
- WTO (2011): The WTO and preferential trade agreements: From co-existence to coherence. World Trade Report, 2011. World Trade Organization, Geneva. Elérhető: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report11_e.pdf (Letöltve: 2018. 09. 10.)

A NEMZETKÖZI BÜNTETŐBÍRÓSÁG JOGHATÓSÁGA AZ ÁLLAMFŐI IMMUNITÁS TÜKRÉBEN - KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ AL BASHIR ESETRE

The jurisdiction of the International Criminal Court in relation to head of state immunity - In particular, the Case of Al Bashir

Pesci Marco¹

Absztrakt: Az államfői immunitás kérdése a nemzetközi büntetőjog egyik legfontosabb területe, hiszen a nemzetközi bűncselekmények elkövetői gyakorta az állami hierarchia csúcsán helyezkednek el. Ebből kifolyólag hivatali idejük alatt főszabály szerint nincs lehetőség az általuk véghezvitt cselekmények büntetőjogi szempontból történő elbírálására. Ezt a problémát felismerve a Nürnbergi Törvényszéktől kezdve, az Egyesült Nemzetek Szervezetének keretében felállított ad-hoc törvényszékek továbbá a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútuma is *expressis verbis* rögzítik a hivatalos minőség irrelevanciáját. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a jelenleg hatályos nemzetközi közjog normarendszere alapján főszabály szerint nem állapítható meg kötelezettség egy olyan államra nézve, amely nem részese az adott szerződésnek. Tekintettel arra, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróságnak önálló erőszak szervezete nincs a tagállamok együttműködésére van utalva a letartóztatási parancsok foganatosításának tekintetében. Ebből kifolyólag kérdésként merül fel, hogy vajon mit tehet a Nemzetközi Büntetőbíróság amennyiben egy olyan állam hivatalban lévő államfőjével szemben kíván eljárást folytatni, amely nem ratifikálta a Római Statútumot? Ezzel a problémával szembesült Omar Hassan Ahmad Al Bashir esetében, amelynek leltároztatását számos tagállam megtagadta az őt megillető államfői immunitásból adódóan. Jelen írás keretében a vonatkozó esetjogon

¹ Debreceni Egyetem Márton Géza Állam és Jogtudományi Doktori Iskola Doktorandusz Hallgatója, a Külgazdasági és Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Főosztályának jogi referense. E-mail: marcopesci94@gmail.com Jelen tanulmányt a szerző kutatói minőségben készítette és az nem tekinthető a Külgazdasági és Külügyminisztérium hivatalos álláspontjának.

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10069871>

keresztül mutatom be a kortárs nemzetközi büntetőjog korlátait és teszek kísérletet egy megoldási javaslatra.

Kulcsszavak: Al Bashir, Nemzetközi Büntetőbíróság, Római Statútum, 27. cikk, 98. cikk, Szudán, Dárfúr, Államfői immunitás, ENSZ BT, együttműködési kötelezettség, UNSC RES 1593

Abstract: The issue of head of state immunity is one of the most intriguing questions of international criminal law since the perpetrators of international crimes are usually located at the top of state hierarchy. As of consequence, they can not be prosecuted for their actions during their time in office. In order to avoid such a scenario, the Statute of the Nuremberg Tribunal, the ad-hoc tribunals created in the framework of the United Nations and the Rome Statute of the International Criminal Court *expressis verbis* declares the irrelevance of official capacity. However, there is no possibility under contemporary international law to create contractual obligations for a state which is not a contracting party to a treaty in question. Since the International Criminal Court does not have an executive body, it has to rely on the cooperation of its member states in order to execute the arrest warrants. In this context one could ask what can the International Criminal Court do if it wants to prosecute the sitting head of state of a third state. The Court tried to resolve this issue when several member states refused to arrest Omar Hassan Ahmad Al Bashir due to its official capacity. In this article I give a short overview about the limits of contemporary international criminal law and I offer a possible solution as well.

Keywords: Al Bashir, International Criminal Court, Rome Statute, Article 27, Article 98, Sudan, Darfur, Head of state immunity, United Nations Security Council, Obligation to cooperate, UNSC RES 1593

BEVEZETÉS

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Biztonsági Tanácsa (a továbbiakban: ENSZ BT) az Alapokmány (a továbbiakban: Alapokmány) VII. fejezete alapján eljárva 1593. számú határozatával utalta a Római Statútumban (a továbbiakban: Statútum) nem részes, Szudán Dárfúr régiójában történt események kivizsgálását a Nemzetközi Büntetőbíróság (a

továbbiakban: Bíróság) hatáskörébe. Ennek alapján letartóztatási parancsot adott ki Szudán *de facto* és *de jure* elnöke, Omar Hassan Ahmad Al Bashir ellen két rendbeli háborús bűncselekmény, öt rendbeli emberiség elleni bűncselekmény és három rendbeli népirtás vádjával. Al Bashir a letartóztatási parancs ellenére több alkalommal utazott egy, a Statútumban részes állam területére. Ezek az államok a Statútum 86. cikke alapján kötelesek lettek volna őt letartóztatni.² A Tárgyalás Előkészítő Kollégium Malawi, Csád, Kongó, Szudán, Uganda, Djibouti, a Dél-Afrikai Köztársaság és a Jordániában tett látogatását alapul véve állapította meg az együttműködési kötelezettség megszegését, az ügyet pedig az ENSZ BT és a Szerződő Államok Közgyűlése elé utalta.³ Az Afrikai Unió kérvényezte, hogy a Bíróság függesse fel az Al Bashir ellen indított eljárást a szudáni békefolyamatok hatékony lefolytatása érdekében, azonban a Bíróság ezt elutasította. Ennek eredményeképp az Afrikai Unió felszólította tagállamait az együttműködési kötelezettség ignorálására.⁴ Az érintett tagállamok és az Afrikai Unió az együttműködési kötelezettség megszegésével kapcsolatos vád ellen a 27. és a 98. cikk közötti ellentétre hivatkozott az utóbbi javára. Egy korábbi írás keretén belül részletesen elemeztem a 27. és a 98. cikk közötti kollízió gyökerét,⁵ így jelen cikk keretében csupán egy minimális áttekintést nyújtok a Bíróság esetjogának könnyebb értelmezése érdekében.

Míg a 27. cikk⁶ (1) bekezdése a funkcionális immunitás kérdéskörét tárgyalja, addig a (2) bekezdés a személyi immunitás irrelevanciáját mondja

² “86. cikk Általános együttműködési kötelezettség: A Részes Államok a jelen Statútum rendelkezéseinek megfelelően teljes mértékben együttműködnek a Bírósággal a Bíróság joghatóságába tartozó büntettek miatti nyomozás és büntetőeljárás során.”

³ Jordánia esetében visszavonta az ENSZ BT és a Közgyűlés elé utalást, míg az együttműködési kötelezettség megszegésével kapcsolatos ítéletét fenntartotta. Forrás: <https://www.icc-cpi.int/Pages/item.aspx?name=pr1452>

⁴ ASSEMBLY OF THE AFRICAN UNION, 2009.

⁵ PESCI, 2019. 44-63.o.

⁶ “27. cikk A hivatalos minőség figyelmen kívül hagyása a büntetőjogi felelősség szempontjából 1. A jelen Statútum a hivatalos minőségre való tekintet nélkül egyaránt vonatkozik minden személyre. Semmilyen körülmények között sem mentesíti az adott személyt a jelen Statútum szerinti büntetőjogi felelősség alól különösen az állam- vagy kormányfői tisztséggel, kormány- vagy parlamenti tagsággal, választott képviselői vagy kormányhivatalnoki tisztséggel járó hivatalos minőség, és mint olyan, nem indokolja a büntetés mérséklését. 2. A nemzeti vagy a nemzetközi szabályok szerint a hivatalos minőséggel járó mentességek, vagy különleges eljárási szabályok nem akadályozzák a Bíróságot az adott személy fölött joghatóságának gyakorlásában.”

ki.⁷ Nyilvánvalóvá teszi, hogy a Statútum 5. cikkében meghatározott valamely bűncselekmény elkövetésének gyanúja esetén, a gyanúsított személy büntetőjogi felelősségére az általa betöltött hivatalos pozíció befolyással nem rendelkezik, ezáltal a Bíróság joghatósága főszabály szerint megállapítható.⁸ Ezen rendelkezés a nemzetközi szokásjog deklaratív megnyilvánulásának tekinthető, amely nemzetközi bűncselekmények esetén kizárja a funkcionális immunitás intézményét⁹ és megerősíti a személyi immunitás irrelevanciáját.¹⁰ Kijelenthető tehát, hogy a 27. cikk a büntetőjogi felelősség problémáját taglalja, míg az immunitás eljárásjogi kérdésnek tekintendő.¹¹ Ezt az álláspontot tükrözi a nemzetközi büntető bíróságok gyakorlata, mivel statútumukat az adott bíróság természetével összhangban értelmezték.¹² Az immunitás irrelevanciájának indoka ezért nem az adott paragrafusban keresendő, hanem magának a bíróságnak a természetében, mely kívül áll a szorosán értelmezett államok közötti kapcsolatokon, míg az immunitás intézménye jellemzően az utóbbi kategóriában értelmezhető.¹³

A 27. cikk (2) bekezdése megszünteti a nemzetközi bűncselekményekkel megvádolt személyek immunitását a Bíróság eljárásának tekintetében, míg a 98. cikk (1) bekezdése¹⁴ megtiltja, hogy együttműködésre hívjon fel egy részes tagállamot amennyiben ez a kérelem a kérelmezett által harmadik ország irányába fennálló nemzetközi szokásjogi kötelezettségének megsértéséhez vezetne.¹⁵ Erre az összefüggésre - számos részes tagállam és jogtudós értelmezésében - csupán harmadik államok hivatkozhatnak, míg részes tagállamok nem bújhatnak a két rendelkezés közötti ellentét mögé

⁷ SUMMERS, 2006.

⁸ KING, 2006.

⁹ PROSECUTOR V TIHOMIR BLAŠKIĆ (JUDGEMENT) IT-95-14-A (18 July 1997) 140.

¹⁰ TRIFFTERER, 2008.

¹¹ DIFFERENCE RELATING TO IMMUNITY FROM LEGAL PROCESS OF A SPECIAL RAPPORTEUR OF THE COMMISSION OF HUMAN RIGHTS, 1999.

¹² KITTICHAISAREE, 2001.

¹³ PROSECUTOR V RADISLAV KRSTIĆ (Judgement) IT-98-33-A (1 July 2003) 26.

¹⁴ "98. cikk A mentességről való lemondással és az átadáshoz való hozzájárulással kapcsolatos együttműködés 1. A Bíróság nem terjeszthet elő olyan átadás vagy jogsegély iránti kérelmet, amely a Megkeresett Államot olyan cselekményekre kényszerítené, amelyek ellentétesek lennének nemzetközi jogi kötelezettségeivel az államok mentessége, vagy egy harmadik államhoz tartozó személy diplomáciai mentessége, illetve egy harmadik állam tulajdona tekintetében, kivéve ha a Bíróság előzetesen megszerzi a harmadik Állam együttműködését a mentességről való lemondáshoz."

¹⁵ CASSESE, 2008. 990.o.

amennyiben hivatalos pozíciót betöltő állampolgára egy másik állam területén tartózkodik.¹⁶

I. A DÁRFÚRI KONFLIKTUS

Dárfúr Szudán egyik – nyugati – régiója, amely a Közép-afrikai Köztársasággal, Líbiával, Csáddal és Dél-Szudánnal határos. Szudán etnikai összetétele rendkívül sokszínű, amely a Nílus völgyének őslakosaiból és az Arab-félszigetről bevándorolt népcsoportokból tevődik össze. Összesen 19 etnikai csoport különböztethető meg egymástól, melyek több mint 100 nyelvet és dialektust beszélnek.¹⁷ Ennek köszönhetően egy kulturálisan rendkívül széttagolt ország jött létre. Az ország több mint 40 milliós lakosságának¹⁸ 70%-át a szudáni arabok adják.¹⁹

A teljesség igénye nélkül, a dárfúri konfliktus gyökere az arab és nem arab etnikai csoportok között kialakult ellentétre vezethető vissza, amely az ívóvízhiányból és az ennek következményeként beállt élelmezési problémákból fakadt.²⁰ A Szudáni Felszabadító Hadsereg és az Igazság és Egyenlőség Mozgalom 2003-ban támadást indított a szudáni kormány ellen, amelyet a nem-arab lakossággal szemben alkalmazott diszkriminatív tevékenységekkel vádolt.²¹ Válaszként a szudáni kormány - amelynek 1993 óta regnáló államfője Al Bashir²² - arab paramilitáris erőket (*Janjaweed*) fegyverzett fel a dárfúri felkelők visszaszorítása érdekében. A milícia a régióban élő nem arab etnikumok földjeit felégette, a populációt kiéheztette, kitelepítette és tömegmészárlásokat követett el.²³ Az ENSZ jelentése alapján 2003-ban a szudáni kormányerők, a Janjaweed és egyéb fegyveres milíciák között kirobbant nem nemzetközi fegyveres konfliktusban megközelítőleg 200.000 ember vesztette életét és több mint 2.000.000 személy áttelepítésére került sor Szudánon belül és kívül.²⁴ Ugyan a kormányzat mindvégig tagadta, hogy bárminemű kapcsolatban állna a milíciával, a bizonyítékok ennek ellenkezőjére utaltak.

¹⁶ WIRTH, 2001. 429.o.

¹⁷ MWANIKI, 2019.

¹⁸ UNITED NATIONS POPULATION DIVISION

¹⁹ THE WORLD FACTBOOK, AFRICA: SUDAN

²⁰ WACHMAN, 2007.

²¹ Q&A: SUDAN'S DARFUR CONFLICT

²² MOORCRAFT, 2016.

²³ DE WAAL, 2004.

²⁴ THE UNITED NATIONS AND DARFUR

Az ENSZ BT 2004-ben az 1564. számú határozatával felkérte a Főtitkárt a Darfúri Helyzettel Foglalkozó Nemzetközi Vizsgáló Bizottság létrehozására, amelynek fő feladata volt annak a vizsgálata, hogy Dárfúrban történt e nemzetközi humanitárius jogot sértő tevékenység, népirítás, továbbá, hogy feltárja a lehetséges elkövetők és felelősök személyét.²⁵ A Vizsgálóbizottság megállapította, hogy a szudáni kormány és a Janjaweed között hierarchikus irányítási viszony jött létre, amely megfelel a Tadić ügyben megállapított feltételeknek, nevezetesen: irányítás és ellenőrzés.²⁶ Továbbá arra a következtetésre jutott, hogy „ezeknek a kegyetlenségeknek a lehetséges felelősei egyéni elkövetők, beleértve a szudáni kormánytisztviselőket, a milíciák tagjait, a lázadó csoportok tagjait, valamint egyénileg fellépő külföldi katonatisztekét.”²⁷ A jelentés alapján az ENSZ BT 2005. március 31-én az 1593. számú határozatával az Alapokmány VII. fejezete alapján eljárva, a Statútum 13. cikk (b)²⁸ pontjával összhangban a Bíróság Főügyésze elé utalta a dárfúri konfliktus kivizsgálását 2002. július 1-ig visszamenőleg. A vizsgálat effektív lebonyolítása érdekében felhívta Szudánt és az érintett államokat a Bírósággal való együttműködésre:

„ ... úgy határoz, hogy Szudán és a konfliktusban érintett valamennyi állam köteles a Nemzetközi Büntetőbírósággal és az Ügyésszeggel együttműködni és minden szükséges segítséget megadni jelen határozatnak megfelelően. Amíg elismeri, hogy a Római Statútumban nem részes államoknak a Statútumból származó kötelezettségük nincs, addig felkér valamennyi államot és az érintett nemzetközi szervezeteket az együttműködésre.”²⁹

Az ENSZ BT határozata alapján a Bíróság 2009. március 4-én elfogató parancsot bocsátott ki Al Bashir ellen³⁰ két rendbeli háborús bűncselekmény, öt rendbeli emberiség elleni bűncselekmény és három

²⁵ UNSC RESOLUTION 1564 (18 September 2004) S/RES/1564

²⁶ PROSECUTOR V. DU [KO TADI] (Judgment) IT-91-1-A (15 July 1999)

²⁷ REPORT OF THE INTERNATIONAL COMMISSION OF INQUIRY ON DARFUR TO THE UNITED NATIONS SECRETARY-GENERAL (25 January 2005) 123.

²⁸ “13. cikk A joghatóság gyakorlása: A Bíróság joghatóságát egy, az 5. cikkben meghatározott büntett tekintetében a jelen Statútum rendelkezései szerint akkor gyakorolhatja, ha: (b) a Biztonsági Tanács az Egyesült Nemzetek Alapokmánya VII. Fejezetének megfelelően eljárva a főügyész elé utalja azt az esetet, amellyel kapcsolatban feltehető, hogy egy vagy több ilyen büntettet elkövettek.”

²⁹ UNSC RESOLUTION 1593 (31 March 2005) S/RES/1593, 2.

³⁰ PROSECUTOR V. AL BASHIR (Warrant of Arrest) ICC-02/05-01/09-3 (4 March 2009)

rendbeli népirtás vádjával.³¹ 2010. július 21-én a Bíróság felkérte az összes részes tagállamot Al Bashir letartóztatására és a Bíróságnak történő átadására.³² A letartóztatási parancs ellenére számos részes tagállam területén vendégeskedett az elmúlt kilenc évben, azonban letartóztatására a mai napig nem került sor. A Bíróság nyolc ország esetében állapította meg az együttműködési kötelezettség megsértését és próbálta meg áthidalni a Statútum 27. cikk (2) bekezdése és a 98. cikk (1) bekezdése között uralkodó feszültséget. A Bíróság - a Statútummal összhangban - az érintett állam és a Szudán között fennálló viszonyára való tekintettel kísérelte meg az Al Bashir-t megillető immunitás felfüggesztését. Jelen írás keretében a Bíróság érvelésének fejlődését és a döntések közös pontjait vizsgálom.

II. A NEMZETKÖZI BÜNTETŐBÍRÓSÁG ESETJOGA

2.1. Nemzetközi büntetőbíróságok előtt az immunitás irreleváns

A Bíróság Tárgyalás Előkészítő Kollégiuma Malawi³³ és Csád³⁴ esetében döntését a korábbi nemzetközi büntető fórumok statútumára alapozta, amelyek rögzítették, hogy a hivatalos státusz nem mentesít a büntetőjogi felelősség alól. A Bíróság ugyan felismerte a 27. és a 98. cikkek között uralkodó feszültséget, ugyanakkor annak érdemi feloldása nélkül megállapította, hogy egyik ország sem jogosult a 98. cikk (1) bekezdésének rendelkezésére hivatkozni az együttműködési kötelezettségek tekintetében.³⁵ Döntését négy fő érvre alapozta: (1) az I. világháború óta a személyi immunitás irreleváns a nemzetközi bíróságok előtt, (2) a hivatalban lévő államfők ellen folytatott nemzetközi eljárások számának a növekedése, (3)

³¹ ALLEGED CRIMES (NON-EXHAUSTIVE LIST)

³² PROSECUTOR V. AL BASHIR (Supplementary Request to All States Parties to the Rome Statute for the Arrest and Surrender of Omar Hassan Ahmad Al Bashir) ICC-02/05-01/09-96 (21 July 2010)

³³ PROSECUTOR V. AL BASHIR (Corrigendum to the Decision Pursuant to Article 87(7) of the Rome Statute on the Failure by the Republic of Malawi to Comply with Cooperation Requests Issued by the Court with Respect to the Arrest and Surrender of Omar Hassan Ahmad Al Bashir) ICC-02/0501/09-139 (13 December 2011)

³⁴ PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision pursuant to Article 87(7) of the Rome Statute on the Refusal of the Republic of Chad to comply with the cooperation requests issued by the Court with respect to the arrest and surrender of Omar Hassan Ahmad Al Bashir) ICC-02/05-01/09-140 (13 December 2011)

³⁵ UO. 37.

120 állam ratifikálta a Statútumot, amelyek ezáltal elfogadták a hivatalos státusz irrelevanciáját, (4) ellentmondásos és elképzelhetetlen az a tény, hogy hatáskört delegálnak egy büntető fórum számára nemzetközi bűncselekmények elkövetőinek vizsgálat alá vonása érdekében, míg ezzel szemben oly módon értelmezik annak Statútumát, hogy működését lehetetlenné teszik.³⁶ Mindezek alapján megállapította, hogy a nemzetközi szokásjogban ismertek az államfői immunitás alóli kivételek.³⁷

Ugyanakkor a Bíróság érvelése számos ponton problémába ütközik. Egyrészt, a korábbi nemzetközi büntető fórumok rendelkezései az immunitás tekintetében a büntetőjogi felelősséget taglalják, amely nem összekeverendő a joghatóság kérdésével. Másrészt, ezen bíróságok statútumai kizárólag az érintett államokra - a vádlott országára - nézve állapítottak meg rendelkezéseket.³⁸ Hasonlóképpen, a hágai Nemzetközi Bíróság a letartóztatási parancs ügyben csupán annyit állapított meg, hogy a külügyminiszterek alanyai lehetnek büntető eljárásoknak bizonyos nemzetközi büntetőbíróságok előtt, amelyek joghatósággal rendelkeznek az adott ügy tekintetében.³⁹ Nemkülönb a Volt Jugoszláv Területeken Elkövetett Bűncselekmények Nemzetközi Törvényszéke a Blaškić ügyben arra az álláspontra jutott, hogy a mentelmi jog nem szűnik meg csupán amiatt, hogy az ügyben eljáró bíróság nemzetközi.⁴⁰ Ezt az álláspontot erősíti meg Shahabudden Bíró különvéleménye is a Krstić ügyben.⁴¹

Még ha el is fogadjuk, hogy a Bíróságnak igaza van abban, hogy egy nemzetközi büntetőbíróság előtt a hivatalos státuszból adódó immunitás irreleváns, látnunk kell azt, hogy ezzel egy időben elmulasztotta megfogalmazni a horizontális relációra vonatkozó iránymutatást, amely lehetővé tenné egy részes állam számára a kérelmezettől eltérő állam hivatalban lévő államfőjének letartóztatását.⁴² Másként, a Bíróság nem tett különbséget a részes és nem részes államok között a 98. cikk értelmezése során,⁴³ amelynek értelme ily módon kiüresedne. A részes és nem részes

³⁶ UO. 38-42.

³⁷ UO. 43.

³⁸ AKANDE, 2003.

³⁹ CASE CONCERNING THE ARREST WARRANT OF 11 APRIL 2000 (Democratic Republic of Congo v Belgium) ICJ Judgment of 14 February 2002. 61.

⁴⁰ Forrás: <http://www.icty.org/en/sid/7485>

⁴¹ DISSENTING OPINION OF JUDGE SHAHABUDDEN

⁴² CHERNOR – BANTEKAS, 2017.

⁴³ NTOMBIZOZUKO, 2017.

államok közötti különbségtételt számos ország nemzeti jogalkotása beemelte jogrendjébe.⁴⁴

2.2. Az ENSZ BT határozata, mint egy implicit lemondás

A Bíróság felismerve a korábbi döntései során hozott érvelésének hiányos voltát, Kongóval, Dijiboutival, Ugandával és Dél-Afrikával szemben lefolytatott eljárása során ítéletének jogalapját gyökeresen megváltoztatta.⁴⁵ Amennyiben elfogadjuk, hogy a személyi immunitás alóli kivételek lehetősége a megfelelő mennyiségű és minőségű nem tagállami gyakorlat miatt nem állapítható meg, úgy az ENSZ BT kötelező erejű határozatával, eseti jelleggel állapíthatja meg a mentelmi jog hiányának tényét a Bíróság joghatóságának megalapozása érdekében.⁴⁶ Ennek megfelelően a Tárgyalás Előkészítő Kollégium érdemében vizsgálta a 27. cikk (2) bekezdés és a 98. cikk (1) bekezdés között uralkodó feszültséget és arra a megállapításra jutott, hogy Szudán együttműködési kötelezettsége az ENSZ BT által kibocsátott 1593. számú határozatából ered.

A Tárgyalás Előkészítő Kollégium ugyan elismerte az államfői immunitás szokásjogát a Statútum ratifikálására való tekintet nélkül azonban megerősítette, hogy eljárása során a 27. cikk értelmezése alapján mentelmi jogosultság nem illeti meg az eljárás alá vont személyt. Ezzel egyidőben rámutatott arra, hogy a Statútum a nemzetközi közjog normarendszerének megfelelően kizárólag azon államokra nézve állapíthat meg kötelező rendelkezéseket, amelyek azt ratifikálták így a 98. cikk (1) bekezdésével

⁴⁴ AKANDE, 2018.

⁴⁵ PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision on the Cooperation of the Democratic Republic of the Congo Regarding Omar Al Bashir's Arrest and Surrender to the Court) ICC-02/05-01/09-195 (9 April 2014); PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision following the Prosecutor's request for an order further clarifying the Republic of South Africa is Under the obligation to immediately arrest and surrender Omar Al Bashir) ICC-02/05-01/09242 (13 June 2015); PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision on the non-compliance by the Republic of Djibouti with the request to arrest and surrender Omar Al Bashir to the Court and referring the matter to the United Nations Security Council and the Assembly of the State Parties to the Rome Statute) ICC-02/05-01/09-266 (11 July 2016); PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision on the non-compliance by the Republic of Uganda with the request to arrest and surrender Omar Al Bashir to the Court and referring the matter to the United Nations Security Council and the Assembly of State Parties to the Rome Statute) ICC-02/05-01/09-267 (11 July 2016)

⁴⁶ i.m. TRIFFTERER 2139.

összhangban köteles a „harmadik állam” együttműködését biztosítani.⁴⁷ Ugyanakkor kifejtette, hogy ezen értelmezés az Alapokmány VII. fejezete alapján meghozott kötelező erejű határozata által derogálható, amely a nem részes tagállamok együttműködésére vonatkozó kötelezettséget állapít meg.⁴⁸ Ennek megfelelően egy részes tagállamnak a Bíróság által kibocsátott letartóztatási parancsának a végrehajtása nem tekinthető a nemzetközi jogból származó kötelezettségeivel ellentétes cselekedetnek. Megállapítását - melyet a kongói precedenst követő ítéletek érvelése konzekvensen követ - a következőkre alapozta:

(i.) Az ENSZ BT által kibocsátott 1593. számú határozata, amely kötelezi Szudánt a Bírósággal és az Ügyészséggel való együttműködésre, megszüntette a letartóztatás foganatosításának minden akadályát és felfüggesztette Al Bashir mentelmi jogát, amely megfelel a 98. cikk (1) bekezdése által támasztott együttműködési nyilatkozatra vonatkozó kötelezettségnek.

(ii.) Az ENSZ BT által kibocsátott határozata implicit módon felfüggesztette az államfői státuszához kapcsolódó immunitását, melynek következményeként horizontális viszonylatban sem állapítható meg letartóztatást kizáró körülmény.

(iii.) Az ENSZ BT az Alapokmány VII. fejezete alapján kibocsátott határozata felülírja az Afrikai Unió Alapokmányából eredő kötelezettségeket.⁴⁹

A Tárgyalás Előkészítő Kollégium döntése alapján Szudánt a Statútumból eredő kötelezettségek terhelik, melyből kifolyólag a 27. cikk nyomán Al Bashir hivatalos státusza irrelevánsa válik, s ezáltal a 98. cikk (1) bekezdése nem alkalmazható. Ugyanakkor a Bíróság érvelése rendkívül problémás, mivel élesen szembe megy a nemzetközi közjog alapvetői normáival. A Szerződés Jogáról szóló 1969. évi Bécsi Egyezmény 34. cikkében⁵⁰ kifejtett, a nemzetközi szerződések fő mozgatórugójának⁵¹

⁴⁷ I.M. CONGO, 2014. 27.

⁴⁸ I.M. CONGO, 2014. 10.

⁴⁹ I.M. CONGO, 2014. 24-31.

⁵⁰ “34. Cikk Harmadik államra vonatkozó általános szabály: A szerződés harmadik állam számára - annak beleegyezése nélkül - sem kötelezettségeket, sem jogokat nem hoz létre.”

tekinthető *pacta tertiis nec nocent nec prosunt* elvének értelmében egy nemzetközi szerződés nem hozhat létre kötelezettségeket egy harmadik ország terhére annak beleegyezése nélkül. Fontos megjegyeznünk, hogy ugyan Szudán az Alapokmány részese, amely bizonyos hatásköröket delegál az ENSZ BT javára, azonban ezek a hatáskörök meghatározott korlátokkal rendelkeznek.

Egyrészt, az ENSZ BT által kibocsátott határozat a Statútum 13. cikk (b) bekezdésének megfelelően csupán a Bíróság joghatósága gyakorlásának egyik feltétele, nem pedig a hatáskörének a forrása.⁵² A 13. cikkben alkalmazott valamely joghatósági feltétel teljesülésének nincs kihatása a 27. cikk alkalmazására. Ezen rendelkezés nem kívánja meg a Bíróságtól, hogy saját eljárási szabályaitól eltérő normákat alkalmazzon. Ennek megfelelően, a 19. cikk (1) bekezdésével összhangban a Bíróság első számú kötelezettsége, hogy meggyőződjön arról, hogy rendelkezik-e joghatósággal és ez által az adott ügy befogadható-e, még abban az esetben is amennyiben az ENSZ BT utalta a Bíróság elé az ügyet.⁵³ A Bíróságnak nincs kötelezettsége arra vonatkozólag, hogy egy ügyet kivizsgáljon, még abban az esetben sem, ha az az ENSZ BT-től származik. Valamennyi nemzetközi szervezet – mint amilyen a Bíróság is – a részes tagállamok által ráruházott jogosultságokhoz van kötve.⁵⁴ Ennek megfelelően, az ENSZ-nek nincs lehetősége kiegészítő hatáskörök delegálására.⁵⁵ Következésképpen, amennyiben Szudán együttműködési kötelezettségének nem tesz eleget úgy kizárólag az Alapokmánnyal ellentétes magatartást tanúsít, amelynek nincs kihatása a horizontális és vertikális kapcsolatokra.⁵⁶

Másrészt, a mentelmi jog felfüggesztésének követelménye az Alapokmány 2. cikkében⁵⁷ *expressis verbis* rögzített, az államok szuverén

⁵¹ SCHEFFER, 1999.

⁵² GAETA, 2014.

⁵³ I.M. NTOMBIZOZUKO 556.

⁵⁴ SCHERMERS, 2011.

⁵⁵ CASSESE, 2002.

⁵⁶ I.M. AKANDE, 2018.

⁵⁷ “2. Cikk: Az 1. cikkben felsorolt célok elérése érdekében a Szervezet és tagjai a következő elveknek megfelelően járnak el: 1. A Szervezet valamennyi tag szuverén egyenlőségének elvén alapszik. 7. A jelen Alapokmány egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel az Egyesült Nemzeteket arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzanak, amelyek lényegileg valamely Állam belső joghatóságának körébe tartoznak és nem kötelezi a tagokat arra sem, hogy az ilyen ügyeket a jelen Alapokmánynak megfelelő rendezési eljárás alá bocsássák; ez az elv azonban a VII. fejezetben tárgyalt kényszerítő intézkedések alkalmazását semmilyen sem érinti.”

egyenlőségén és a *par in parem non habet imperium* elvén alapszik.⁵⁸ Kizárólag az érintett állam jogosult az immunitás felfüggesztésére mivel az hozzá és nem az egyénhez kapcsolódik.⁵⁹ A felfüggesztő vagy lemondó nyilatkozatnak minden esetben határozottnak kell lennie.⁶⁰ Ennek megfelelően a 98. cikk (1) bekezdése a Szerződések Jogáról szóló 1969. évi Bécsi Egyezmény rendelkezéseivel összhangban alkalmazást nyer. Az egyedüli kivételt az ENSZ BT által kibocsátott explicit határozata képezheti.⁶¹ A hágai Nemzetközi Bíróság döntése nyomán az ENSZ BT határozatait az eset összes körülményeit mérlegelve kell értelmezni.⁶² Amennyiben az 1593. számú határozat tartalmát vizsgáljuk nyilvánvalóvá válik, hogy csupán Szudán és az érintett ENSZ tagállamok együttműködését írja elő, ugyanakkor nem találunk egyetlen olyan rendelkezést sem, amely Al Bashir immunitását érintené. Mivel - ahogy azt a korábbi tanulmányban részletesen kifejtettem - a mentelmi jog az államok szuverén egyenlőségéből fakadó jogintézmény, így bárminemű utalásnak határozott kifejezésekben kell tetet öltenie.⁶³ Ennek megfelelően megállapítható, hogy az ENSZ BT határozata az immunitás kérdés körét nem érinti.

2.3. Szudán, mint „kvázi” részes tagállam

A Bíróság Tárgyalás Előkészítő Kollégiuma 2017 folyamán Dél-Afrikát⁶⁴ és Jordániát⁶⁵ elmarasztalta a Bírósággal való együttműködés elmulasztása és Al Bashir letartóztatásának elmaradásából kifolyólag. A Tárgyalás Előkészítő Kollégium érvelése alapján - amely meglátásom szerint eddig a legmeggyőzőbb - Szudán a dárfúri helyzetre korlátozva, a

⁵⁸ THIRD REPORT ON IMMUNITY OF STATE OFFICIALS FROM FOREIGN CRIMINAL JURISDICTION (24 May 2011) A/CN.4./646, 32. P (a továbbiakban: ILC 3.)

⁵⁹ ILC 3, 33.

⁶⁰ ILC 3, 55.

⁶¹ i.m. KING 278.

⁶² LEGAL CONSEQUENCES FOR STATES OF THE CONTINUED PRESENCE OF SOUTH AFRICA IN NAMIBIA (Advisory Opinion) ICJ 21 June 1971.

⁶³ I.M. PESCI, 2019. 56.

⁶⁴ PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision under article 87(7) of the Rome Statute on the non-compliance by South Africa with the request by the Court for the arrest and surrender of Omar Al-Bashir) ICC-02/05-01/09-302 (6 July 2017) (6 July 2017)

⁶⁵ PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision under article 87(7) of the Rome Statute on the non-compliance by Jordan with the request by the Court for the arrest and surrender of Omar Al-Bashir) ICC-02/0501/09-309 (11 December 2017)

Statútumban részes tagállamokhoz hasonló jogosultságokkal és kötelezettségekkel rendelkezik.⁶⁶ Ítéletét a következő érvekre alapozta:

(i) A Bíróság joghatóságát az ENSZ BT 1593. számú határozata alapozta meg, melynek következményeként a Statútum és a hozzá kapcsolódó dokumentumok nyernek alkalmazást. Az Alapokmány VII. fejezete alapján az ENSZ BT jogosult olyan szerződéses kötelezettségek megállapítására, amelynek az érintett állam nem részese. Ennek következményeként a 27. cikk alkalmazást nyer, melynek értelmében mind Szudán, mind az érintett tagállamok kötelesek Al Bashir letartóztatására és a Bíróságnak történő átadására.

(ii) Az ENSZ BT határozata nem tartalmaz rendelkezéseket a mentelmi jog felfüggesztésének vonatkozásában azonban az nem is szükséges, mivel az előzőek alapján nincs immunitás ami felfüggeszthető.

Látható, hogy a korábbi esetjogától eltérően a Bíróság egy merőben más érvelési technikát alkalmaz, ami meglátásom szerint rendkívül meggyőző, azonban még mindig nem teljes. A Bíróság ítélete alapján Szudán egy kvázi részes tagállammá vált, melyből kifolyólag a 98. cikk (1) bekezdésére történő hivatkozás kizárt. Annak ellenére, hogy Szudán nem részese a Statútumnak az Alapokmányból származó kötelezettségeinek megfelelően köteles elfogadni az ENSZ BT határozatát ezáltal alávetni magát a Bíróság joghatóságának. Ennek megfelelően egy, a Statútumban részes tagállam Al Bashir letartóztatásával a nemzetközi jogi kötelezettségeivel összhangban járna el. A Bíróság érvelése azonban két pontban még mindig aggályos. Egyrészt az együttműködési kötelezettség előírása semmilyen esetben sem jelentheti a mentelmi jog automatikus felfüggesztését. Szudán az ítélet elleni fellebbezésében kiemelte, hogy az ENSZ BT határozata nem határozta meg az együttműködési kötelezettség terjedelmét, amely a Statútum 6. cikkével összhangban olvasva nem értelmezhető oly módon, amely ilyen jellegű kötelezettséget konstruálna.⁶⁷ Másrészt, látnunk kell azt is, hogy a Statútum meghatározott jogosultságokat hoz létre a részes tagállamok számára, mint például a Szerződő Államok Közgyűlésén történő részvétel joga. Ugyanakkor mindezidáig egyetlen javaslat sem érkezett egy ilyen jellegű megkeresés tekintetében.

⁶⁶ I.M. SOUTH AFRICA, 2017; I.M. JORDAN, 2017.

⁶⁷ PROSECUTOR V. AL BASHIR (The Hashemite Kingdom of Jordan's appeal against the "Decision under article 87(7) of the Rome Statute on the non-compliance by Jordan with the request by the Court for the arrest and surrender [of] Omar Al-Bashir") ICC- /05-01/09-326 (12 March 2018) 79-80.

Ennek megfelelően a Bíróság illetve a jogirodalom adós maradt a Statútum „diszkriminatív” alkalmazásának a magyarázatával.⁶⁸ Továbbá, ahogy Perrin de Brichamabu bíró különvéleményében kiemelte, a Statútumban vannak olyan rendelkezések, melyek kifejezetten a nem részes tagállamok tekintetében nyernek alkalmazást. Nézete alapján az a tény, hogy Szudán „kvázi” szerződéses államként kerül definiálásra nem érinti a 98. cikk (1) bekezdésének az alkalmazását, mivel az teljes mértékben kiüresítené annak tárgyát és célját.⁶⁹

KONKLÚZIÓ

A kérdés továbbra is az, hogy vajon milyen megoldás mentén lehetséges a két rendelkezés közötti feszültség feloldása. Meglátásom szerint az ENSZ BT-nek egy erőteljesebb szerepet kell magára vállalnia. Ahogy az Alapokmány VII. fejezete alapján eljárva legitimálhatja a fegyveres erő alkalmazását, mely a szuverenitásba történő beavatkozás egyik legdrasztikusabb megoldása,⁷⁰ úgy analóg módon az államfői immunitás is felfüggeszthető, amennyiben azt explicit módon és előzetesen rögzíti. Azonban a BT állandó tagjaira való tekintettel, melyek közül három, az Amerikai Egyesült Államok, Kína és Oroszország nem ratifikálta a Statútumot és valószínűleg nem is áll szándékában, érdemi változás a közel jövőben nem várható. 2019. április 11-én ugyanakkor érdekes fordulat következett be mivel a szudáni hadsereg megdöntötte Al Bashir hatalmát majd megerősítette a Bírósággal való együttműködésre való hajlamát egyúttal ígéretet téve a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek, köztük az ex államfő átadására.⁷¹ Mindazonáltal érdemi előrelépés a mai napig nem történt.

A Bíróság létrejötte óta eltelt több mint két évtized után elmondható, hogy egy rendkívül produktív időszak áll mögötte, azonban aggályos, ahogyan az Al Bashir ügyet kezelte. Egyrészt az Afrikai Unió és annak tagállamaitól éles kritikák sokaságát kapta továbbá egy tömeges kilépési folyamatot indított be az Afrikai államok részéről, amely szerencsére azóta részben megfordult. Mindezekon felül, az Amerikai Egyesült Államok a 98.

⁶⁸ VENTURA, 2015.

⁶⁹ PROSECUTOR V. AL BASHIR (Minority Opinion of Judge Marc Perrin De Brichambaut) ICC-02/05-01/09-302-Anx (6 July 2017) 25.

⁷⁰ KOVÁCS, 2006.

⁷¹ SUDAN'S OMAR AL-BASHIR A STEP CLOSER TO FACING WAR CRIMES CHARGES, 2020.

cikken alapuló bilaterális egyezmények sokaságának megkötését kezdeményezte, amely tovább gyengíti a Bíróság joghatóságát. Tovább nehezítheti a Bíróság működését, hogy Donald Trump, az USA elnöke 2020. június 11-én kiadott rendeletében⁷² felhatalmazást adott arra, hogy szankciókat alkalmazzanak a Bíróság azon munkatársaival szemben, akik részt vesznek az amerikai csapatok Afganisztánban elkövetett háborús bűncselekményeinek kivizsgálásában. A célzott szankciónál jóval nagyobb jelentőségű, hogy az elnöki rendelet „második körös” szankciókra is felhatalmazást ad, amelyek alapján mindazon természetes és jogi személyek is szankcionálhatók, amelyek a vizsgálatokat bármilyen módon segítik vagy a szankció alá helyezett személyeknek nyújtanak bármilyen támogatást. Donald Trump július 11-i elnöki rendelete alapján megnyílt felhatalmazással élve Mike Pompeo szeptember 2-án közölte, hogy az amerikai Pénzügyminisztérium a Bíróság két vezető tisztségviselőjét, Fatou Bensouda Főügyészt és Pakisho Mochochokót, a Bíróság joghatósági ügyekkel foglalkozó részlegvezetőjét helyezte szankciók alá.⁷³ Mindezek alapján látható, hogy politikai akarat hiányában a nemzetközi bűncselekmények lehetséges elkövetőinek felelősségre vonásához gyakran nem elegendő a jogszabályi keretek megléte.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A SZERZŐDÉSEK JOGÁRÓL SZÓLÓ 1969. ÉVI BÉCSI EGYZEMÉNY

A NEMZETKÖZI BÜNTETŐBÍRÓSÁG RÓMAI STATÚTUMA

AKANDE, DAPO (2018), The Immunity of Heads of States of Nonparties in the Early Years of the ICC, American Journal of International Law, Vol.112. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1017/aju.2018.56>

AKANDE, DAPO (2003), The Jurisdiction of the International Criminal Court over Nationals of Non-Parties: Legal Basis and Limits, Journal of International Criminal Justice, Vol.1. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1093/jicj/1.3.618>

⁷² Executive Order on Blocking Property Of Certain Persons Associated With The International Criminal Court. Forrás: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/executive-order-blocking-property-certain-persons-associated-international-criminal-court/>

⁷³ Blocking Property of Certain Persons Associated with the International Criminal Court Designations. Forrás: <https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/recent-actions/20200902>

- AL BASHIR CASE: ICC Appeals Chamber confirms Jordan's non-cooperation but reverses the decision referring it to the ASP and UNSC. Elérhető: <https://www.icc-cpi.int/Pages/item.aspx?name=pr1452>
- ALLEGED CRIMES (non-exhaustive list). Elérhető: <https://www.icc-cpi.int/darfur/albashir/pages/alleged-crimes.aspx>
- ALLGEMEINES LANDRECHT FÜR DIE PREUSSISCHEN STAATEN, 1794. 22. és 77. szakasz.
- ASSEMBLY OF THE AFRICAN UNION Thirteenth Ordinary Session (1-3 July 2009). Elérhető: https://au.int/sites/default/files/decisions/9560-assembly_en_1_3_july_2009_auc_thirteenth_ordinary_session_decisions_declarations_message_congratulations_motion_0.pdf
- BLOCKING PROPERTY OF CERTAIN PERSONS ASSOCIATED WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT DESIGNATIONS. Elérhető: <https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/recent-actions/20200902>
- CASE CONCERNING THE ARREST WARRANT of 11 April 2000 (Democratic Republic of Congo v Belgium) ICJ Judgment of 14 February 2002.
- CASSESE, ANTONIO (2002), When May Senior State Officials Be Tried for International Crimes? Some Comments on the Congo v Belgium Case, European Journal of International Law, Vol.13. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1093/ejil/13.4.853>
- CASSESE, ANTONIO (2008), International Criminal Law, Oxford University Press. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.2008.00116.4.x>
- CHEMNOR, CHARLES; BANTEKAS, ILIAS (2017), The International Criminal Court and Africa, Oxford University Press, DOI azonosító: [10.1093/oso/9780198810568.001.0001](https://doi.org/10.1093/oso/9780198810568.001.0001)
- DR WAAL, ALEX (2004): Darfur's deep grievances defy all hopes for an easy solution, The Guardian. Elérhető: <https://www.theguardian.com/society/2004/jul/25/internationalaidanddevelopment.voluntarysector>
- DIFFERENCE RELATING TO IMMUNITY FROM LEGAL PROCESS OF A SPECIAL RAPporteur OF THE COMMISSION OF HUMAN RIGHTS, ICJ Advisory Opinion of 29 April 1999.
- DISSENTING OPINION OF JUDGE SHAHABUDDEN. Elérhető: <http://www.icty.org/x/cases/krstic/acdec/en/030701do.html>
- EXECUTIVE ORDER ON BLOCKING PROPERTY OF CERTAIN PERSONS ASSOCIATED WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT. Elérhető:

<https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/executive-order-blocking-property-certain-persons-associated-international-criminal-court/>

- GAETA, PAOLA, GUEST POST (2014): The ICC Changes Its Mind on the Immunity from Arrest of President Al Bashir, But It Is Wrong Again. Elérhető: <http://opiniojuris.org/2014/04/23/guest-post-icc-changes-mind-immunity-arrest-president-al-bashir-wrong/>
- KING, HUGH (2006), Immunities and Bilateral Immunity Agreements: Issues Arising From Articles 27 and 98 of the Rome Statute, New Zealand Journal of Public and International Law, Vol.4.
- KITTICHAISAREE, KRIANGSAK (2001), International Criminal Law, Oxford University Press
- KOVÁCS PÉTER (2006), The question of use of force in the UN coordinates – before changes?, Miskolc Journal of International Law, Vol.3, DOI azonosító: 10.1556/AJ_HI.47.2007.1.3
- LEGAL CONSEQUENCES FOR STATES OF THE CONTINUED PRESENCE OF SOUTH AFRICA IN NAMIBIA (Advisory Opinion) ICJ 21 June 1971.
- MOORCRAFT, PAUL (2016), Omar Al-Bashir and Africa's Longest War, Pen and Sword. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1093/afraf/adw060>
- MWANIKI, ANDREW (2019), Ethnic Groups of Sudan. Elérhető: <https://www.worldatlas.com/articles/the-ethnic-groups-in-sudan.html>
- NTOMBIZOZUKO, DYANI-MHANGO (2017), South Africa's Dilemma: Immunity Laws, International Obligations, and the Visit by Sudan's President Omar Al Bashir, Washington International Law Journal, Vol.26.
- PESCI MARCO (2019), A Római Statútum Rendelkezései Harmadik Államok Vonatkozásában, Külügyi Műhely, Vol.1. DOI azonosító: <https://doi.org/10.36817/KM.2019.1.3>
- PROSECUTOR V. AL BASHIR (Corrigendum to the Decision Pursuant to Article 87(7) of the Rome Statute on the Failure by the Republic of Malawi to Comply with Cooperation Requests Issued by the Court with Respect to the Arrest and Surrender of Omar Hassan Ahmad Al Bashir) ICC-02/0501/09-139 (13 December 2011)
- PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision on the Cooperation of the Democratic Republic of the Congo Regarding Omar Al Bashir's Arrest and Surrender to the Court) ICC-02/05-01/09-195 (9 April 2014)
- PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision following the Prosecutor's request for an order further clarifying the Republic of South Africa is Under the

obligation to immediately arrest and surrender Omar Al Bashir) ICC-02/05-01/09242 (13 June 2015)

PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision on the non-compliance by the Republic of Djibouti with the request to arrest and surrender Omar Al Bashir to the Court and referring the matter to the United Nations Security Council and the Assembly of the State Parties to the Rome Statute) ICC-02/05-01/09-266 (11 July 2016)

Prosecutor v. Al Bashir (Decision on the non-compliance by the Republic of Uganda with the request to arrest and surrender Omar AlBashir to the Court and referring the matter to the United Nations Security Council and the Assembly of State Parties to the Rome Statute) ICC-02/05-01/09-267 (11 July 2016)

PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision pursuant to Article 87(7) of the Rome Statute on the Refusal of the Republic of Chad to comply with the cooperation requests issued by the Court with respect to the arrest and surrender of Omar Hassan Ahmad Al Bashir) ICC-02/05-01/09-140 (13 December 2011)

PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision under article 87(7) of the Rome Statute on the non-compliance by South Africa with the request by the Court for the arrest and surrender of Omar Al-Bashir) ICC-02/05-01/09-302 (6 July 2017) (6 July 2017)

PROSECUTOR V. AL BASHIR (Decision under article 87(7) of the Rome Statute on the non-compliance by Jordan with the request by the Court for the arrest and surrender or Omar Al-Bashir) ICC-02/0501/09-309 (11 December 2017)

PROSECUTOR V. AL BASHIR (MINORITY OPINION OF JUDGE MARC PERRIN DE BRICHAMBAUT) ICC-02/05-01/09-302-Anx (6 July 2017)

PROSECUTOR V. AL BASHIR (Supplementary Request to All States Parties to the Rome Statute for the Arrest and Surrender of Omar Hassan Ahmad Al Bashir) ICC-02/05-01/09-96 (21 July 2010)

PROSECUTOR V. AL BASHIR (The Hashemite Kingdom of Jordan's appeal against the "Decision under article 87(7) of the Rome Statute on the non-compliance by Jordan with the request by the Court for the arrest and surrender [of] Omar Al-Bashir") ICC- /05-01/09-326 (12 March 2018)

PROSECUTOR V. AL BASHIR (Warrant of Arrest) ICC-02/05-01/09-3 (4 March 2009)

- PROSECUTOR V. DU [KO TADI] (Judgment) IT-91-1-A (15 July 1999)
- PROSECUTOR V. RADISLAV KRSTIĆ (Judgement) IT-98-33-A (1 July 2003)
- PROSECUTOR V. TIHOMIR BLAŠKIĆ (Judgement) IT-95-14-A (18 July 1997)
- Q&A: SUDAN'S DARFUR CONFLICT. Elérhető:
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/3496731.stm>
- REPORT OF THE INTERNATIONAL COMMISSION OF INQUIRY ON DARFUR TO THE UNITED NATIONS SECRETARY-GENERAL (25 January 2005)
- SCHEFFER, DAVID J. (1999), The United States and the International Criminal Court, American Journal of International Law, Vol.93. DOI azonosító: <https://doi.org/10.2307/2997953>
- SCHERMERS, HENRY G. (2011), International Institutional Law, Brill. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004187962.i-1273>
- SUDAN'S OMAR AL-BASHIR A STEP CLOSER TO FACING WAR CRIMES CHARGES (2020), Al Jazeera. Elérhető: https://www.aljazeera.com.cdn.ampproject.org/v/s/www.aljazeera.com/amp/news/2020/8/23/sudans-omar-al-bashir-a-step-closer-to-facing-war-crimes-charges?usqp=mq331AQHKAFQArABIA%3D%3D&fbclid=IwAR2wzxbh9ghPSsSZwdrroDnvjGsZdud5BvMVXiLO2TUWWTyYKtaxaY3Lc&_js_v=0.1#aoh=16024906686435&csi=1&referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com&_tf=Forr%2C%3A1s%3A
- SUMMERS, MARK A. (2006), Immunity or Impunity? The Potential Effect of Prosecutions of State Officials for Core International Crimes in States Like the United States That Are Not Parties to the Statute of the International Criminal Court, Brooklyn Journal of International Law, Vol.1.
- THE UNITED NATIONS AND DARFUR, FACT SHEET. Elérhető: https://www.un.org/News/dh/infocus/sudan/fact_sheet.pdf
- THE WORLD FACTBOOK, AFRICA: SUDAN. Elérhető: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/su.html>
- THIRD REPORT ON IMMUNITY OF STATE OFFICIALS FROM FOREIGN CRIMINAL JURISDICTION (24 May 2011) A/CN.4./646
- TRIFFTERER, OTTO (2008), Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court, Beck Hart. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqy045>
- UNITED NATIONS POPULATION DIVISION. Elérhető: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>
- UNSC RESOLUTION 1564 (18 September 2004) S/RES/1564

UNSC RESOLUTION 1593 (31 March 2005) S/RES/1593

VENTURA, MANUEL J. (2015), Escape from Johannesburg? Journal of International Criminal Justice, Vol.13. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqv056>

WACHMAN, RICHARD (2007): Water Becomes the New Oil as World Runs Dry, The Guardian. Elérhető: <https://www.theguardian.com/business/2007/dec/09/water.climatechange>

WIRTH, STEFFEN (2001), Immunities, Related Problems, and Article 98 of the Rome Statute, Criminal Law Forum Vol.12. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1023/A:1016191426741>

NÜRNBERGTŐL HÁGÁIG – AZ EMBERIESSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK FOGALMI DILEMMÁI

From Nuremberg to The Hague – Crimes against humanity in
general

Schubert Bálint¹

Absztrakt: Jelen tanulmányomban – viszonylag késői megjelenése ellenére, a nemzetközi jogban és a mindennapokban is gyakran felmerülő – az emberiség elleni bűncselekmények témáját kívánom körüljárni. Rövid történeti áttekintés után – amelynek során nemcsak a jelenség üldözésének létrejöttére, hanem a XX. század során végbemenő fejlődésére is kitérek – a XX. és XXI. században megjelenő, a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Törvényszéknek (ICTY), a Ruandai Nemzetközi Törvényszéknek (ICTR), valamint a Nemzetközi Büntetőbíróságnak (ICC) az emberiség elleni bűncselekmény fogalmának meghatározásához kapcsolódó gyakorlatát mutatom be. Ennek során részletesen megvizsgálom azokat az elemeket, amelyek mindhárom nemzetközi törvényszék gyakorlatában egységesen megjelennek, rámutatva ezeknek a bírósági gyakorlatban történő alkalmazására. Ezt követően foglalkozom az úgynevezett alapcselekmények bemutatásával, amelynek során az emberiség elleni bűncselekmények megvalósulásának összes módjára kitérek. Dolgozatom során egy általános képet kívánok festeni a téma alapjairól, valamint ezen alapoknak a gyakorlatban történő megjelenéséről, mindezt pedig számos a fent említett törvényszékek előtt elbírált ügygel illusztrálom.

Kulcsszavak: emberiség elleni bűncselekmények, nemzetközi büntetőjog, Római Statútum, bírósági gyakorlat

Abstract: This article briefly addresses the topic of the prosecution of crimes against humanity, which – despite their relatively late appearance – is

¹ A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának negyedéves, jogász szakos hallgatója. E-mail cím: schubertbalint@gmail.com

common in international law. After a brief historical review – which deals not only with the phenomenon but also its development during the 20th century – the paper presents the practices of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) and the International Criminal Court (ICC), in defining the concept of crime against humanity. In doing so, the article will examine in detail the elements which appear uniformly in the practice of all three international tribunals, underlying their application in case-law. Then, the paper introduces those conducts in which all forms of crimes against humanity can be committed. The paper paints a general picture of the fundamentals of the topic and how these foundations are put into practice, which is illustrated by many cases tried before the above-mentioned tribunals.

Keywords: crimes against humanity, international criminal law, Rome Statute of the International Criminal Court, case-law

BEVEZETÉS

A nemzetközi jognak kevés olyan témája van, amely olyan közismert lenne, mint az emberiség elleni bűncselekmények.² Annak ellenére, hogy a nemzetközi jog egy viszonylag friss, természetes személyek nemzetközi jogon alapuló felelősségét megállapító bűncselekményéről van szó, a jelenséggel számos helyen találkozhatunk és találkozhattunk, mind a múltban, mind pedig napjainkban. E cselekményeket a nemzetközi közösség tagjai általában figyelemmel kísérik, hiszen egy olyan univerzális, az összes állam által fontosnak vélt értéket sértenek, mint az emberiség és az emberi élet. Példaként hozható fel a holokauszt, illetve a volt Jugoszlávia területén elkövetett emberiség elleni bűncselekmények, de akár napjaink egyik legnagyobb médiavisszhangot kapott ügye, a rohingya népcsoport ellen

² Az angol „*crimes against humanity*” kifejezés helyes fordításával kapcsolatosan a magyar szakirodalomban megoszlanak a vélemények. Egyes nézetek szerint az „emberiség elleni bűncselekmények” kifejezés alkalmazása lenne a megfelelő, mivel nézeteik szerint az emberiség elleni bűncselekmények fogalma csak gyűjtőkategóriaként jelenik meg. Tanulmányomban a vitát figyelmen kívül hagyva az emberiség elleni bűncselekmények fogalmát fogom használni. Ezt a fogalmat használja a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény XIII. fejezete és 143. §-a is. A vitáról ld.: M. NYITRAI, 2006. 187-188. o.

(feltételezetten) elkövetett emberiség elleni cselekmények kérdése³, vagy akár Omar al-Basír, Szudán 2019 áprilisában megbuktatott diktátorának ügye is.⁴ Az emberiség elleni bűncselekményekkel kapcsolatban számos kérdés merülhet fel, laikusok és hozzáértő szakemberek számára egyaránt. Miért csak a II. világháborút követően jelent meg az emberiség elleni bűncselekmények üldözésének kétségkívül rendkívül fontos nemzetközi intézményrendszere? Milyen irányvonalak mentén fejlődött tovább a hidegháború éveiben, amikor a nemzetközi közösség jól láthatóan megosztott volt? Hogyan fejlesztette tovább a különböző nemzetközi törvényszékek gyakorlata a bűncselekmény megítélését? Milyen szerepe van a Nemzetközi Büntetőbíróságnak (a továbbiakban rövidítve: ICC) és egyáltalán mit tekint emberiség elleni bűncselekménynek e hágai bírói testület? A tanulmány elsőként röviden összefoglalja az emberiség elleni bűncselekmények üldözésének történetét a II. világháborútól egészen a Nemzetközi Büntetőbíróságot létrehozó Római Statútum elfogadásáig. Ezt követően az egyes nemzetközi büntetőtörvényszékek statútumainak releváns normáira tér ki, majd részletesen bemutatja a bűncselekményt megvalósító magatartásokat.

I. AZ EMBERIÉSSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

Ahogy már fentebb említettem, az emberiség elleni bűncselekmények üldözése a nemzetközi jog egy viszonylag új fogalma, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna korábban példa a fogalomba tartozó úgynevezett alapcselekmények miatti felelősségre vonásra.⁵ Az emberiség elleni bűncselekmények magjaként szolgáló emberiség (azaz humanitás) gondolata már a nemzetközi jog fejlődésének korai szakaszaiban megjelent, leggyakrabban annak *jus in bello* területén.⁶ Remek példa erre az 1868. évi szentpétervári nyilatkozat, amely a 400 gramm alatti

³ ICC PRESS RELEASE, 2019.

⁴ MAGDY, 2020.

⁵ Ilyen volt például az 1474-ben Peter von Hagenbach, Breisach város helytartója elleni büntetőeljárás, amelynek keretében egy 28 tagból álló koalíciós bíróság járt el. A vádpontok között többek között a következők voltak: személyek bírósági eljárás nélküli lefejeztetése, nők megerőszakolása, a breisach-i jogrendszer lábbal tiprása. További esetekért ld. KOVÁCS, 2002. 378. o.

⁶ HOFFMANN, 2019. 302. o.

robbanólövedékek (az úgynevezett „dum-dum lövedékek”) betiltásáról rendelkezett és hangsúlyozta, hogy „a háborús szükségességnek meg kell torpannia az emberiség követelményei előtt”.⁷ A fogalom széleskörű alkalmazására és a nemzetközi jogban történő térnyerésére azonban egészen a második világháborúig várni kellett. Ennek oka, hogy a Harmadik Birodalom és Japán által faji, vallási alapon elkövetett embertelen cselekmények rámutattak a nemzetközi hadijogi szabályozás hiányosságaira.⁸ Az ilyen bűncselekmények miatt jött létre 1945. augusztus 8-án a Nürnbergi Törvényszék (angol elnevezéssel: *International Military Tribunal*, a továbbiakban rövidítve: IMT), majd ennek mintájára 1946-ban a Távolkeleti Nemzetközi Katonai Törvényszék (*The International Military Tribunal for the Far East*) is. E törvényszékek alapokmányában jelenik meg először az emberiség elleni bűncselekmények tényállása. Az IMT Statútumának 6. cikk (c) bekezdése a következőképp határozta meg az emberiség elleni bűncselekmények fogalmát: „bármely polgári lakosság tagja ellen, a háború előtt vagy alatt elkövetett emberölés, kiirtás, rabszolgaságba taszítás, áttelepítés és embertelen cselekedetek, valamint a törvényszék hatáskörébe tartozó más bűncselekmény végrehajtása során vagy azszal összefüggésben elkövetett politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés, függetlenül attól, hogy sérti-e az elkövetés országának jogát.”⁹

Az emberiség elleni bűncselekmények meghatározása (majd az ezeket elkövetők elítélése) hatalmas fejlődést jelentett, mivel lehetővé tette a bűnösök felelősségre vonását, valamint a hozzá kapcsolódó törvényszéki gyakorlat szerves részét képezte a későbbi nemzetközi bíróságok eljárási gyakorlatának is.¹⁰ Bár a további fejlődésnek a hidegháború kezdetével a nemzetközi közösségen belül megjelenő ellentétek elejét vették, az emberiség elleni bűncselekmények tényállási elemei a nemzeti bíróságok előtti eljárások során továbbra is fennmaradtak sőt, tovább is fejlődtek. Ennek köszönhetően számos ponton finomodott a tényállás. Ezek közé tartozik például annak megállapítása, hogy az alapcselekménynek nem tényállási eleme a népirtáshoz kapcsolódó speciális szándék¹¹, továbbá, hogy

⁷ DECLARATION RENOUNCING THE USE, IN TIME OF WAR, OF EXPLOSIVE PROJECTILES UNDER 400 GRAMMES WEIGHT, 1868.

⁸ Az egyik legsúlyosabb hiányosság, amely felmerült az volt, hogy a nemzetközi hadijog ekkor még kizárólag az ellenséges állam polgári lakosságát tekintette védett személynek. HOFFMANN, 2017. 35. o.

⁹ A Statútum angol nyelvű szövegéért ld.: http://www.icsl.de/dokumente/imt_statute.pdf

¹⁰ SÁNTHA, 2008. 53. o.

¹¹ A népirtás speciális szándékának hiánya lényegében azt jelenti, hogy nem szükséges, hogy az adott alapcselekményt valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy

egyes nézetek szerint minden olyan embertelen cselekmény és üldözés emberiesség elleni bűncselekménynek minősül, amelyet széles körben egy ideológiai felsőbbrendűséget hirdető állam nevében követnek el.¹² Emberiesség elleni bűncselekmények közé sorolandó ezen felül az is, ha a személy cselekménye emberek bizonyos csoportja ellen irányuló, tudatosan végrehajtott politika részét képezi.¹³ A kétpólusú világ megszűnésével lehetővé vált a nemzetközi büntetőjog és az emberiesség elleni bűncselekmények üldözésének nemzetközi szinten történő fejlesztése is, amelyben hatalmas fordulóponthoz vezetett a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Törvényszék (a továbbiakban: ICTY) és a Ruandai Nemzetközi Törvényszék (a továbbiakban: ICTR) létrehozása. A témában a legnagyobb volumenű áttörést az ICC Statútumának 1998-as elfogadása jelentette, melynek keretében a nemzetközi közösségnek egy állandó és független nemzetközi büntetőbíróság létrehozására irányuló akarata manifesztálódott.¹⁴

részleges megsemmisítésének céljával kövessék el. Ld: ATTORNEY GENERAL V. ADOLF EICHMANN, 1961.

¹² Ezt egy francia bíróság Klaus Barbie ügyében mondta ki. Ld: THE PROSECUTOR V. KLAUS BARBIE, 1983.

¹³ Ehhez ld: R. V. FINTEA, 1994 CanLII 129 (SCC), [1994] 1 SCR 701, 1994. Az említett nemzeti eljárások részletes leírásáért ld.: BASSIOUNI, 2011. 664 – 697. o.

¹⁴ PESCI, 2019. 46. o.

II. AZ EMBERIÉSSÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK FOGALMÁNAK MEGJELENÉSE AZ ICTY¹⁵, AZ ICTR¹⁶ ÉS AZ ICC¹⁷ STATÚTUMAIBAN

Az 1993-ban létrehozott, a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Törvényszéknek (angol elnevezéssel: *the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, a továbbiakban rövidítve: ICTY) Alapokmányának 5. cikke a következőképp határozta meg az emberiség elleni bűncselekmények fogalmát:

„A Nemzetközi Törvényszék jogosult arra, hogy eljárást folytasson olyan személyek ellen, akik felelősek a következő, nemzetközi vagy belső, fegyveres konfliktus során elkövetett, a polgári lakosság ellen irányuló bűncselekményekért:

- a) emberölés,*
- b) kiirtás,*
- c) leigázás,*
- d) kitoloncolás,*

¹⁵ A hágai székhelyű ICTY a Jugoszlávia területén 1991. január 1. óta elkövetett bűncselekmények elkövetőit vonhatja felelősségre. Az érintett bűncselekmények köre a következő: az 1949. évi Genfi egyezmények súlyos megsértésének, a háború törvényei és szokásai megsértésének, illetve a népiirtásnak vagy emberiség elleni bűncselekményeknek minősülő bűncselekmények. Az ICTY esetében kétfokozatú eljárásról beszélhetünk, sőt fellebbviteli kamarája által az ICTR ügyeinek másodfokon történő tárgyalását is ellátja. Bírját (hasonlóan az ICTR-hez) az ENSZ Közgyűlése. Forrás: KOVÁCS, 2011.

¹⁶ A tanzániai Arushában működő ICTR a Ruandában 1994. január 1. és december 31. között elkövetett következő bűncselekmények elkövetőit vonhatja felelősségre: népiirtás, emberiség elleni bűncselekmények, az 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikke és az 1977. évi II. kiegészítő jegyzőkönyv hatálya alá tartozó cselekmények. Emellett a törvényszék joghatósága kiterjed a ruandaiak által a szomszédos országok területén elkövetett ilyen természetű cselekményekre is. A törvényszékekre jellemzően az eljárás során halálbüntetés nem szabható ki, az általában alkalmazott büntetés 10 és 20 év közötti börtönbüntetés. Forrás: KOVÁCS, 2011.

¹⁷ Az 1998. évi Római Egyezményrel létrehozott hágai székhelyű ICC joghatósága négy területre terjed ki: a népiirtás bűncselekményét, az emberiség elleni bűncselekményeket, a háborús bűncselekményeket és az agresszió bűncselekményét jogosult elbírálni. Hasonlóan az előzőekben bemutatott büntetőbíróságokhoz az ICC is kétfokozatú eljárásban ítélezik, azokhoz hasonlóan a bíróság által halálbüntetés kiszabása nem lehetséges. Sajátossága, hogy bár az ICC Statútumában részes államok elfogadják az ICC joghatóságát, a nem részes állam esetében annak hozzájárulása szükséges abban az esetben, ha az adott cselekményt az ő területén, repülőgépen vagy hajóján követték el, vagy ha az elkövető az ő állampolgára. Forrás: KOVÁCS, 2011.

- e) bebörtönzés,
- f) kínzás,
- g) nemi erőszak,
- h) politikai, faji, vallási alapon való üldözés,
- i) egyéb embertelen cselekmények.”¹⁸

Az idézett cikk alapján megállapíthatjuk, hogy emberiesség elleni bűncselekményekről az ICTY Alapokmányának értelmében még csak abban az esetben beszélhettünk, ha a bennük megjelenő alapcselekményt nemzetközi vagy belső fegyveres konfliktus során követték el polgári lakosság ellen. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fegyveres konfliktusnak pusztán az azonos időpontban és helyszínen történő fennállta volt szükséges, ám az alapcselekmény és a konfliktus közti kapcsolat nem volt releváns. Ezt támasztja alá az ICTY Fellebbviteli Tanácsának a Tadic ügyben¹⁹ tett megállapítása is miszerint: „[...] a nemzetközi szokásjog immáron kikristályosodott szabálya az, hogy az emberiesség elleni bűncselekmények tényállásszerűsége sem a nemzetközi, sem a nem nemzetközi fegyveres összeütközéshez nem kíván meg semminemű kapcsolódást.”²⁰ Fontos továbbá megjegyezni, hogy a Törvényszék 2017. december 31-én befejezte működését.²¹

A Ruandai Nemzetközi Törvényszék (*International Criminal Tribunal for Rwanda*, a továbbiakban rövidítve: ICTR) 1994-ben megszövegezett Alapokmányának 3. cikke a fentiekkel szemben a következőképp határozta meg az emberiesség elleni bűncselekmények fogalmát:

„A Ruandai Nemzetközi Törvényszék jogosult arra, hogy eljárást folytasson a következő bűncselekményekért felelős személyek ellen, ha azokat a polgári lakosság elleni széleskörű és szisztematikus támadás során követték el, nemzeti, politikai, népi, faji vagy vallási alapon:

- a) emberölés;
- b) kiirtás;
- c) leigázás;
- d) kitoloncolás;

¹⁸ UPDATED STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL OF THE FORMER YUGOSLAVIA ARTICLE 5.

¹⁹ TADIC (IT-94-1). Decision on the Defence Motion or Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 1995. 140. §

²⁰ SÁNTHA, 2008. 56. o.

²¹ ICTY PRESS RELEASE, 2017.

- e) bebörtönzés;
- f) kínzás;
- g) erőszakos közöskülés;
- h) politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés;
- i) egyéb embertelen cselekmények.²²

A definícióból jól látható, hogy bár az ICTY és az ICTR által meghatározott fogalmak esetében az alapcselekmények megegyeznek, azonban több lényeges különbség is felfedezhető. Egyrészt az ICTR meghatározásában a fegyveres konfliktushoz kötöttség kiesett a tényállásból, másrészt további követelményként jelent meg, hogy az adott alapcselekményeket polgári lakosság elleni széleskörű és szisztematikus támadás során és valamilyen diszkriminatív alapon (nemzeti, politikai, népi, faji vagy vallási) kellett elkövetni ahhoz, hogy azok emberiség elleni bűncselekménynek minősüljenek.²³ Az ICTR korábban, 2015. december 31-én fejezte be tevékenységét.²⁴

A fent említett két törvényszék ítélkezési gyakorlata és alapokmányának tartalma jelentős befolyást gyakorolt a hágai székhelyű ICC-t létrehozó Római Statútum szövegezésére. Az emberiség elleni bűncselekmények fogalma itt a következőképp jelenik meg a Statútum szövegében:

„1. A jelen Statútum alkalmazásában az emberiség elleni bűntettek alatt bármelyik következő cselekmény értendő, amelyet a polgári lakosság elleni átfogó vagy módszeres támadás részeként, a támadásról tudva követnek el:

- (a) szándékos emberölés;
- (b) kiirtás;
- (c) rabszolgaságba taszítás;
- (d) a lakosság áttelepítése vagy erőszakos elhurcolása;
- (e) bebörtönzés vagy a fizikai szabadság elvonásának más súlyos formája, a nemzetközi jog alapvető rendelkezéseinek megsértésével;
- (f) kínzás;

²² STATUTE OF THE INTERNATIONAL TRIBUNAL FOR RWANDA, Article 3.

²³ A „polgári lakosság elleni széleskörű vagy módszeres támadás során történő elkövetés” kritériumát bár az ICTY Statútuma nem tartalmazza, azonban a törvényszék gyakorlatában tényállási elemként jelent meg.

²⁴ UN PRESS RELEASE, 2015.

(g) erőszakos közösisülés, nemi rabszolgaságban tartás, prostitúcióra kényszerítés, kényszerterbesség, kényszer-sterilizálás, vagy a nemi erőszak bármely más, hasonlóan súlyos formája;

(h) bármely meghatározható csoport vagy közösség üldözése a 3. bekezdésben meghatározott politikai, faji, nemzeti, etnikai, kulturális, vallási, nemi, vagy más, a nemzetközi jog által egyetemesen tiltott egyéb ismérv alapján, a jelen bekezdésben írt bármely cselekménnyel, vagy a Bíróság joghatósága alá tartozó bármely más büntettel kapcsolatban;

(i) személyek erőszakos eltüntetése;

(j) az apartheid büntetése;

(k) más, hasonló jellegű, szándékosan nagy szenvedést, vagy a testi épség vagy a testi vagy a lelki egészség elleni súlyos sérelmet okozó embertelen cselekmények.²⁵

A bemutatott három megfogalmazás, és az ítélkezési gyakorlatok alapján a következőket állapíthatjuk meg az emberiség elleni bűncselekmények tényállási elemeivel kapcsolatban. A definíciókban megjelenő alapcselekményeket „a polgári lakosság elleni átfogó vagy módszeres támadás részeként” követik el. Az első tényállási elem, amellyel foglalkoznunk kell a támadás fogalma. Támadás alatt itt nem egy elkülönült magatartást, hanem egy magatartássorozatot értünk, amely akár erőszak nélkül is végbemehet.²⁶ Emellett az ICC Statútumának 7. cikk 2. bekezdésének (a) pontja a támadás fogalmát olyan magatartásként határozza meg, amely „magában foglalja az 1. bekezdésben írt cselekmények polgári lakosság elleni sorozatos elkövetését”²⁷. A pontosítások ellenére azonban a támadás fogalma még mindig tágan értelmezhető, nem csak háborús cselekmények során valósítható meg (sőt még csak nem is szükségszerűen része egy fegyveres konfliktusnak, azaz fegyveres konfliktus hiányában is megvalósítható) és nem csak a harcokban résztvevő személyek elleni atrocitások esetében merül fel.²⁸ Ezzel szemben elengedhetetlen az a feltétel, hogy az elkövető az alapcselekményt a támadás keretei között kövesse el.²⁹

²⁵ Eltérően az ICTY és az ICTR alapokmányaitól a Római Statútum 7. cikk (2) bekezdése a felsorolt alapcselekményeket tovább pontosítja.

²⁶ Ilyen, támadásnak minősülő, ámde erőszak nélküli magatartássorozat volt például az apartheid rendszerének bevezetése. Ld.: PROSECUTOR VERSUS JEAN – PAUL AKAYESU, 1998. 581. §

²⁷ Római Statútum 7. cikk 2. bekezdésének (a) pontja.

²⁸ PROSECUTOR VERSUS DRAGOLJUB KUNARAC, RADOMIR KOVAC AND ZORAN VUKOVIC, 2001. 416. §

²⁹ SÁNTHA, 2008. 57. o.

A második tényállási elem, polgári lakosság ellen irányult támadás. Az emberiség elleni bűncselekmények kizárólag a polgári lakosság elleni embertelen cselekményeket kriminalizálják.³⁰ Azonban ebben az esetben a polgári lakosság kategóriájába a fegyveres erők tagjain és más törvényes kombattánsokon³¹ kívül minden polgári személy beletartozik.³² Természetesen a feltétel teljesüléséhez nem szükséges, hogy a támadás az adott földrajzi terület teljes népessége ellen irányuljon³³, valamint annak sincs jelentősége, ha a támadás egy olyan polgári személyekből álló csoport ellen történik, amelynek soraiban civilnek nem minősülő személyek is jelen vannak, mindaddig, amíg a csoportot többségében civil személyek alkotják.³⁴

A harmadik feltétel, hogy a polgári lakosság ellen irányuló támadás átfogó vagy módszeres legyen, így az elszigetelt, véletlenszerű erőszakos cselekmények nem lehetnek tényállásszerűek. Széleskörűnek a gyakorlat szerint az erőteljes, nagyobb számú sértett ellen irányuló, ismétlődő cselekményekben megnyilvánuló támadás minősül.³⁵ A széleskörűség mennyiségi jelzőjével ellentétben a módszeresség esetében egy minőségi jelzővel találkozunk. Ennek lényege, hogy a cselekmények szervezeten, tervszerűen kerültek végrehajtásra. A módszeresség feltételez egyfajta politikai elemet, amelynek értelmében a támadás mögött valamilyen korábban kialakított terv húzódik meg.³⁶ A „támadás részeként” fordulat az alapcselekmény és a támadás közötti kapcsolatra utal. A kettő közötti kapcsolat lényegében azt jelenti, hogy a cselekmény elkövetése

³⁰ HOFFMANN, 2017. 42. o.

³¹ Megemlítendő, hogy egyes nézetek szerint a törvényes kombattánsok mellett, az ún. törvénytelen kombattánsok („*unlawful combatant*”) is a polgári lakosság körébe tartoznak az emberiség elleni bűncselekmények tekintetében. Ld.: KIS KELEMEN, 2018. 22. – 23. o.

³² Jeney, 2002. 866. o.

³³ PROSECUTOR VERSUS DRAGOLJUN KUNARAC, RADOMIR KOVAC AND ZORAN VUKOVIC, 2002. 90. §

³⁴ Az ICTY esetjoga elismeri, hogy ebben az esetben a lakosság karaktere nem változik meg. Ld.: PROSECUTOR VERSUS DARIO KORDIC & MARIO CERKEZ, 2001. 90. §

³⁵ SITUATION IN THE CENTRAL AFRICAN REPUBLIC IN THE CASE OF THE PROSECUTOR V. JEAN – PIERRE BEMBA GOMBO, 2016. 163. §

³⁶ Egy adott területen de facto ellenőrzést gyakorló entitások, vagy de jure nemzetközi elismerés nélküli államok, valamint terrorista csoportok, vagy egyéb szervezetek politikája is keretet adhat emberiség elleni bűncselekményeknek. A politikai elem tehát nem kizárólag kormányzati politikát jelent, hiszen bármely szervezet vagy csoport által kidolgozott politikai irányvonal keretei között megvalósított támadás tényállásszerűnek minősül. Ld.: THE PROSECUTOR VERSUS CLÉMENT KAYISHEMA AND OBED RUZINDANA, 1999. 125. – 126. §

természeténél vagy pedig következményénél fogva, objektíve része a támadásnak és, hogy ezzel együtt a terhelt tudatában volt a polgári lakosság elleni támadásnak valamint annak, hogy cselekményei ebbe illeszkednek.³⁷ A törvényszékek gyakorlata szerint azonban nem szükséges az, hogy az elkövető a támadás minden részéről tudomással bírjon. Nem szükséges annak bizonyítása, hogy az elkövető az áldozatokat azok polgári státusza miatt választotta ki, valamint annak sincs jelentősége, hogy személyes motívumaitól vezérelve követte-e el a bűncselekményt. Végezetül az utolsó elengedhetetlen tényállási elem a szándékosság. Az elkövetőnek egyrészt szándékosan kell elkövetnie az alapcselekményt, másrészt tisztában kell lennie azzal, hogy magatartása egy nagyobb cselekmény része (tehát valamilyen polgári lakosság elleni támadás része), harmadrészt pedig tudnia kell, hogy ez a támadás széleskörű vagy módszeres jellegű.³⁸ Ugyanakkor a szándékosságon belül nem szükséges annak a fennállta, hogy az elkövető támogassa vagy azonosuljon a támadás háttérében álló – korábban már kifejtett – politikai elemmel, elegendő az, ha tudatosan vállalta annak kockázatát, hogy cselekményével hozzájárul az említett politika megvalósításához.³⁹

III. AZ ALAPCSELEKMÉNYEK, ILLETVE MEGJELENÉSÜK A NEMZETKÖZI BÜNTETŐBÍRÓSÁGOK GYAKORLATÁBAN

A fentiekben bemutatott emberiség elleni bűncselekmény számos úgynevezett alapcselekmény elkövetésével megvalósítható. Bár ezekben számos közös jellemző megtalálható, azonban a cselekmények természetéből adódóan számos eltérés is megfogalmazható. Ebben a részben ezeket az alapcselekményeket mutatom be részletesen.

Az egyik leggyakoribb alapcselekmény, amely a nemzetközi büntetőbíróságok ügyeiben megjelenik nem más, mint a szándékos emberölés (angol elnevezéssel: *murder*), amely a törvényszékek gyakorlatában lényegében a hazai jogban is ismert bűncselekménnyel azonos tartalommal rendelkezik. Jogi tárgya az emberi élet védelme, tárgyi eleme pedig egy vagy több személy megölése. Megvalósítható tevékenységgel és mulasztással is, feltétele, hogy az elkövető magatartása és az eredmény között összefüggés

³⁷ THE PROSECUTOR V. TIHOMIR BLASKIC, 2000. 247. – 257. §

³⁸ SÁNTHA, 2008. 59. o.

³⁹ THE PROSECUTOR V. ZORAN KUPRESKIC ET AL., 2000. 558. §

álljon fenn.⁴⁰ Az alapcselekmény elkövetésére példaként említhető Radislav Krstić ügye.⁴¹ A 2000. március 13-án kezdődő tárgyalás során a bíróság megállapította, hogy Krstić többet között bűnös a szándékos emberölés alapcselekményével elkövetett emberiség elleni bűncselekmények elkövetésében. A bíróság meglátása szerint egyértelműen megállapítható volt, hogy Krstić részt vett a „Srebrenicai mészárlás” néven elhíresült eseményben. Az ügy jelentősége, hogy a bírák az eljárás során a szándékos emberölés alapcselekményével részletesen foglalkoztak hozzájárulva ezzel annak gyakorlati fejlődéséhez.

Kiirtás (angol elnevezéssel: *extermination*) alatt értendő olyan életfeltételek előidézése (például a táplálékhoz és gyógyszerekhez való hozzájutás lehetőségének megakadályozása), amely alkalmas a (polgári) népesség számottevő részének megsemmisítésére.⁴² Az ICTR az Akayesu ügyben hozott ítéletében felsorolja a kiirtás alapvető tényállási elemeit, amelyek a következők: a vádlott vagy alárendeltje részt vett egyes megnevezett / leírt személyek meggyilkolásában; a cselekményt vagy mulasztást jogellenesen, szándékosan követték el; ez a cselekmény vagy mulasztás egy széleskörű vagy módszeres támadás részét képezi; a támadás polgári lakosság ellen irányult; és a támadás diszkriminatív indokból történik (nemzeti, politikai, etnikai, faji vagy vallási okból).⁴³ A kiirtás jogi tárgya a lakosság túlélése, tárgyi eleme pedig egy vagy több személy megölése olyan életkörülmények megteremtésével, amelyek a lakosság legalább egy részének elpusztulásához vezetnek. Fontos azonban, hogy az alapcselekmény megállapításához nem pusztán a korábban bemutatott általános feltételek, hanem további két kritérium fennállta is szükséges. Az ICTY a „Srebrenicai mészárlás” ó tárgyalása során kimondta, hogy a kiirtás tényállásának megvalósításához szükséges az is, hogy a cselekmény egy meghatározott lakosság ellen irányuljon, illetve hogy annak tagjait megöljék, vagy olyan életfeltételeknek vessék alá, amelyek jelentős részének pusztulásához vezetnek.⁴⁴

A rabszolgaságba taszítás (angol elnevezéssel: *enslavement*) egy személy fölötti tulajdonjoghoz kapcsolódó egyes vagy valamennyi jogosítvány gyakorlását jelenti, köztük e jogoknak az emberkereskedelemben való

⁴⁰ SÁNTHA, 2008. 59. o.

⁴¹ THE PROSECUTOR V. RADISLAV KRSTIC, 2004.

⁴² RÓMAI STATÚTUM 7. cikk 2. bekezdésének (b) pontja.

⁴³ KUSSBACH, 2005. 156. o.

⁴⁴ THE PROSECUTOR V. RADISLAV KRSTIC, 2001. 503. §

gyakorlását, különösen a nők és a gyermekek tekintetében.⁴⁵ A cselekményt megvalósítja például az egyén önrendelkezésének, szabad választásának vagy mozgásának korlátozása, valamint megvonása, az elkövetőnek ebből történő előnyszerzése, az áldozat beleegyezésének hiánya, a menekülés megakadályozása, az attól való erőszakkal történő elrettentése. Ide tartozik továbbá a kizsákmányolás és a kényszermunkára kényszerítés is.⁴⁶ Az itt érintett jogi tárgy a személyes szabadság védelme, a tényállás tárgya pedig annak megvonása. A rabszolgaságba taszítás esetében példaként hozható fel a Kunarac ügy. Dragoljub Kunarac ügyében az ICTY bírái szerint (többek között) egyértelműen megállapítható a rabszolgaságba taszítás alapbűncselekményével megvalósított emberiség elleni bűncselekmény elkövetése. A törvényszék kétséget kizáróan megállapította, hogy az elkövető személyesen valósította meg két nőnek a saját életük feletti rendelkezéstől történő megfosztását, illetve ezen személyeket saját tulajdonaként kezelte. Az eljárás során részletesen foglalkoztak az említett nők önrendelkezésének megszűnésével, illetve az elkövető által megvalósított cselekmények hatásaival.

A lakosság áttelepítése vagy erőszakos elhurcolása (angol elnevezéssel: *deportation or forcible transfer of population*) az elűzés vagy más kényszerítő intézkedés által érintett személyeknek erőszakos áthelyezését jelenti a nemzetközi jogban elfogadott indokok nélkül, mégpedig olyan területről, amelyen jogosan tartózkodnak.⁴⁷ Az elkövető ebben az esetben a nemzetközi jogot megsértve kiutasítás vagy más kényszereszköz alkalmazásával egy vagy több személyt deportál vagy kényszerrel áttelepít másik országba vagy területre annak ellenére, hogy ezek a személyek a helyszínen jogosan tartózkodtak (tárgyi elemek) és az elkövető e tartózkodás jogszerűségéről tudott (alanyi elemek).⁴⁸ Az ICTY gyakorlata szerint bár a deportálás és az erőszakos áttelepítés is embereknek az általuk lakott területről történő elhurcolását jelenti, azonban azt is leszögezi, hogy a két fogalom nem fedi egymást. A bíróság szerint a nemzetközi szokásjog értelmében ugyanis a deportálás az ország határain kívülre történő elhurcolást, az erőszakos áttelepítés azonban az ország határain belüli kitelepítést jelenti.⁴⁹

⁴⁵ RÓMAI STATÚTUM 7. cikk 2. bekezdésének (c) pontja.

⁴⁶ SÁNTHA, 2008. 60. o.

⁴⁷ RÓMAI STATÚTUM 7. cikk 2. bekezdésének (d) pontja.

⁴⁸ KUSSBACH, 2005. 158. o.

⁴⁹ Ld.: THE PROSECUTOR V. RADISLAV KRSTIC, 2001. 519. – 532. §

A „bebörtönzés vagy a fizikai szabadság elvonásának más súlyos formája, a nemzetközi jog alapvető rendelkezéseinek megsértésével” (angol elnevezéssel: *imprisonment or other severe deprivation of physical liberty in violation of fundamental rules of international law*) alatt az ICTY Kordić és Čerkez ügyben hozott ítélete szerint a polgári lakosság elleni széleskörű vagy módszeres támadás részeként tisztességes eljárás nélkül elkövetett szabadságtól való megfosztás értendő.⁵⁰ Tárgyi eleme egy vagy több személy oly módon történő bebörtönzése, vagy fizikai szabadságának megvonása, amely egyben a nemzetközi jog alapvető szabályainak megsértését is jelenti. Alanyi eleme az, hogy a cselekmény elkövetője tudatában volt magatartása rendkívüli súlyának.⁵¹

A kínzás (angol elnevezés: *torture*) szándékosan súlyos testi vagy lelki fájdalom, szenvedés okozását jelenti őrizetben vagy a vádlott ellenőrzése alatt lévő személynek.⁵² Nem minősül azonban kínzásnak a jogszerű büntetésekkel járó, vagy azok által okozott fájdalom vagy szenvedés.⁵³ Ebben az esetben a tárgyi elem a súlyos fizikai vagy lelki fájdalom, illetve szenvedés okozása. Előfeltétel (így enélkül meg sem valósítható), hogy a sértett személy(ek) az elkövető őrizetében legyenek, vagy ellenőrzése alatt álljanak és hogy a fájdalom vagy szenvedés nem egyedül a jogszerűen alkalmazott szankcióból ered.⁵⁴ A kínzás jogi tárgya az emberi méltóság és a testi és lelki épség védelme.⁵⁵

Az erőszakos közösülés, nemi rabszolgaságban tartás, prostitúcióra kényszerítés, kényszersterilizálás, kényszer-sterilizálás, vagy a nemi erőszak bármely más, hasonlóan súlyos formája (angol elnevezés: *rape, sexual slavery, enforced prostitution etc.*) alapcselekmény esetében – a felsorolt magatartásoknak megfelelően – a bűncselekmény jogi tárgyai közül számos megemlíthető, mint például a nők emberi méltósága, személyes szabadsága, gyermekvállalási szabadsága. Fontos megemlíteni, hogy az ide tartozó bűncselekményeket nem csak női áldozatok esetében lehet elkövetni, így amennyiben a további feltételei fennállnak a férfiak ellen elkövetett

⁵⁰ PROSECUTOR VERSUS DARIO KORDIC & MARIO CERKEZ, 2001. 302. – 303. §

⁵¹ KUSSBACH, 2005. 159. o.

⁵² RÓMAI STATÚTUM 7. cikk 2. bekezdésének (e) pontja.

⁵³ Ez természetesen csak a kínzásnak emberiség elleni bűncselekményben alapcselekményként való megjelenésére igaz, hiszen a kínzás, mint emberi jogi jogsértés így is megvalósulhat. Ld.: CASE OF GÄFGEN V. GERMANY. 22978/05., 2010.

⁵⁴ SÁNTHA, 2008. 62. o.

⁵⁵ KUSSBACH, 2005. 159. o.

erőszakos közösülés is minősülhet emberiség elleni bűncselekmény alapcselekményének.⁵⁶

A Statútum 7. cikk (1) bekezdésének h) pontjában megjelenő „bármely meghatározható csoport vagy közösség üldözése” (angol elnevezés: *persecution against any identifiable group or collectivity*) egy csoportnak vagy közösségnek önazonossága miatt az alapvető jogoktól való szándékos és súlyos, a nemzetközi joggal ellentétes megfosztását jelenti.⁵⁷ Ez jelenik meg a Naletilić és Martinović ügyben is.⁵⁸ A bűncselekmény tárgyi eleme, hogy az elkövető a sértettet egy politikai, faji, nemzeti, etnikai, kulturális, vallásos, nemi vagy más nemzetközi jog által elismert csoporthoz vagy közösséghez való tartozása miatt fosztotta meg alapvető emberi jogaitól, illetve e cselekmény maga a csoport vagy közösség ellen irányult.⁵⁹ Az itt megjelenő jogi tárgy a politikai, faji, nemzeti, etnikai, vallási stb. diszkriminációval szembeni védelem.⁶⁰

A személyek erőszakos eltüntetésének (angol elnevezéssel: *enforced disappearance of persons*) alapcselekményként való megállapításához két feltétel szükséges. Egyrészt szükséges személyeknek valamely állam vagy politikai szervezet által, illetőleg azok felhatalmazásával, támogatásával, esetleg hozzájárulásával történő letartóztatása, fogva tartása, vagy elrablása. Másrészt szükséges, hogy az elkövető később nem ismeri el, hogy ezeket a személyeket szabadságuktól megfosztotta vagy megtagadja, hogy sorsukról, tartózkodási helyükről tájékoztatást adjon, azzal a szándékkal, hogy hosszabb időre elvonja tőlük a jog által biztosított védelmet.⁶¹ A tárgyi elem jelen esetben egy vagy több személy letartóztatása, fogva tartása vagy elhurcolása, illetve az ilyen cselekmények tagadása vagy a személyek sorsáról való tájékoztatás megtagadása. Alanyi elemhez tartozik, hogy az elkövető e cselekményeket egy állam vagy politikai szervezet megbízásából, támogatásával vagy beleegyezésével követte el, valamint szándékában állt, hogy e személyeket hosszabb időre vagy végleg a törvény védelme alól

⁵⁶ SÁNTHA, 2008. 63-64. o.

⁵⁷ RÓMAI STATÚTUM 7. cikk 2. bekezdésének (g) pontja.

⁵⁸ THE PROSECUTOR V. MLADEN NALETILIC A.K.A. „TUTA”, VINKO MARTINOVIC A.K.A. „STELA”, 2006.

⁵⁹ KUSSBACH, 2005. 161. o.

⁶⁰ SÁNTHA, 2008. 64. o.

⁶¹ RÓMAI STATÚTUM 7. cikk 2. bekezdésének (i) pontja.

kivonja.⁶² A bűncselekmény jogi tárgya ezek alapján tehát az emberi élet és a család védelme.⁶³

Az apartheid fogalma alatt a fentebb bemutatott alapcselekményekhez hasonló embertelen cselekményeket értünk, amelyeket a módszeres elnyomás és egy faji csoport bármely más faji csoport vagy csoportok fölötti uralmának intézményesített rendszerében követnek el, a rendszer fenntartásának szándékával.⁶⁴ Az alapcselekménynek a korábbiaktól eltérő megnevezése, valamint megjelenése az emberiség elleni bűncselekmények között történeti okokra vezethető vissza.⁶⁵ Emberiség elleni bűncselekményként való megjelenéséhez két feltétel együttes fennállása szükséges: az elkövető embertelen cselekményeket követ el, mégpedig a korábbi alapcselekmények vagy azokhoz hasonló cselekmények elkövetésével, illetve ezeket a cselekményeket egy faji csoportnak egy másik faji csoport vagy csoportok feletti következetes elnyomás céljából intézményesített rendszer keretében követik el. Fontos alanyi elem, hogy az elkövető e rendszer fenntartását törekedett támogatni cselekményének elkövetésével. A bűncselekmény jogi tárgyában a faji diszkrimináció és az elnyomás elleni védelem keveredik.⁶⁶

Az utolsó, (k) pontban megjelenő más, hasonló jellegű, szándékosan nagy szenvedést vagy a testi épség vagy a testi vagy a lelki egészség elleni súlyos sérelmet okozó embertelen cselekmények (angol elnevezéssel: *other inhumane acts of a similar character intentionally causing great suffering etc.*) kategóriájába számos cselekmény tartozhat. Az identifikációt egyszerűsíti, hogy az ide tartozó cselekmények jogi tárgya az emberi méltóság, a testi és lelki épség valamint a szellemi és fizikai egészség védelme. Természetüket tekintve szinte megegyeznek a korábban bemutatott cselekményekkel, alanyi elemük, hogy az elkövető tudatában volt cselekménye körülményeinek.⁶⁷ Ezen alapcselekmény esetében példaként említhető a Kvočka és társai ügy.⁶⁸

⁶² KUSSBACH, 2005. 162. o.

⁶³ KUSSBACH, 2005. 162. o.

⁶⁴ RÓMAI STATÚTUM 7. cikk 2. bekezdésének (h) pontja.

⁶⁵ Apartheid szó az afrikaans nyelven faji megkülönböztetést jelent. Ez volt a neve annak intézményesített elnyomásnak, amelyet a Dél – Afrikai Unióban, majd utódállamában a Dél – Afrikai Köztársaságban alkalmazott a fehér kisebbség a fekete lakossággal szemben. CAMBRIDGE DICTIONARY, 2020.

⁶⁶ SÁNTHA, 2008. 67. o.

⁶⁷ SÁNTHA, 2008. 65. o.

⁶⁸ THE PROSECUTOR V. MIROSLAV KVOCKA, MLADO RADIC, ZORAN ZIGIC, DRAGOJUB PRČAC, 2005.

Az ügy során a bíróság két elkövető esetében is megállapította a más, hasonló jellegű, szándékosan nagy szenvedést vagy a testi épség vagy a testi vagy a lelki egészség elleni súlyos sérelmet okozó embertelen cselekmények elkövetését. Mindkét esetben egy katonai tábor vezetőivel szemben került sor az alapcselekmény megállapítására, akik a tábor őreivel, illetve az ott tartott foglyokkal való bánásmódjaikkal valósították meg az alapcselekményt.

A bemutatott alapcselekmények jól mutatják, az emberiség elleni bűncselekmények megvalósulási formáinak széles spektrumát. Ezek azok a bűncselekmények, amelyek az emberiséget, mint értéket alapvetően sértik és éppen ezért szükséges a nemzetközi szinten történő üldözésük lehetőségének biztosítása. Az utolsóként bemutatott alapcselekmény lehetőséget nyújt az olyan cselekmények szankcionálására is, amelyek az alapcselekmények más kategóriáiba nem sorolhatóak be, viszont a fentebb bemutatott alapfeltételeknek megfelelnek.

KONKLÚZIÓ

Összességében elmondhatjuk, hogy bár az emberiség elleni bűncselekmények a nemzetközi jog egy új fogalma; 1945-ös megjelenése óta rendkívül fontos szerepet tölt be a természetes személyek büntetőjogi felelősségre vonását lehetővé tevő *delicta iuris gentium* területén belül. A forradalmi újdonsággként megjelenő intézmény szabályainak megfelelő alkalmazása lehetővé teszi, hogy a nemzetközi jogviták egyik legkritikusabb pontját jelentő fegyveres konfliktus során a polgári lakosság ellen elkövetett bűncselekmények elkövetőit oly módon lehessen felelősségre vonni, hogy az az érintett felek között további konfliktusokat ne keletkeztessen, vagy legalábbis minimalizálja az esetleges konfliktusok megjelenésének lehetőségét. Ugyanez a szellemiség jelenik meg az ICC esetében, amely létrejöttéhez az államok együttműködése volt szükséges, amely már önmagában magában hordozza ezek békés konfliktuskezelésre irányuló szándékát. Ezek a büntetőbíróságok lehetőséget teremtenek arra, hogy a szóban forgó cselekményt a realitások talaján, a tények alapján és átláthatóan tudja megítélni a nemzetközi közösség, kiiktatva ezzel annak a lehetőségét,

hogy egyes, az emberiség elleni súlyos jogsértéseket az államok saját nemzeti érdekeik érvényesítésére használják fel.⁶⁹

Fontos azonban megemlíteni azt is, hogy – részben „fiatal” korának köszönhetően – az emberiség elleni bűncselekményeknek, tágabb értelemben pedig a nemzetközi büntetőbíráskodásnak is vannak még hiányosságai, fejlesztésre szoruló elemei. Ahogy jól láttuk az *ad hoc* bíróságok (ICTY és ICTR) egymás közötti, de még az ICC gyakorlata közötti különbségek is nehezítik a nemzetközi büntetőperek lefolytatását, az elkövetett cselekmények büntetőjogi értelmezését. Ugyan az alapcselekmények a bíróságok gyakorlatában viszonylag hasonlóan jelennek meg, mégis kisebb-nagyobb különbségeket felfedezhetünk bennük, amelyek egy ilyen fontos és képlékeny területen akár ügydöntő fontosságúak is lehetnek, ezáltal pedig nemzetközi konfliktusok alapját is jelenthetik. Ez lényegében visszavezethető egy másik alapvető problémára a nemzetközi büntetőjog területén, amely nem más, mint az, hogy egységes nemzetközi büntetőjog nem létezik és ennek megfelelően egységes nemzetközi büntetőpolitika sem jött létre.⁷⁰ Ennek oka, hogy a szabályozás alapja lényegében még mindig a nemzetközi szokásjogra vezethető vissza, amelynek a továbbfejlesztésére irányuló kezdeményezések még nemzetközi jogi mértékkel mérve is gyermekcipőben járnak.⁷¹ Az ilyen kezdeményezések közül jól kitűnik a Nemzetközi Büntetőbíróság, amely gyakorlatában nem csak alkalmazza az emberiség elleni bűncselekmények kodifikált és szokásjogi szabályait is egyes büntetőpereiben, hanem ezeken keresztül tovább is fejleszti azokat, annak érdekében, hogy a szabályok alkalmazása az igazságos ítélezést szolgálják. Napjainkra az ICC elé kerülő ügyek száma egyre sokasodik, amely jól jelzi azt, hogy az államok bizalma a bíróság felé növekszik és ezáltal a jogterület fejlesztése is gyorsuló tendenciát mutat.⁷²

⁶⁹ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az ICC tökéletes megoldást jelentene, hiszen ha megnézzük több ENSZ tagállam (melyek között még szuperhatalmakat is találhatunk) nem részes állama az ICC Statútumának. Emellett számos kritika is éri a Nemzetközi Büntetőbíróságot, mint például a politikai és regionális elfogultság kérdése (ennek alapja, hogy az ICC ügyeinek jelentős száma Afrikai kötődésű), illetve az ügyek során kifejtett tevékenységének hatékonysága, amely elsősorban azokban az esetekben jelenik meg, mikor a bíróság egy olyan ügygel foglalkozik, amelynek részese egy olyan állam, amely nem tagja a Római Statútumnak. Forrás: DUNLAP, 2019.

⁷⁰ SÁNTHA, 2008. 69. o.

⁷¹ SÁNTHA, 2008. 69-70. o.

⁷² Jelenleg 19 ügy folyik a Nemzetközi Büntetőbíróság előtt, amelyek közül 9 kevesebb, mint 5 éve kezdődött. Forrás: INTERNATIONAL CRIMINAL COURT, 2020.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ATTORNEY GENERAL V. ADOLF EICHMANN (1961). Criminal Case No. 40/61. Elérhető: https://www.asser.nl/upload/documents/DomCLIC/Docs/NLP/Israel/Eichmann_Judgement_11-12-1961.pdf (Letöltve: 2020.03.25.)
- BASSIOUNI, M. CHERIF (2011): Crimes Against Humanity – Historical Evolution and Contemporary Application, Cambridge, Cambridge University Press. DOI azonosító: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511976537>
- CAMBRIDGE DICTIONARY (2020). Elérhető: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/apartheid> (Letöltve: 2020.03.27.)
- DUNLAP, CHARLIE (2019): Why the case against the International Criminal Court (ICC) is the stronger one, Lawfire. Elérhető: <https://sites.duke.edu/lawfire/2019/12/05/why-the-case-against-the-international-criminal-court-icc-is-the-stronger-one/> (Letöltve: 2020. 10. 28.)
- GÄFGEN V. GERMANY, no. 22978/05 2010. június 1-i ítélet.
- HOFFMANN TAMÁS (2017): Az emberiség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása, Állam- és Jogtudomány 2017/1. sz.
- HOFFMANN TAMÁS (2019): Crimes Against The People – A Sui Generis Socialist International Crime? Journal of the History of International Law Vol. 21.
- ICC PRESS REALEASE (2019) ICC-CPI-20191114-PR1495. Elérhető: <https://www.icc-cpi.int/Pages/item.aspx?name=pr1495> (Letöltve: 2020.03.25.)
- ICTY PRESS RELEASE (2017) Elérhető: <https://www.icty.org/en/press/icty-marks-official-closure-with-moving-ceremony-in-the-hague> (Letöltve: 2020.03.27.)
- INTERNATIONAL CRIMINAL COURT (2020). Elérhető <https://www.icc-cpi.int/Pages/cases.aspx> (Letöltve: 2020.03.27.)
- JENEY PETRA (2002): Szemelvények a Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék joggyakorlatából. In: Nagy Boldizsár – Jenev Petra szerk.: Nemzetközi Jogi Olvasókönyv. Budapest, Osiris Kiadó.

- KIS KELEMEN BENCE (2018): Drónok háborúja (2.) - A dróntámadások jogszerűségének vizsgálata a humanitárius nemzetközi jog és az emberi jogok tükrében, Honvédségi Szemle, 146. évfolyam 2018 / 2. sz. Elérhető:
https://honvedelem.hu/files/files/109159/hsz_2018_2_beliv.pdf
(Letöltve: 2020.03.27.)
- KOVÁCS PÉTER (2011): Nemzetközi közjog, Budapest, Osiris Kiadó
- KOVÁCS TAMÁS (2002): A nemzetközi büntetőbíráskodás fejlődése a XX. század első felében. In Stipta István szerk.: Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai 2/1, Miskolc, Bíbor Kiadó.
- KUSSBACH ERICH (2005): Nemzetközi és Európai Büntetőjog. Budapest, Szent István Társulat.
- M. NYITRAI PÉTER (2006): Nemzetközi és Európai Büntetőjog, Budapest, Osiris Kiadó.
- MAGDY, SAMY (2020): Sudan to hand over al-Basir for genocide trial, AP News. Elérhető:
<https://apnews.com/c6698024bdd7f1cade89b9b4101d25c1> (Letöltve: 2020.03.25.)
- PESCI MARCO (2019): A Római Statútum rendelkezései harmadik államok vonatkozásában, Külügyi Műhely, 2019 / 1. szám. DOI azonosító: [DOI: 10.36817/KM.2019.1.3](https://doi.org/10.36817/KM.2019.1.3)
- PROSECUTOR V. DUSKO TADIC (1999) (Judgement) Case no.: IT-94-1-A (15 July 1999) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)
- PROSECUTOR VERSUS DARIO KORDIC & MARIO CERKEZ (2001) (Judgement) Case no.: IT-95-14/2-T (26 February 2001) Elérhető: https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/tjug/en/kor-tj010226e.pdf (Letöltve: 2020.03.27.)
- PROSECUTOR VERSUS DRAGOLJUB KUNARAC, RADOMIR KOVAC AND ZORAN VUKOVIC (2001) (Judgement) Case No.: IT-96-23-T & IT-96-23/1-T (22 February 2001) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/tjug/en/kun-tj010222e.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)
- PROSECUTOR VERSUS DRAGOLJUN KUNARAC, RADOMIR KOVAC AND ZORAN VUKOVIC (2002) (Judgement) Case no.: IT-96-23 & IT-96-23/1-A (12 June 2002) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/acjug/en/kun-aj020612e.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)

- PROSECUTOR VERSUS JEAN – PAUL AKAYESU (1998) (Judgement) Case No. ICTR-96-4-T (2 September 1998) Elérhető: <https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf> (Letöltve: 2020.03.27)
- R. v. FINJA, 1994 CanLII 129 (SCC), [1994] 1 SCR 701. (1994) File number: 23023; 23097 (24 March 1994) Elérhető: <https://www.canlii.org/en/ca/scc/doc/1994/1994canlii129/1994canlii129.html> (Letöltve: 2020.03.27.)
- SÁNTHA FERENC (2008): Az emberiség elleni bűncselekmények, Miskolci Jogi Szemle 2008/1. sz.
- SITUATION IN THE CENTRAL AFRICAN REPUBLIC IN THE CASE OF THE PROSECUTOR V. JEAN – PIERRE BEMBA GOMBO (2016) (Judgment pursuant to Article 74 of the Statute) Case no.: ICC-01/05-01/08 (21 March 2016) Elérhető: https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2016_02238.PDF (Letöltve: 2020.03.27)
- THE PROSECUTOR V. DUSKO TADIC A/K/A „DULE” (1995) (Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction) (2 October 1995) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm> (Letöltve: 2020.03.27.)
- THE PROSECUTOR V. KLAUS BARBIE (1983) 83-93194 (6 October 1983) Elérhető: <https://www.asser.nl/upload/documents/20120329T112937-Barbie%20Klaus%20-%20Arret%20-%202006-10-1983%20-%20Cour%20de%20Cassation%20Francais.pdf> (Letöltve: 2020.03.25.)
- THE PROSECUTOR V. MIROSLAV KVOCKA, MLADO RADIC, ZORAN ZIGIC, DRAGOLJUB PRACAC (2005) (Judgement) Case no.: IT-98-30/1-A (28 February 2005) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/kvocka/acjug/en/kvo-aj050228e.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)
- THE PROSECUTOR V. MLADEN NALETILIC A.K.A. „TUTA”, VINKO MARTINOVIC A.K.A. „STELA” (2006) (Judgement) Case no.: IT-98-34-A (3 May 2006) Elérhető: https://www.icty.org/x/cases/naletic_martinovic/acjug/en/nal-aj060503e.pdf (Letöltve: 2020.03.27.)
- THE PROSECUTOR V. RADISLAC KRSTIC (2004) (Judgement) Case no.: IT-98-33-A (19 April 2004) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/acjug/en/krs-aj040419e.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)

- THE PROSECUTOR V. RADISLAV KRSTIC (2001) (Judgement) Case no.: IT-98-33-T (02 August 2001) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)
- THE PROSECUTOR V. TIHOMIR BLASKIC (2000) (Judgement) Case no.: IT-95-14-T (3 March 2000) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/en/bla-tj000303e.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)
- THE PROSECUTOR V. ZORAN KUPRESKIC ET AL. (2000) (Judgement) Case no.: IT-95-16-T (14 January 2000) Elérhető: <https://www.icty.org/x/cases/kupreskic/tjug/en/kup-tj000114e.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)
- THE PROSECUTOR VERSUS CLÉMENT KAYISHEMA AND OBED RUZINDANA (1999) (Judgement) Case no.: ICTR-95-1-T (21 May 1999) Elérhető: <https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict95-1/trial-judgements/en/990521.pdf> (Letöltve: 2020.03.27.)
- UN PRESS RELEASE (2015) Elérhető: <https://news.un.org/en/story/2015/12/519212-un-tribunal-rwanda-genocide-formally-closes-major-role-fight-against-impunity> (Letöltve: 2020.03.27.)

HARMINC ÉV A KÖZÖS ÚTON: MAGYARORSZÁG ÉS A KOREAI KÖZTÁRSASÁG

Thirty years on the common path for Hungary and the Republic of Korea

Fábian Armin Vincentius¹ – Pajor Angelika² – Vadas Ágoston³

Absztrakt: 1989-ben úttörőnek számított Magyarország és a Koreai Köztársaság bilaterális kapcsolatainak megszületése, ugyanis Magyarország volt az első olyan állam a keleti blokk országai közül, mely vállalta a konfrontációt Észak-Koreával, illetve a hozzá lojális kommunista vezetésű országokkal a déli szomszédal való kapcsolatépítés miatt. Bár a merész lépés a kétpólusú világrend megszűnését követően kevésbé maradt forradalmi jelentőségű, a 30. évfordulót átlépve számos fontos mérföldkőre tekinthetünk vissza a két ország kapcsolatainak történetét illetően. Jelen tanulmány célja, hogy áttekintést nyújtson a két ország közötti főbb politikai, gazdasági és kulturális törekvésekről és eredményekről, továbbá felhívja a figyelmet azon kiaknázatlan lehetőségekre, melyek egyaránt megjelennek a diplomácia, a gazdaság és a kultúra világában. A jubileumi évfordulóra való tekintettel e tanulmány szerzői törekedtek arra, hogy az

¹ Fábian Armin Vincentius a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nemzetközi tanulmányok mesterképzés, civilizációs és regionális specializáció hallgatója, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Keleti nyelvek és kultúrák, koreai szakirány diplomása. Kutatási területe: Dél-Korea diplomáciai kapcsolatai, a koreai diaszpóra helyzete, továbbá a kereszténység kérdése Kelet-Ázsiában. Fábian Armin a Koreanista hírportál és a TudományON ismeretterjesztő portál főszerkesztője, továbbá a Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium diákbizottságának korábbi alelnöke.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3872-1079>

² Pajor Angelika 2018 óta a Budapesti Corvinus Egyetem hallgatója nemzetközi tanulmányok alapszakon, továbbá a Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium szakkollégistája. Érdeklődési körébe tartozik az európai integráció, a kritikai geopolitika különböző elméletei, illetve a civilizációk fejlődése és annak hatásai egymásra.

³ Vadas Ágoston szigorló orvos a Semmelweis Egyetemen, kutatási témája a térdízületi porcfelszínek rekonstrukciós lehetőségei, illetve ezek tökéletesítése a mesterséges intelligencia felhasználásával. Korábban tanult az Egyesült Államokban, a nemzetközi kapcsolatok tematikáját pedig a Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium szervezésében megvalósuló Geopolitika kurzus keretén belül vizsgálta részletesen.

ünnepi időszakhoz méltóan a gazdasági és politikai történéseken túl szót ejtsenek a kulturális találkozás főbb megnyilvánulásairól és sikereiről, továbbá olyan interjúrészeket közöljenek egy-egy koreai és magyar szereplővel, amelyek felhívják a figyelmet a két nemzet közötti meglepő közelségre.

Kulcsszavak: Dél-Korea, Magyarország, 30. évforduló, diplomácia, bilaterális kapcsolatok

Abstract: In 1989 the establishment of bilateral relations between Hungary and the Republic of Korea was considered a path-breaker decision, as Hungary became the first country of the Eastern Bloc to engage in a conflict with the Democratic People's Republic of Korea and the loyal socialist states by communicating directly with South Korea. Although the bold move has become less revolutionary since the end of Bipolarity and the Cold War, crossing the 30th anniversary of the diplomatic relations between the two countries means that we can look back on a number of important milestones. The aim of this study is to provide an overview of the main political, economic and cultural aspirations and achievements during the 30 years, as well as to draw attention to the unexploited opportunities that emerge in various areas, like diplomacy, economy and culture. Taking into consideration the 30 years of successful diplomatic ties between the two countries, the authors of this article seek to mention the main manifestations and successes of the cultural proximity of the nations by including interviews made with Korean and Hungarian individuals as well.

Keywords: South Korea, Hungary, 30th anniversary, diplomacy, bilateral relations

BEVEZETÉS

Az államok közötti kapcsolatok kibontakozását és fejlődését számos tényező nehezítette a második világháborút követő időszakban, még úgy is, hogy a világméretű konfliktust a nemzetközi kapcsolatok fellendülése követte. A kétpólusú világ kiépülése ugyanis erőteljes közeledést eredményezett az adott pólushoz tartozó tagok között, ám gátat szabott az ebből való kilépés lehetőségének. Ez a jelenség meghatározta Magyarország és a

Koreai Köztársaság⁴ közötti kapcsolatokat is, mely a század második felében közel 40 éven keresztül gyakorlatilag nem is létezett. A kétpólusú világtrend meggyengülése, majd szétbomlása azonban teret adott többek között a két ország kapcsolatfelvételének is, amely az elmúlt több mint 30 évben számos változáson ment keresztül. Jelen tanulmány célja, hogy a magyar–dél-koreai kapcsolatfelvétel jubileumi 30. évfordulóját átlépve válaszokat adjon azon kérdésekre, hogy miként alakult a két ország közti politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok dinamikája, milyen előrelépések és fejlesztések várhatóak a jövőben a korábbi évek tendenciái alapján, továbbá mit adhat egymásnak és milyen szerepet játszhat egymás életben két ilyen különböző kultúrával, gazdasági és földrajzi adottságokkal rendelkező állam.

Jelen munka során három egymástól elkülönített fejezetrészen kerülnek bemutatásra a két ország közötti kapcsolat politikai, gazdasági és kulturális szegmensei. A politikai rész egy rövid történelmi áttekintés keretén belül mutatja be a második világháborút követően a két ország eltérő útját, majd az 1980-as évek második felében bekövetkező kapcsolatépítés első lépéseit, továbbá az elmúlt 30 év jelentős és releváns politikai mérföldköveit. Ezen felül szó esik Dél-Korea jelenlétéről Közép-Európában – különösen a visegrádi országok viszonylatában –, továbbá a magyar–dél-koreai kapcsolatok jelentőségéről a magyar–kínai, illetve magyar–japán kapcsolatok tükrében. A gazdasági fejezeten belül áttekintésre kerül a két ország jelenlegi gazdasági helyzete, ahogy szó esik az államok közötti együttműködés főbb gazdasági mozgatóerejéről is. E tanulmány zárófejezetének központi témája a kultúra: az oktatási intézményeken és intézményesített kulturális téren kapcsolatépítő hálózatokon túl pedig arra is válasz kerestetik, hogy milyen módon érte el az úgynevezett koreai hullám Magyarországot, továbbá miként tud Magyarország lépéseket tenni a kulturális egyensúly kialakítása érdekében. A diplomáciai kapcsolatok felvételének és politikai körülményeinek vizsgálata, a jelenkori gazdasági folyamatok elemzése és a kulturális kapcsolódások megértése elvezet azon kérdéshez, mely a magasabb volumenű együttműködés lehetőségeit keresi hazánk és a Koreai-félsziget között.

⁴ A továbbiak során Koreai Köztársaság, illetve Dél-Korea.

I. POLITIKAI KAPCSOLATOK

1.1. Magyar Népköztársaság és a Koreai Köztársaság a háborút követően

A II. világháború (1939-1945) lezárását a szovjet megszállás hozta el Magyarországra számára. Az 1946. február 1-jén kikiáltott Magyar Köztársaságot a fokozatosan egyre nagyobb hatalmat szerző Magyar Kommunista Párt kezdte átszervezni, majd 1949. augusztus 20-án kikiáltották a Magyar Népköztársaságot, mely az elkövetkező közel négy évtized során a Szovjetunió politikáját követte. A II. világháborút követően a Koreai-félsziget a szövetségesek erőfeszítéseinek köszönhetően felszabadult a japán gyarmati uralom alól: a 38. szélességi foktól *„északra a Szovjetunió, míg attól délre az Amerikai Egyesült Államok szervezte meg az ideiglenes katonai közigazgatást. Moszkva 1945 után a kommunista Kim Ir Szent segítette hatalomra, míg Washington a déli zónában Li Szin Mant támogatta*”.⁵ Ezzel egyidejűleg két ellentétes folyamat is indult: míg Kim Ir Szen a szovjet mintát követte, addig Li Szin Man nyugati típusú fejlődést folytatott a félsziget déli részén. A megszállási zónák határán gyakoriak voltak az incidensek, amelyek végül 1950-ben a koreai háború (1950-1953) kirobbanásához vezettek. Mindeközben a két szögesen ellentétes ideológiát követő nagyhatalom között fokozatosan kibontakozott a hidegháború: a közvetlen fegyveres konfliktus helyett a helyi konfliktusok ellentétes oldalát támogatták, így Észak-Koreát a Szovjetunió – és Kína –, míg Dél-Koreát az Egyesült Államok és szövetségesei segítették. A két fél végül 1953. július 27-én megkötötte a panmindszoni fegyverszünetet – a békekötés azonban napjainkig sem történt meg.⁶

Az előzmények ismeretében nem okoz meglepetést, hogy Magyarországnak és Dél-Koreának egészen az 1980-as évekig nem voltak számottevő diplomáciai kapcsolatai, hiszen előbbi kizárólag a vele azonos ideológiát valló Észak-Koreát, azaz a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot ismerte el, mint a félsziget törvényes államát. Ennek ellenére említésre méltóak az 1956-os események, melyek során a dél-koreai államvezetés együttérzésről és támogatásáról biztosította Magyarországot, dél-koreai egyetemi hallgatók pedig szabadcsapatok megszervezését

⁵ RUBICON, 2017.

⁶ RUBICON, 2017.

tervezték, hogy Budapesten harcoljanak – bár a Magyarországra történő utazásuk érhető módon nem valósulhatott meg, hiszen a dél-koreai fél attól tartott, hogy egy ilyen történés akár jelentős nemzetközi konfliktust eredményezhet.⁷

1.2. A kétoldalú kapcsolatok első lépései

A két ország először az 1980-as években vette fel a kapcsolatot egymással, az első kezdeményezés pedig 1983-ban valósult meg: az Interparlamentáris Unió 70. közgyűlésére Szöulban került sor, ahova Magyarország is meghívást kapott, ám a részvétel végül Moszkva utasítására elmaradt. Az évtized második felében már a magyar politikai elit is másképp viszonyult a Dél-Koreával való kapcsolatfelvételhez: Torzsa István beszámolója alapján Kótai Géza, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője Várkonyi Péter külügyminiszterhez 1987-ben írt levelében jelzést adott a kamarai képviseltek felállításáról szóló tárgyalásoknak.⁸ 1988-ban Bartha Ferenc, a Magyar Nemzeti Bank elnöke és Lőrincze Péter, a Magyar Gazdasági Kamara főtitkára többször is Szöulba látogatott, hogy ott a kamarai képviseltek megnyitására tárgyaljanak. Ezeknél is fontosabb lépés volt, hogy ugyanezen év júniusában Demján Sándor, a Magyar Hitelbank elnöke is Szöulba utazott, ahol biztosította az ország vezetését, hogy Magyarország kész a diplomáciai kapcsolat felvételére Dél-Koreával, amennyiben az hajlandó aláírni egy egymilliárd dollár értékű gazdasági csomagot.⁹ Alig néhány héttel később, július 5-én Park Chul Un elnöki politikai tanácsadó titokban Budapestre látogatott, ahol tárgyalásokat kezdett Bartha Ferencsel: előbbi 400 millió dollár hitelt ajánlott fel, utóbbi pedig 800 millió dollárra csökkentette az elvárásait. Park Chul Un Grósz Károlyt is meglátogatta és tájékoztatta Roh Tae Woo elnök külpolitikai terveiről, melyek a két Korea egyesítését célozták meg. Az ezen célhoz kidolgozott programtervezet az úgynevezett „északi politika” volt, mely hivatalosan 1988. július 7-én vette kezdetét. Az „északi politika” csak egyik fele vonatkozott Észak-Koreára, a másik része a volt szocialista tömb országaival való kapcsolatfelvételt szorgalmazta.¹⁰

⁷ CSOMA, 2012. 53-59.o

⁸ TORZSA, 2009. 213.o.

⁹ TORZSA, 2009. 213.o

¹⁰ TORZSA, 2009. 214.o

Augusztus 8-a és 12-e között Bartha Ferenc vezetésével újabb küldöttség járt Szöulban, ahol megállapodás született arról, hogy hat hónapon belül teljeskörű diplomáciai viszonyt alakít ki egymással a két ország. Bő egy héttel később, augusztus 25-én Park Chul Un újból Budapestre látogatott, ahol abban állapodott meg a magyar külügyminisztérium képviselőjével, hogy a két állam kapcsolatát két lépcsőben fogják rendezni, ennek legfőbb oka pedig az volt, hogy Magyarországnak el kellett fogadtatnia a döntést a szovjet blokk államainak vezetőivel. *„Ezt tudomásul véve született az a kompromisszum, amelynek eredménye volt a politikai kapcsolatok normalizálásáról 1988. augusztus 26-án aláírt azon megállapodás¹¹, (...) amelynek alapján a felek állandó képviseletet állíthattak fel egymás fővárosában, s egyidejűleg kötelezték magukat, hogy a legrövidebb időn belül tárgyalásokat kezdenek a teljes körű diplomáciai kapcsolatok felvételéről”*.¹² Nem elhanyagolható a tény, hogy dokumentumot többek között a magyar-dél-koreai kapcsolatfelvétel egyik legfőbb támogatója, Horn Gyula külügyi államtitkár is aláírta. Az egyezmény kitért egy gazdasági megállapodásra is a két fél között, mely keretén belül Dél-Korea 625 millió dollár hitelt ajánlott fel – ami bár elmaradt a magyar fél elsődleges igényeitől, ám mégis komoly támogatásnak bizonyult. A megállapodás szeptember 13-án lépett hatályba, melynek alkalmából Etre Sándor, a Külügyminisztérium illetékes területi főosztályának helyettese Szöulba utazott. Még ez év októberében megnyílt Budapesten a Fórum Szállóban Dél-Korea Állandó Képviselete, majd két hónappal később Szöulban, a Hilton Szállóban Magyarország Állandó Képviselete.¹³

Az esemény kimagasló jelentőséggel bírt: Magyarország volt az első szocialista ország, mellyel a Koreai Köztársaság felvette a kapcsolatot. Az esemény hatalmas visszhangot váltott ki világszerte: míg a nyugati berendezkedésű, kapitalista országok egytől-egyig üdvözölték a hírt, addig a keleti blokk véleménye már jóval vegyesebb volt. Bár több ország – köztük a Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország – hallgatólagosan támogatta azt, mások – mint például Románia és az NDK – határozottan ellenezte, amiben nagy szerepet játszott Ceausescu és Honecker baráti viszonya Kim Ir Szennel. Észak-Korea különösen

¹¹ Magyar részről dr. Görög János, a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Főosztályának vezetője, koreai részről Min Hyung-Ki, a Külügyminisztérium Európai Főosztályának vezetője volt az aláíró.

¹² TORZSA, 2009. 218-219.o.

¹³ TORZSA, 2009. 219.o.

sérelmezte Magyarország nyitását Dél-Korea felé: ez odáig fajult, hogy Kim Ir Szen visszahívta Észak-Korea magyarországi nagykövetét, Kim Pjong Ilt – aki nem más volt, mint Kim Ir Szen testvére.

A nehezítő körülmények ellenére a tárgyalások hamarosan eredményesen zárultak: „*Horn Gyula külügyminisztériumi államtitkár 1989. február 1-én Szöulban aláírta a Magyar Népköztársaság és a Koreai Köztársaság közötti, teljes körű diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló jegyzőkönyvet, amelynek alapján az addigi állandó képviseletek nagykövetségi rangra emelkedtek*”.¹⁴ További szerződések is aláírásra kerültek, például a kulturális egyezmény, a kereskedelmi és gazdasági együttműködési megállapodás és a diplomáciai és szolgálati útlevelekre vonatkozó vízummentességi megállapodás. Az eredményes diplomáciai kapcsolatfelvétel a korábnál is hevesebb visszhangot váltott ki az észak-koreai sajtóból, amely nyíltan becsmérelte és fenyegette hazánkat. A magyar nagykövetet, Kornidesz Mihályt behívták a Külügyminisztériumba és felszólították az ország elhagyására. Mindeközben Szöulban a terrorelhárítók egyik 30-40 fős speciális egysége védte a magyar missziót, amelyet végül – valószínűleg részben épp ezért – nem ért támadás.¹⁵

1.3. Magyarország és Dél-Korea viszonya a diplomáciai kapcsolatok felvételét követően

Már az állandó képviseletek felállításáról szóló szerződést követően felélénkültek a politikai kapcsolatok a két ország között. Az akkori külügyminiszter, Várkonyi Péter az ENSZ Közgyűlés 43. ülésén, továbbá a vegyi fegyverek betiltásáról szóló párizsi kongresszuson is találkozott és konzultált a dél-koreai külügyminiszterrel, Choi Hoo Joonggal. Novemberben a sportminiszter is látogatást tett Budapesten, majd egy hónappal később Shin Dong Won, első külügyminiszter-helyettes járt Magyarországon, hogy sor kerülhessen a beruházásvédelmi egyezmény aláírására. 1989 tavaszán Budapestre érkezett Choi Hoo Joong, akinek jelenlétében aláírták a kettős adóztatás kizárásáról szóló egyezményt¹⁶.

Ezt követően az élet majd minden területére kiterjedő szerződéskötések következtek: született légügyi, állat-egészségügyi és

¹⁴ TORZSA, 2009. 220.o.

¹⁵ TORZSA, 2009. 221.o.

¹⁶ TORZSA, 2009. 220.o.

idegenforgalmi megállapodás is, ahogy a két állam tudományos akadémiai és felsőoktatási intézményei is felvették egymással a kapcsolatot. Ugyanez történt a két parlament tekintetében is: 1989 decemberében magyar országgyűlési küldöttség járt Szöulban, majd 1991 májusában egy többpárti delegáció is odautazott Szabad György, az Országgyűlés elnöke vezetésével. Az akkori magyar külügyminiszter, Jeszenszky Géza 1991 tavaszán viszonzta Choi Hoo Joong látogatását, mely látogatás során sor került a teljes körű vízummenteségi egyezmény aláírására.¹⁷

Az elkövetkező években rendszeressé váltak a magas szintű látogatások: Dél-Koreából Kim Dae-jong köztársasági elnök 2001-ben, a törvényhozás elnöke 2002-ben érkezett Magyarországra. 2004-ben a kormányfő, Lee Hae-chan részt vett a Balatonőszödön megtartott Haladó Kormányzás nevet viselő konferencián. 2005-ben Ban Ki-mun külügyminiszter, akkori ENSZ-főtitkár érkezett Budapestre. Az 1990-es években Göncz Árpád köztársasági elnök és Horn Gyula miniszterelnök tett látogatást Szöulban. 2002-ben Orbán Viktor járt Dél-Koreában nem hivatalos célból, 2005-ben Gyurcsány Ferenc akkori miniszterelnök, 2006-ban Szili Katalin, az Országgyűlés elnöke, 2007-ben pedig Göncz Kinga külügyminiszter látogatott Szöulba.¹⁸

Gyurcsány Ferenc látogatásának elsődleges motivációja az volt, hogy visszaállítsa a dél-koreai befektetők megcsappant bizalmát, ezért a legmagasabb szinten történt kapcsolatfelvétel dél-koreai óriáscégek vezetőivel. Egy évvel később a Szili Katalin által vezetett delegáció a Hankook Tire egyik dél-koreai gyárában vette szemügyre, milyen gyár fog Magyarországon épülni. Göncz Kinga látogatása arra szolgált, hogy áttekintésre kerüljenek az elmúlt 19 év eredményei. A látogatás egészen egyedinek tekinthető: Göncz felkereste az észak-koreai Keszongot, melynek közvetlen szomszédságában található egy dél-koreai ipari park. Az észak-koreai hatóságok meglepően rugalmasan kezelték a magyar ötletet, ami így minden konfliktus nélkül zajlott le. Áder János köztársasági elnök 2015 áprilisában Szöulba utazott, ahol bejelentette, hogy az ország érdeke szorosabbra fűzni a kapcsolatot Dél-Koreával, aminek egy Budapest-Szöul közvetlen járat is a részét képezné.¹⁹

¹⁷ TORZSA, 2009. 221.o.

¹⁸ TORZSA, 2009. 222.o.

¹⁹ TORZSA, 2009. 223.o.

1.4. Dél-Korea megállapodása a Visegrádi Négyekkel

Hosszú diplomáciai egyeztetések után 2015. december 3-án a négy visegrádi állam – Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia – megállapodást kötött Dél-Koreával, mely megállapodásban szó esett különböző alapelvekről, közös és regionális együttműködésről, gyakorlati lépésekről, valamint világpolitikával kapcsolatos ügyekhez való hozzáállásról is. Csehország miniszterelnöke, Bohuslav Sobotka, Lengyelország miniszterelnöke, Beata Szydło, Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor, Szlovákia miniszterelnöke, Robert Fico és Dél-Korea elnöke, Park Geun-hye Prágában írták alá a 38 bekezdésből álló szerződést.

Az első bekezdésekben az aláíró felek megerősítették a partnerség alapelveit és alapértékeit – melyek közé tartoztak az alapvető emberi jogok, a demokrácia, a piacgazdaság és jogállamiság –, továbbá kiemelték Dél-Korea és az Európai Unió stratégiai partnerségét, illetve kifejezték igényüket a gyakoribb politikai párbeszédre, a közös együttműködésre, valamint a rendszeres közös külügyminiszteri találkozókra. A negyedik bekezdéstől az egyezmény rátér az országok gazdasági kapcsolatára is. A visegrádi országok kifejezték köszönetüket, hogy a Koreai Köztársaság támogatta a Nemzetközi Visegrádi Alapot, továbbá tájékoztatta azt a Nyugat-balkáni Alap létrehozásáról, felkérve Dél-Koreát, hogy fontolja meg támogatását. A partnerek rögzítették, hogy kölcsönösen előnyös együttműködést kötöttek, ahogy elismerték az EU-Korea Szabadkereskedelmi Egyezményt. A két fél megállapodott abban, hogy a jövőben a partnerség jegyében törekedni fognak a kereskedelem fenntartható építésére, illetve a beruházások számának növelésére - mindezt kreatív és innovatív módszerekkel –, emellett rögzítették a két fél energiaügyi együttműködésének, a globális és regionális energiaügyről alkotott véleménycserének a fontosságát is.²⁰

A megállapodás kitér a közép- és kelet-európai országok infrastrukturális fejlesztésének fontosságára a problémamentes kereskedelem lebonyolításának érdekében, a tagok pedig fontolóra vették egy magas szintű infrastruktúra-találkozó létrehozását az infrastrukturális fejlesztések részletezésének érdekében, miközben elismerték a kis- és középvállalkozások előre mozdításának fontosságát. Az egyezmény a 14. bekezdésben rátér a partnerek kulturális együttműködésére: a felek elkötelezték magukat az állampolgárok mobilitásának és a kreatív iparágak –

²⁰ THE VISEGRAD GROUP, 2015.

főképp a művészetek: irodalom, képzőművészet, zene – kétoldalú együttműködésének elősegítése mellett. A célok között szerepelt a turizmus és az idegenforgalom előmozdítása a felek között, melyet a résztvevő országok régiói és városai közti nemzetközi partnerség ösztönzésével kívánnak elérni. Nagy hangsúlyt kapott a kutatók és diákok mobilitásának előmozdítása, továbbá a cseh, lengyel, magyar, szlovák és koreai nyelv, történelem, illetve kulturális örökség oktatása. A partnerek megerősítették szándékukat abban, hogy fokozzák a szakértelem- és a tapasztalatcserét az oktatás minőségének növelése érdekében.²¹

Az egyezmény második fele rátér a regionális és globális problémákra, melyek megoldása mellett a felek közösen kötelezték el magukat. Az öt állam rögzítette, hogy teljes mértékben elítéli a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság minden félelem- és feszültségkeltő lépését, elsősorban a nukleáris és ballisztikus rakétavédelmi programjának folyamatos fejlesztését. Ezen felül felszólították Észak-Koreát, hogy haladéktalanul függesse fel e tevékenységeit, és folytasson az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatainak megfelelő külpolitikát. Az öt állam szorgalmazta a hatoldalú tárgyalásokat és sürgette Észak-Koreát a diplomáciai kapcsolatok felvételére. A felek kifejezték aggodalmukat az észak-koreai emberi jogi helyzettel kapcsolatban és sürgették Észak-Koreát, hogy hajtsa végre az ENSZ 2014-es jelentésének javaslatait. A visegrádi államok támogatták a Koreai-félsziget békés egységesítését és egyesülését. Az öt állam elismerte a Semleges Nemzetek Felügyeleti Bizottságának jogosultságát a demilitarizált övezet mentén, továbbá a békefenntartási folyamatban betöltött munkáját is értékesnek tekintette.²²

Számunkra az egyik legkiemelkedőbb részlet a megállapodás 26. bekezdése, mely rögzíti a visegrádi országok egyedülálló tapasztalatát az 1990-es évek sikeres átmenetében. A bekezdés szerint szükség van a Visegrádi Négyek 1990-es évekbeli tapasztalatára, az ezzel kapcsolatos beszélgetések folytatására, ugyanis ezeket alkalmazni lehet a későbbiekben a Koreai-félsziget békés egysítése során. A megállapodásban megerősítésre kerültek az északkelet-ázsiai kapcsolatok is, a V4 országok pedig elismerték és nagyra értékelték a háromoldalú csúcstalálkozót Dél-Korea, Japán és Kína között. Regionális politika terén minden fél egyetértett az eurázsiai kapcsolatok támogatásában és szorosabbra fűzésében, továbbá egyöntetűen

²¹ THE VISEGRAD GROUP, 2015.

²² THE VISEGRAD GROUP, 2015.

támogatták az Ukrajnában zajló reformfolyamatokat, és kifejezték egyetértésüket, hogy a kelet-ukrajnai konfliktus csak békés úton kerülhet rendezésre. A visegrádi országok és Dél-Korea a migrációval kapcsolatban is közös álláspontot képviselt: szoros együttműködést szerettek volna a tranzitországokkal, továbbá elengedhetetlennek tartották a Közel-Kelet konfliktusainak békés úton történő tartós rendezését. A megállapodás utolsó bekezdéseiben rögzítették azt a szándékot, hogy a regionális és nemzetközi szervezetekben megerősítsék együttműködésüket, továbbá elítélik a terrorizmust, támogassák az éghajlatváltozás elleni küzdelmet és üdvözljék az Addisz-Abeba Cselekvési Menetrendet.²³

1.5. A magyar–dél-koreai viszony a magyar–japán és a magyar–kínai kapcsolatok relációjában

Könnyebben értelmezhetjük Magyarország és Dél-Korea politikai kapcsolatát, ha összehasonlítjuk a két legjelentősebb kelet-ázsiai állam, Japán és Kína hazánkkal folytatott kapcsolatával. Japán és Magyarország között a diplomáciai kapcsolat egészen 1869-ig nyúlik vissza, és bár a II. világháború során a felek ugyanazon oldalon álltak, azt követően ellentétes fejlődést folytattak. Az ideológiai szembenállás ellenére a világháborút követően megindult egyfajta gazdasági kapcsolatfelvétel: magyar kereskedelmi kirendeltség nyílt Tokióban, az államok pedig évente megújításra kerülő kereskedelmi és fizetési megállapodást kötöttek. 1960-ban mindkét országban követség került megnyitásra, négy évvel később ezeket nagykövetségi rangra is fokozták. A két ország között rendszeresek voltak a miniszterelnöki szintű találkozók is: 1985-ben Lázár György, 1991-ben Antall József, 1995-ben Horn Gyula, 2004-ben pedig Gyurcsány Ferenc látogatott Japánba, miközben japán oldalról Kaifu Toshiki miniszterelnök látogatott Magyarországra 1990-ben.²⁴

A Kínai Népköztársasággal való kapcsolatfelvételre 1949 októberében került sor. A hidegháború első évtizedében a két állam szoros kapcsolatot tartott fenn, az 1950-es években pedig több magas szintű találkozóra is sor került: Csou Te alelnök kétszer, Csou En-laj miniszterelnök egyszer járt Magyarországon, míg magyar oldalról Kádár János főtitkár és Münnich Ferenc miniszterelnök tett látogatást Kínában – utóbbi aláírta a kínai-

²³ THE VISEGRAD GROUP, 2015.

²⁴ MAGYARORSZÁG–JAPÁN JUBILEUMI ÉV 2009, 2009.

magyar baráti együttműködési szerződést. Az 1960-as években a két állam eltávolodott egymástól, az állam- és pártközi kapcsolatok a '80-as években normalizálódtak, majd megkezdődött a kétoldalú kereskedelmi és gazdasági együttműködés. A rendszerváltást követően rendszeressé váltak a magas szintű találkozók: járt Magyarországon Zou Jiahua miniszterelnök-helyettes, Li Lanqing miniszterelnök-helyettes, Tang Jiaxuan külügyminiszter, Lio Kocsiang miniszterelnök. Magyar oldalról többek között Szűrös Mátyás, az Országgyűlés alelnöke, Jeszenszky Géza külügyminiszter, Kovács László külügyminiszter, Szili Katalin, az Országgyűlés alelnöke, továbbá Medgyessy Péter miniszterelnök tett látogatást Kínában. Napjainkban Kína prioritást élvez a magyar külpolitikában és gazdaságpolitikában a keleti nyitás tükrében, Magyarország számára ugyanis többek között Kína az első számú EU-n kívüli kereskedelmi partner.²⁵

Míg 30 évvel ezelőtt Magyarország volt az első szocialista ország, amellyel Dél-Korea felvette a kapcsolatot, ma már a két ország közti kapcsolat közel sem nevezhető radikálisan különlegesnek régiós összehasonlításban. Az utóbbi évtizedekben Dél-Korea középhatalommá fejlődött, így igyekezett kapcsolatot ápolni a térség összes tagállamával, Magyarország számára pedig sok esetben jelentősebbé vált a Japánnal és legfőképp Kínával való szoros kapcsolat létrehozása és fejlesztése. A magyar-dél-koreai diplomáciai kapcsolatok felélénkülését egy szerencsétlen tragédia lendítette fel: a Hableány nevű, 33 dél-koreai utast szállító sétahajó szenvedett tragikus balesetet a Margit híd közelében. Bár a tragédiát követően számos kritika érkezett Dél-Korea felől a körülményeket illetően, a két kormány végig szorosan együttműködött az ezt követő időszakban – ahogy erőteljes politikai gesztus volt a két fél részvételével Budapesten megtartott egy éves megemlékezés is.²⁶

II. GAZDASÁGI KAPCSOLATOK

Magyarország a keleti nyitás politikájának meghirdetését követően, 2015-ben a visegrádi országokkal együtt tett vállalást arra, hogy politikai és kulturális kapcsolatai mellett gazdasági kapcsolatait is szorosabbra fűzi a Koreai Köztársasággal.

²⁵ CHINAEMBASSY, 2004.

²⁶ INDEX, 2020.

2.1. A két ország gazdasági állapota

Dél-Korea 2020-ban a világ 12. legnagyobb világgazdaságának számít a Nemzetközi Valutaalap adatai alapján, a világgazdaság több mint 1.5%-át adva vásárlóerő-paritáson számolva²⁷. Magyarország ugyanezen szempontot számolva 2018-ban 0,23%-át adta a világgazdaságnak²⁸. Magyarország és Dél-Korea Lengyelországgal együtt csatlakozott 1996-ban az OECD nevű szervezethez, mely a Marshall-terv kivitelezésére megalakult Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet jogutódja és 36 tagországot számlál. Az OECD adatai alapján Dél-Korea GDP volumene - az OECD átlagához képest nagyobb mértékben – 1989 óta (az 1998-as év kivételével) folyamatosan emelkedett, Magyarország GDP volumene 1989 óta ennél kisebb mértékben, de szintén majdnem folyamatos növekedésen ment keresztül. Magyarország gazdaságát a 2008-as gazdasági világválság láthatóan jobban sújtotta, Dél-Korea ebből a szempontból világviszonylatban is kiemelkedő, hiszen a válság közben és az azt követő években is növelni tudta gazdasági teljesítményét.²⁹

GDP változása az előző évihez képest (%)		
	Magyarország	Korea
1992	-3,1	6,2
1995	1,5	9,6
2000	4,4	8,9
2005	4,5	3,9
2010	0,60	6,5
2015	3,48	2,79
2016	2,18	2,93
2017	4,31	3,06
2018	2,69	4,98

1. sz. táblázat. A GDP változása 1992 és 2018 között. OECD adatok alapján saját szerkesztés.

²⁷ IMF, 2020.

²⁸ IMF, 2020.

²⁹ OECD, 2019.

2.2. Exportmérleg

A legfrissebb adatok szerint 2018-ban Dél-Korea a 30. legnagyobb export piaca volt Magyarországnak – 0,4%-a az összes exportnak –, és a 14. legnagyobb import piaca – 1,8%-a az összes importnak. Dél-Korea számára Magyarország a 36. legnagyobb exportpiac volt ugyanebben az évben – 0,3%-a az összes exportnak –, és az 51. legnagyobb importpiaca – 0,1%-a az összes importnak. 2018-ben Magyarország 436 millió dollár értékben exportált termékeket Dél-Koreának, míg Dél-Korea 2000 millió dollár értékű exportkereskedelmet folytatott ugyanezen évben Magyarországgal. A Comtrade adatai alapján a két ország közötti kereskedelem 1992-ig vezethető vissza számszerűsítve. Az 1992-2018-as intervallumban az egyik legjelentősebb exportnövekedést az országok között 2003-2004-ben láthatjuk. Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz 2004-ben egyike lehet azoknak a hatásoknak, melyek pozitív irányba mozdították a két ország közötti gazdasági kapcsolatokat. 2015 óta az exportforgalomban fellelhető egy trend, mely Magyarország termék-külkereskedelmi egyenlegének javulását jelzi Koreával kapcsolatban.³⁰

	Magyarország export (millió \$)	Korea export (millió \$)
1992	13	62,2
1995	8,6	168,6
2000	48,6	180,1
2005	126,4	1100
2010	295,4	2400
2015	483,7	1000
2016	481,2	953,2
2017	479	1200
2018	436	2000

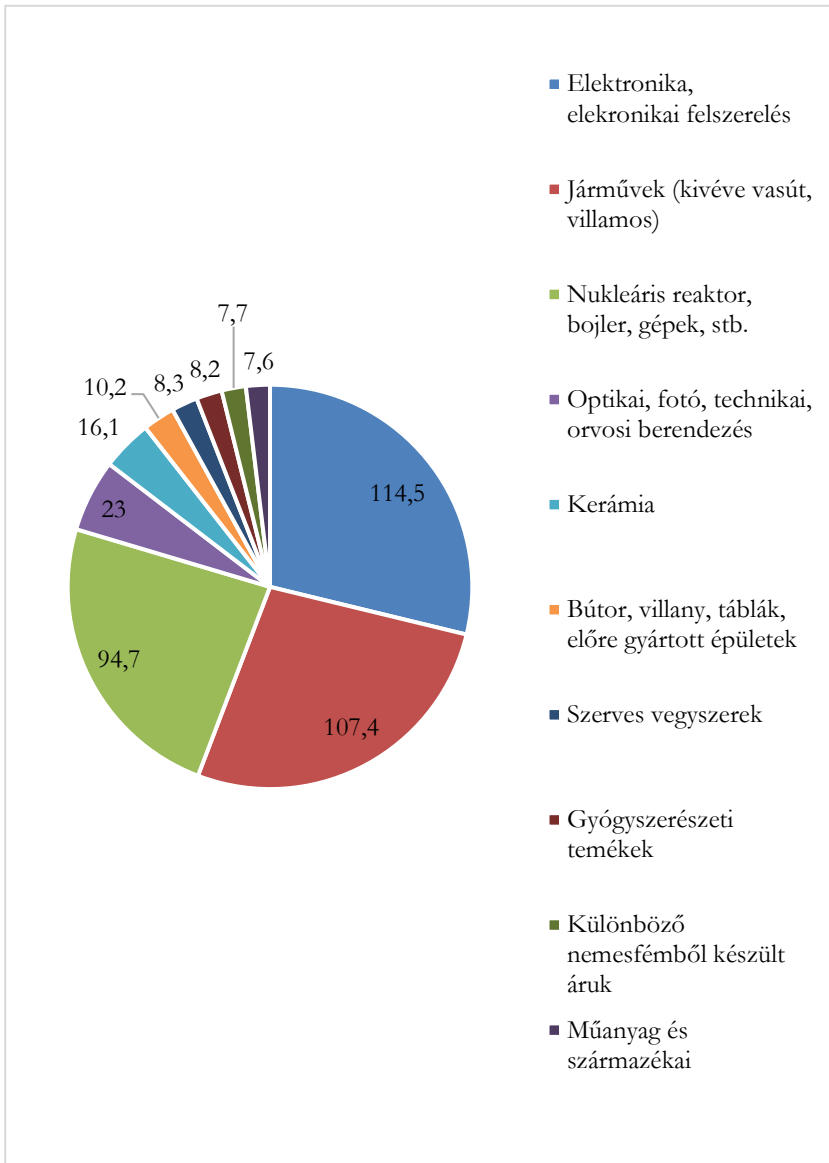
2. sz. táblázat. Magyarország és Dél-Korea termékforgalma. OECD adatok alapján saját szerkesztés.

³⁰ OECD, 2020.

Az exporttermékek szektorális megoszlásából látható, hogy a 2018-ban Magyarországról Koreába exportált cikkek közül a legnagyobb volumenűek az elektronikai felszerelések voltak, mely az exporttermékek között évekre visszamenőleg előkelő helyen áll, azonban utoljára 2011-ben volt a legjelentősebb exporttermékünk. A második legnagyobb volumenű a járművek forgalma, amely 2014-ről 2015-re jelentős növekedést mutatott, 2015 óta pedig folyamatosan növekedve érte el a 2017-es eddigi maximumát, 152.5 millió dollárt³¹, ahonnan 2018-ra visszaesett 45 millió dollárral. A nukleáris reaktorok alkatrészei, a különböző bojlerok, gépek exportja a 2015-ös hirtelen növekedés után csökkenő tendenciát mutat, 2017-ben más csak a második, 2018-ban pedig a harmadik legjelentősebb exporttermékünk volt Dél-Korea felé. Érdekes összefüggés továbbá a kulturális kapcsolatok erősödésének indikátoraként is felfogható kerámiaexport-növekedés, melynek következtében 2015 óta a magyar kerámiák a top 10 exporttermékeink közé tartoznak.³²

³¹ COMTRADE, 2017.

³² COMTRADE, 2019.

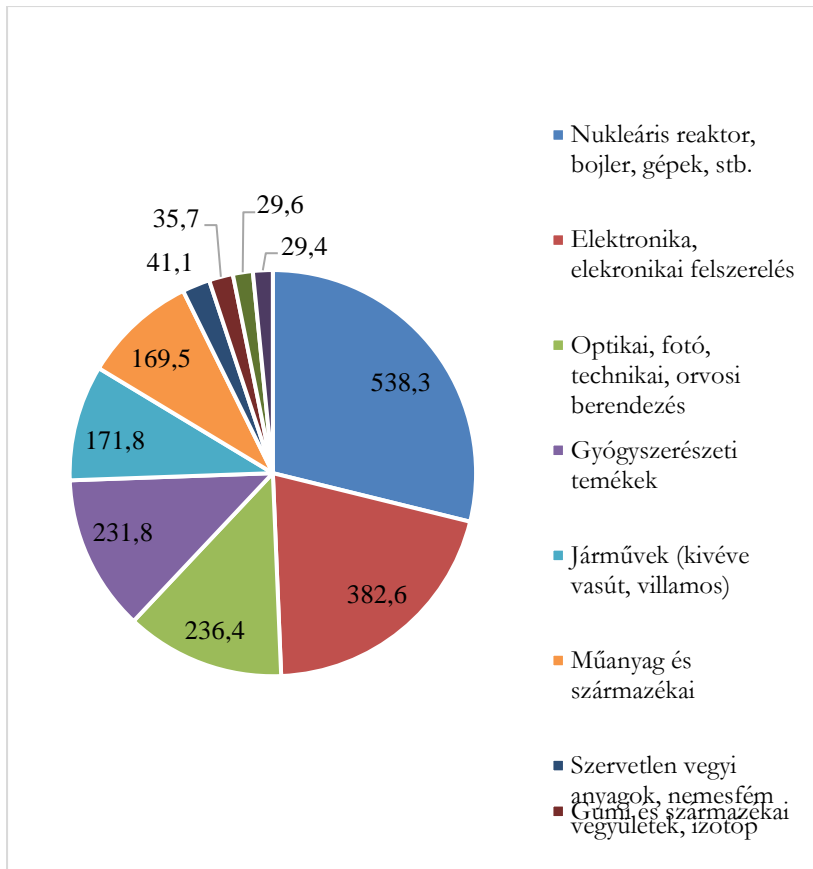
1. sz. ábra. A Dél-Koreába exportált magyarországi termékek eloszlása 2017-ben. Comtrade adatok alapján saját szerkesztés.

A Dél-Koreából Magyarországra exportált termékeket vizsgálva látszik, hogy a nukleáris reaktorokhoz kapcsolódó eszközök exportja az

eddigyi erős középmezőnyből 2015 óta az élre tört. A 2017-es értékéhez képest ez a szektor megkétszerezte exportmennyiségét, így 2018-ban 538,3 millió dollár értékben exportált Dél-Korea ilyen jellegű termékeket Magyarországra. Az elektronikai cikkek exportjának 2010 óta tartó folyamatos csökkenése 2018-ban megszakadt, míg a Magyarországról Koreába történő elektronikai cikkek exportja az utóbbi években folyamatosan növekedett. Figyelemreméltó továbbá a koreai export szerkezetében bekövetkezett változás a gyógyszerészeti termékek vonatkozásában is. Ezen termékek 2014-ben csupán a tizedik, 2015-ben a harmadik, 2016-ban a negyedik legnagyobb volumenű exportcikkeként tartották számon a Koreai Köztársaságban Magyarország felé. Ez a volumennövekedés 2014-ről 2015-re valamivel több, mint 160 millió dollár volt³³. 2018-ban ezen termékek forgalma még tovább növekedve, 231,8 millió dollárral a negyedik legnagyobb értékben Magyarországra exportált terméke Dél-Koreának.³⁴

³³ COMTRADE, 2017.

³⁴ COMTRADE, 2019.

2. sz. ábra. A Magyarországra importált dél-koreai termékek eloszlása 2017-ben. Comtrade adatok alapján saját szerkesztés.

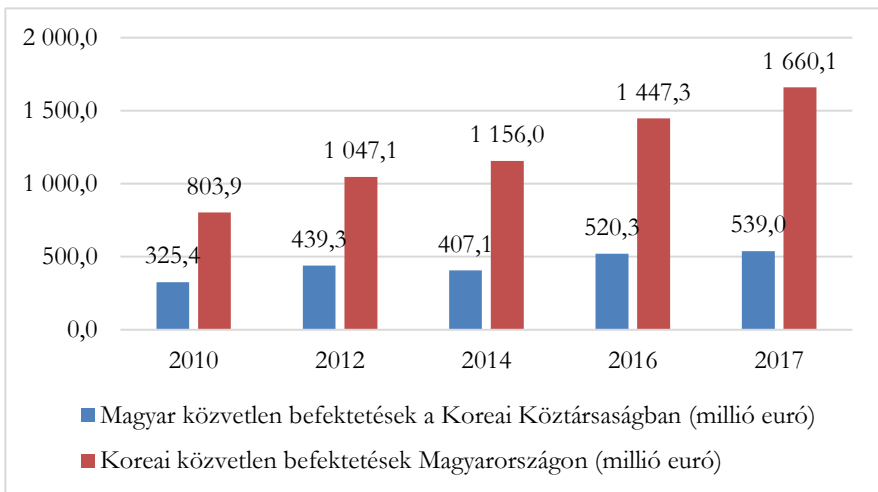
2.3. Tőkebefektetések

Dél-Korea az EU-n kívüli országok közül az egyik legnagyobb befektető Magyarországon³⁵, de világviszonylatban is jelentős tőkebefektetőnek számít. A közvetlenül befektetett dél-koreai tőke 2017 végén 1,6 milliárd euró volt, ami az utóbbi 5 évben történt több, mint fél milliárd eurós növekedés végeredménye. 2015 óta évente hozzávetőlegesen 200 millió euróval nő a dél-koreai közvetlenül befektetett tőke

³⁵ Az adatok nem tartalmazzák a speciális célú vállalatokat. Az ilyen típusú adatok 2008-as kezdettel elérhetőek. Forrás: MNB, 2019.

Magyarországon. 2017-ben az összes külföldi befektetett tőke 2,2%-át adta Dél-Korea.

A magyar befektetések a Koreai Köztársaságban szintén figyelemreméltó összegeket tesznek ki. Magyarországról 2017 végén összesen 539 millió eurónyi tőkét fektettek be Dél-Koreában, míg ez 2008-ban csupán 271,3 millió euró volt. 2015 óta évente átlagosan 40 millió euróval nő a magyar tőkebefektetés Dél-Koreában. A teljes magyarországi tőkekihelyezés 2,15%-át jelentették 2017 végén a dél-koreai befektetések³⁶. A végső befektető³⁷ ország szerinti kimutatások alapján a dél-koreai gazdasági szereplők a 2016. évi külfölditőke-állomány 1,8%-áért felelősek – 1,36 milliárd euró értékben. 2016-ban a dél-koreai közvetlen befektetések Magyarország külfölditőke-állományának 1,9%-a – 1,45 millió euró – köthető a dél-koreai gazdasági szereplőkhöz.

3. sz. ábra. Közvetlenül befektetett tőke az adott év végén (speciális célú vállalati adatok nélkül) a két ország között. Magyar Nemzeti Bank adatai alapján saját szerkesztés.

³⁶ COMTRADE, 2019.

³⁷ A vállalatcsoport tulajdonosi láncának csúcán lévő többségi – az adott vállalkozásban közvetve vagy közvetlenül 50% feletti szavazati joggal rendelkező – befektető, amely fölött más befektető nem gyakorol ellenőrzést (nincs további 50% feletti szavazati joggal rendelkező tulajdonosa).

2.4. A forint és a koreai von (won) alakulása

Az elmúlt időszakban változás következett be a koreai von és a magyar forint árfolyamát illetően: a 2008-2010-es időszakkal ellentétben a 2010 és 2015 közötti időszakra a forint éves átlagárfolyamának folyamatos gyengülése volt jellemző a vonnal szemben. Ez a folyamat azonban 2015 óta jelentős mértékben lelassult, illetve 2016-ban és 2017-ben a forint erősödött a vonnal szemben – a 2018 év végi adatok alapján 100 von 24,54 forintot ért átlagosan az azt megelőző évben. Ez a 2007-es értékekhez képes a von 24,1%-os erősödését jelenti, a 2015-ös értékekhez képest azonban a von 0,6%-os romlását jelenti a forinttal szemben. A von korábbi erősödése annak is köszönhető, hogy míg a forint az euróval szemben 27%-kal, addig a von csak 2%-kal értékelődött le 2008 és 2018 között.³⁸ Az elmúlt időszakban újabb erőteljes változás következett be: 100 dél-koreai von 2020 októberében 26.36 forintot ért, miközben a forint az euróval szemben is gyengülő tendenciát mutat huzamosabb idő óta – egy euró jelenleg ugyanis 360 forint körüli összeget ér.³⁹

A fent részletezett adatok alapján látható, hogy a 2015-ös nyilatkozatban megfogadott gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzése – eddig legalábbis – megvalósulni látszik, amely hazánk szempontjából gazdaságilag mindenképpen előnyös, ám Dél-Korea gazdaságára is jótékony hatással van.

III. KULTURÁLIS KAPCSOLATOK

3.1. Az oktatással kapcsolatos kezdeményezések

Az elmúlt évtized jelentős előrelépéseket hozott a dél-koreai–magyar kapcsolatokat illetően. A gazdasági megállapodásokhoz magas szintű látogatások is párosultak: a magyar fél részéről 2015-ben Áder János köztársasági elnök és Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes, 2016-ban Kövér László, az Országgyűlés elnöke is elutazott Dél-Koreába.

A dél-koreai–magyar kapcsolatok egy másik hajtóerővel is rendelkeznek, ezt pedig egy kulturális találkozási folyamatnak nevezhetjük. Ennek fontos eleme a koreai nyelv és kultúra oktatása Magyarországon: már

³⁸ MNB, 2019.

³⁹ PORTFOLIO, 2020.

1989 szeptemberében elindult a koreai nyelvoktatás a Külkereskedelmi Főiskolán. A kezdeményezés létrejöttében fontos szerepe volt Hidasi Judit professzornak, illetve Osváth Gábor főiskolai docensnek is. Birtalan Ágnes egyetemi docens vezetésével 1997-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán elkezdődött a négy féléves koreai program, majd 2008-ban megalakult az ELTE Koreai tanszék, elsőként alapképzési kínálattal, amit 2012-ben mesterképzési lehetőség követett – miközben cél a doktori képzés általánossá tétele is.⁴⁰ Nem elhanyagolható a 2012-ben nyílt budapesti Koreai Kulturális Központ tevékenysége sem, mely nyelvtanfolyamok, kulturális kurzusok, illetve különböző események és kiállítások szervezése által ismerteti meg Koreát az érdeklődőkkel.⁴¹ Külön kiemelendő a Koreai Filmfesztivál, mely 2020-ban már tizenharmadik alkalommal került megrendezésre – még a koronavírus-járvány nehézségeinek ellenére is. A rendezvénysorozat a Koreai Köztársaság Nagykövetségének támogatásával indult 2007-ben.⁴² Érdekeség, hogy Dél-Koreában is oktatnak magyar nyelvet: a Hankuk Egyetemen (Hankuk University of Foreign Studies) 1998 óta működik magyar tanszék, jelenleg két magyar lektor jelenlétével. A tegui (Daegu) Keimyung Egyetem (Keimyung University) Liszt Intézete 2009-ben kezdte meg működését, a Kodály-módszer tanítását és népszerűsítését vállalva a budapesti Zeneakadémia tanárainak támogatásával.⁴³

3.2. A „koreai hullám” hatása

A kulturális közeledéshez a legtöbbet az 1990-es években indult úgynevezett koreai hullám jelensége adott hozzá. A dél-koreai populáris kultúra különböző elemei – filmek, televíziós sorozatok, popzene, divat, gasztronómia – egyre népszerűbbé váltak a világ különböző tájain, így Magyarországon is.⁴⁴ A magyar fiatalok fogékonyak a koreai popkultúrára, annak ellenére, hogy hazánkban a nyugat-európai országokhoz képest később karolták fel annak különböző elemeit. Az első szinkronos koreai sorozat, „A palota ékköve” 2008-ban indult Magyarországon, az elmúlt tíz

⁴⁰ ELTE TÁVOL-KELETI INTÉZET, 2019.

⁴¹ KOREAI KULTURÁLIS KÖZPONT, 2019.

⁴² KOREAI FILMFESTIVÁL, 2018.

⁴³ LISZT ACADEMY, 2019.

⁴⁴ Dél-Korea úgynevezett puha hatalmával (angol elnevezés: *soft power*) kapcsolatosan bővebben lásd: FEKETE, 2019.

évben pedig nyolc koreai sorozat jutott el különböző magyarországi televíziós csatornákra, miközben a médiaszolgáltató platformokon keresztül több tucat koreai film és sorozat elérhető. Lee Dangkweon, a budapesti Koreai Kulturális Központ igazgatója úgy látja, van valami különös a magyar közönségben, amikor koreai filmekkel vagy sorozatokkal találkozik: „*A Koreai Filmfesztivál fontos esemény számunkra, minden évben rendkívül sokan érdeklődnek iránta. Érdekes, hogy a magyar közönség nagyon könnyen megérti a koreai filmek, műsorok történetzárait, az alkotás hordozta üzenetet. A nyugati nézők részéről sokkal inkább az a visszajelzés érkezik, hogy nehéz követni a cselekménysorozatot. Szerintem ez annak köszönhető, hogy Magyarországnak és Koreának nagyon hasonló történelme van. Mindkét nép történelmét átjárta a fájdalom, a szabadság iránti harc, illetve a hazáért való kemény küzdelem*”.⁴⁵

Filmek tekintetében nagy tapasztalattal rendelkezik Czibolya Kálmán filmtechnikus is, aki 2003 óta tizenkét alkalommal járt Dél-Koreában. Elmondása szerint egy évvel ezt megelőzően kezdődött el a távol-keleti ország iránti rajongása: „*Valóban, amikor 2002-ben a Japán és Dél-Korea által közösen rendezett labdarúgó-világbajnokság szöuli záróünnepségét láttam a televízióban (...) azt gondoltam, mindenképp el akarok jutni Dél-Koreába. Látni akartam azokat az arcokat, a gyerekeket, fiatalokat, az időseket, és rajtuk keresztül mindenképp szerettem volna megismerni a kultúrájukat: a tradicionális dobosokat, táncaikat, énekeiket, dalaikat, öltözeteiket, és mindent, ami Koreával kapcsolatos. Azt gondolom, hogy ez egy régóta szunnyadó dolog volt bennem...*” Czibolya Kálmán ezt követően 2003 nyarán meghívta a Szöuli Nemzetközi Ifjúsági Filmfesztivál két vezetőjét az általa szervezett magyarországi gyermek és ifjúsági filmes fesztiválra, majd 2003 augusztusában az Anszogban megrendezésre kerülő Nemzetközi Ifjúsági Filmes Műhely résztvevője volt. „*2019 januárjában az első alkalommal megrendezett Andongi Nemzetközi Filmtábor kiemelt meghívottja voltam, ahol nyolc országból érkezett középiskolás nemzetközi résztvevőnek tartottam kameratechnika órát. Görögországból, Spanyolországból, Tajvanról, Kínából, Japánból, Németországból, Magyarországról és Dél-Koreából is érkeztek fiatalok. Ez nagy megtiszteltetés, de egyben óriási felelősség is volt számomra.*” – mesélte Czibolya Kálmán, akinek példája jelzi, hogy milyen szintű együttműködést eredményezhet az, ha egyetlen személy hisz valamiben, ugyanis a közreműködése nélkül a makói fiatalok talán nem jutottak volna el Dél-Koreába: „*Minden egyes alkalommal csodálom a koreai fiatalok kreativitását, alázatát, szorgalmát, tehetségét. Fantasztikus dolog velük dolgozni. A tizenhat év alatt*

⁴⁵ A szerző által készített interjú része.

rengeteg ismerősre, barátira, tanítványra tettem szert, akikkel a mai napig élő kapcsolatom van. Az elmúlt tizenhat évben a Makói Videóműhely közel huszonöt alkotója utazhatott Dél-Koreába ezekre a filmes műhelyekre, táborokba, s több mint negyven DIMA-s diák vett részt Zoom to Europe és Asia Express fesztiváljainkon Magyarországon, Makón, és a rendezvényeinkhez társult környező településeken”.⁴⁶

Azon túl, hogy szakmai munkát végzett Koreában, Czibolya Kálmán egy közel 5000 főt számláló magyar Facebook csoport egyik vezetője is. A közösséghez bárki csatlakozhat, aki érdeklődik Dél-Korea iránt: *“Az gondolom, ehhez [a Korea iránti egyre nagyobb külföldi érdeklődésnek] köze van annak, hogy Dél-Korea egyre nyitottabbá vált, s népszerűek a kosztümös történelmi, jelenkori sorozataik. (...) Az sem mellékes, hogy nem csak a tinik körében egyre népszerűbb a koreai popzene, a K-pop. Ezt legszemléletesebben a 2017 márciusában Torontóban átélt SHINee nagykoncert illusztrálta számomra, ahol körülbelül ötezen voltak: azt kell mondanom, hogy a visítózó rajongók egy része már rég kinőtte tini cuccait... (...) Emellett azt gondolom, hogy Korea a kulturális értékeivel, hagyományával, kisértésével olyan dolgokat, élményeket ad például egy európai kultúrkörből érkezőnek, amelyek azután egy csapásra Korea-rajongóvá tehetik az „óvatlanokat”. De az egyre több Koreával foglalkozó közösségi oldal, s az azokon szereplő személyes élményeket visszaadó fotók, filmek is mind-mind olyan üzeneteket sugároznak, közvetítenek az arra fogékonyak számára, hogy ezt az országot, kultúrát, ezeket embereket mind többen szeretnék személyesen is megismerni, befogadni. Erre én is csak biztatni, bátorítani tudok mindenkit!”*

3.3. A kulturális egyensúly hiánya

A kulturális ismerkedést illetően nincs egyensúly, hisz a koreai hullámmal ellentétben a magyar elemek egyelőre nem tudtak hasonló gyorsasággal terjedni Dél-Koreában. Ennek ellenére több hungarikum is megjelent az országban. Ilyenek például a magyar sütemények, melyek a több mint 150 éves történelemmel rendelkező Gerbeaud Kávéházban fogyaszthatóak Szöulban. A magyar cukrászda a világ ötödik legmagasabb épületében, az 555 méter magas Lotte World Tower felhőkarcolóban található.⁴⁷ Népszerű a klasszikus zene és a színház: létezik többek között egy koreai Liszt-társaság is. Előadásokra Korea-szerte sor került az elmúlt évek folyamán, különös tekintettel a 2019-es jubileumi évforduló idején.

⁴⁶ A szerző által készített interjú része.

⁴⁷ THE KOREA TIMES, 2015.

2019. január 17-én például a Magyar Állami Operaház és a Tegui Operaház közreműködésében Erkel Ferenc Bánk bán című operája csendült fel. A harmincéves ünnepekhez tartozik továbbá, hogy a KTX expresszvonatok fedélzeti magazinjának januári számában interjú volt olvasható Csoma Mózes nagykövettel.⁴⁸ Két hónappal később egy újabb fontos eseményre került sor, a nagykövet átadta ugyanis a Nemzeti Hangul Múzeum (National Hangeul Museum) számára az első koreai–magyar szótárt, melyet 1957-ben publikáltak Budapesten⁴⁹ A budapesti Koreai Kulturális Központ szintén nagyobb volumenű programokat szervezett szeptemberben, mely keretén belül egy virtuális utazáson keresztül volt lehetőség megismerkedni a koreai gasztronómiával és kalligráfiával, de hagyományos koreai tánc csapatok és modern zenét játszó bandák is szórakoztatták a közönséget. A budapesti koreai nagykövet, Choe Kyu-Sik egy közel 20 perces koreai televíziós műsorban beszélt a 30 éves évforduló kapcsán. A nagykövet az évfordulóra tervezett programokon túl több Magyarországgal kapcsolatos érdekességről is szót ejtett, például a meglepően magas számú magyar Nobel-díjasok számáról, illetve a magyar tudósok által kitalált innovációkról. A műsor során a koreai nézők mind a Koreai Kulturális Központ által szervezett eseményekről, mind pedig Budapest nevezetességeiről láthattak rövid montázsokat.⁵⁰

3.4. A turizmus adta kulturális lehetőségek

A valódi utazásokat illetően Lee Dangkweon szerint a magyar kormány feladata kampányok által népszerűsíteni az országot: *„Egyelőre még sok koreai keveset tud Magyarországról. Kis dolgokra van szükség, olyanokra, melyek elsőre nem tűnnek lényegesnek, de hatalmas áttörést eredményezhetnek. Tavaly Dél-Koreában kerültek megrendezésre a téli olimpiai játékok. A magyar Liu testvérek [Liu Shaolin Sándor és Liu Shaoang rövidpályás gyorskorcsolyázók] rendkívül jól teljesítettek, sok koreai pedig teljesen meg volt örülve értük. (...) Meg kell ismertetni Magyarországot a koreaiakkal, hisz az eddigi tapasztalatok alapján a látogatók nagyon szeretik Budapestet, a város építészetét, a gyógyfürdőket, a magyar édességeket és borokat. (...) Azt gondolom azonban, hogy a vidéki magyar helyszínek is elnyernék a*

⁴⁸ KTX, 2019.

⁴⁹ YONHAP NEWS, 2019.

⁵⁰ KTV, 2019.

*tetszésüket, viszont ismeret hiányában ritkán választanak Budapesten kívüli helyszíneket.*⁵¹

Bár a Magyarországra utazó koreai turisták száma évről évre növekszik, a 2016-os adatok alapján a látogatók átlagosan csak egy és fél éjszakát töltöttek el az országban, kizárólag szinte a Budapest–Közép-Duna-vidéken. Ennek egyik oka, hogy a koreai turisták általában utazási irodák úgynevezett „*package tour*” ajánlataival élnek, melyek nem kizárólagosan Magyarországot célozzák meg, hanem Nyugat-Közép-Európa főbb látványosságait. A függetlenül utazó turisták is sokszor választanak inkább Európa-túrát, mivel a kontinensre való repülőút költséges. Fontos azonban megjegyezni a Budapest és Szöul közötti közvetlen légi járat hiányát, mely egy másik lehetséges oka volt annak, hogy a koreai látogatók csak rövid ideig tartózkodtak Magyarországon. Csoma Mózes szöuli magyar nagykövet is megjegyezte a közvetlen járat fontosságát, egyik legnagyobb nagyköveti ambíciójának épp ennek létrehozását jelölte ki, a magyar porcelántermékek és világszínvonalú borok hírének elterjesztésével egyetemben.⁵²

2016-ban az Asiana Airlines közreműködésével ideiglenesen létezett közvetlen járat Budapest és Szöul között – a Boeing 777-200ER típusú gépek körülbelül tizenkét óra alatt tették meg az utat –, azonban a járat később megszűnt, annak ellenére, hogy magas szintű volt a repülőgépek kihasználtsága.⁵³ 2017-ben arról is szó esett, hogy a Jin Air fapados dél-koreai légitársaság 2019-től kezdve indítana járatokat Zágrábra és Budapestre⁵⁴, azonban hivatalos bejelentés azóta nem történt. A 30 éves diplomáciai kapcsolatok talán legnagyobb gyakorlati öröme mégis az a hír volt, mely a LOT lengyel légitársaság Budapest és Szöul közötti közvetlen járatáról tett bejelentést. Bár a LOT azóta sem szüntette meg az útvonalat, a koronavírus-járvány értelemszerűen komoly visszaesést eredményezett a kereslet terén, ahogy nagy bizonytalanságra ad okot a következő hónapok, akár évek lehetőségei kapcsán is.⁵⁵ Fejlődésre azért is szükség van, mert a Magyarországról Dél-Koreába utazók száma alacsony, átlagosan a havi ezer főt sem éri el⁵⁶. 2013-tól van lehetőség azonban Working and Holiday (WHS) vízumot kérni Dél-Koreába: az igénylők által elnyert vízum egy évre

⁵¹ A szerző által készített interjú része.

⁵² THE KOREA TIMES, 2015.

⁵³ HVG, 2016.

⁵⁴ BUDFLYER, 2019.

⁵⁵ KOREANISTA, 2019.

⁵⁶ KTO, 2019.

szól, és munkavállalói engedélyt is tartalmaz, elsősorban szezonális, vendéglátói és egyéb alkalmi munkák teljesítésére.⁵⁷ Sajnálatos módon a COVID-19 pandémiás helyzet ezen lehetőség kihasználását is erősen korlátozza.

KONKLÚZIÓ

Magyarország és a Koreai Köztársaság a XX. század második felének nagy részében egymástól merőben eltérő politikai, gazdasági és kulturális úton haladt. Ennek ellenére a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok kialakulása a vártnál korábban és gyorsabban valósult meg, ehhez pedig mindkét állam nyitottságára és kezdeményezőkézségére szükség volt. A bilaterális kapcsolatok a 30 év során kedvező és pozitív irányba haladtak, ám a fejlődés intenzitása változó volt. Úgy tűnik azonban, hogy az elmúlt évtized fókuszváltást eredményezett: a keleti nyitás külpolitikai elve Magyarország számára újra lényegessé tette Dél-Koreát, miközben Dél-Korea gyors és erőteljes gazdasági fejlődését követően egyre fontosabbnak tartotta a közép-európai országokkal való jó kapcsolatok ápolását, Magyarország kapcsán pedig egy stabil partnerre talált.

A jelen tanulmányban vizsgált politikai, gazdasági és kulturális elemek is felhívják azonban a figyelmet az egyensúly hiányára. Ezen elemek alapján egy olyan jelenség vehető észre, mely alapján kimondható, hogy jelenleg Magyarország számára többet jelent Dél-Korea, mint fordítva. Az arányok eltolódása észrevehető a két ország közötti exportmérlegben, a befektetések mértékében, ahogy abban is, hogy a koreai kultúra különböző elemei sokkal nagyobb hatást gyakoroltak hazánkra, mint a magyar kultúra Dél-Koreára. Érdeemes azonban azt is megjegyezni, hogy Dél-Korea innovatív hozzáállása következtében globális kulturális terjedést tudott elérni, így hasonló folyamatok vehetőek észre a közép-európai országokkal való bilaterális kapcsolatainak egészét illetően.

Pozitív folyamat, hogy Magyarországon és Dél-Koreában is egyre szélesebb az a társadalmi réteg, mely kíváncsi a másik ország kultúrájára. Lehetséges tehát, hogy a magyar populáris kultúra elemei nem jutottak el Dél-Koreába – miközben a hagyományos kulturális elemek is csak egy szűk réteg körében ismertek –, viszont a dél-koreai emberek részéről érkező érdeklődés számos formában megmutatkozik, többek között az

⁵⁷ WORKING HOLIDAY, 2019.

idegenforgalomban is, ami maga után vonja a politikai kapcsolatok szorosabbra fűzését is, illetve a gazdasági lehetőségek számának növekedését.

Magyarország feladata, hogy a dél-koreai innovatív szellemhez hasonlóan naprakész, vonzó kampányok által érje el a koreai társadalom különböző szegmenseit, miközben képes továbbfejleszteni országimázsát nemzetközi viszonylatban is. Külön kihívást jelent a magyar –dél-koreai kapcsolatok jövőjét illetően a koronavírus-járvány, ugyanis számos nézet szerint a pandémia következtében deglobalizációs folyamatok indulhatnak el, a két ország egymáshoz való képletes közeledését pedig ez nagyban gátolhatja. Mindazonáltal mindkét állam a körülményekhez képest sikeresen küzdött a járvány ellen – a Koreai Köztársaság világviszonylatban is az egyik legsikeresebb járványkezelést mutatta –, így joggal konzultálhat egymással a globális kihívás következményeiről, a legfőbb egészségügyi kihívások megoldási lehetőségeiről, illetve a gazdasági fellendülés lényeges lépéseiről.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BUDFLYER (2019): Budapest és Szöul között indít közvetlen járatot a LOT, BudFlyer. Elérhető: https://budflyer.blog.hu/2019/04/04/budapest_es_szoul_kozott_indit_kozvetlen_jaratot_a_lot (Letöltve: 2019.04.15.)
- CHINAEMBASSY (2004): A kínai-magyar kétoldalú kapcsolatok. Elérhető: <http://www.chinaembassy.hu/hu/zxgx/zzgx/t84598.htm> (Letöltve: 2019.07.16.)
- COMTRADE (2019): Hungary – Export to South Korea. Elérhető: <https://comtrade.un.org/labs/dit-trade-vis/?reporter=348&partner=410&type=C&year=2017&flow=2> (2019.09.28.)
- COMTRADE (2019): South Korea – Export to Hungary. Elérhető: <https://comtrade.un.org/labs/dit-trade-vis/?reporter=348&partner=410&type=C&year=2017&flow=2> (2019.09.28.)
- CSOMA MÓZES (2012): Koreaiak Magyarországon az 1950-es években, Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- ELTE TÁVOL-KELETI INTÉZET (2019): Koreai tanszék – A koreanisztika Magyarországon. Elérhető:

<http://tavolkeletiintezet.elte.hu/index.php?menu=szervezet&almenu=koreaitanszek> (Letöltve: 2019.03.09.)

- FARKAS, I., SZERDAHELYI, I., UMEMURA, Y., WINTERMANTEL, P. (2009) Tanulmányok a magyar japán kapcsolatok történetéből, ELTE Eötvös Kiadó Kft, Budapest
- FÁBIAN, ARMIN VINCENTIUS (2019): Íme a LOT videós bejelentése a Budapest-Szöul járatról. Elérhető: <https://koreanista.home.blog/2019/07/31/ime-a-lot-videos-bejelentese-a-budapest-szouul-jaratrol/> (Letöltve: 2019.08.17.)
- FEKETE ANETT (2019): A dél-koreai soft power: hallyu, Külügyi Műhely, 2019/1. szám. DOI azonosító: [DOI: 10.36817/KM.2019.1.7](https://doi.org/10.36817/KM.2019.1.7)
- HVG (2016): Már közvetlen járatral indulhatunk Szöulba, Hvg.hu. Elérhető: https://hvg.hu/kkv/20160704_asiana_szouul_kozvetlen_jarat_repulogep_budapest_airport?s=hk (Letöltve: 2019.03.15)
- INDEX (2020): Több helyen is megemlékeznek ma az egy éve elsüllyedt Hableányról, Index. Elérhető: https://index.hu/belfold/2020/05/29/hableany_hajobaleset_megemlek_ezes_evfordulo/?fbclid=IwAR27l5L8Rf5w-KjjiNzoBCFrUB-zn8iv5WDeGYJyhNtztBaqPcsKQrYBgewk (Letöltve: 2020.10.05.)
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (2020). Elérhető: <https://www.imf.org/en/Countries/HUN> (Letöltve: 2020.10.06.)
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (2020). Elérhető: <https://www.imf.org/en/Countries/KOR> (Letöltve: 2020.10.06.)
- JOEL, LEE (2018): Hungary can help inter-Korean ties, innovation with Central Europe, Korea Herald. Elérhető: <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20181231000476> (Letöltve: 2019.03.14.)
- JOINT STATEMENT, THE VISEGRAD GROUP (2015). Elérhető: <http://www.visegradgroup.eu/documents/official-statements/joint-statement-on-the> (Letöltve: 2019. 06. 16.)
- KOREA TOURISM ORGANIZATION (2019). Korea, Monthly Statistics of Tourism. Elérhető: <https://kto.visitkorea.or.kr/eng/tourismStatics/keyFacts/KoreaMonthlyStatistics/eng/inout/inout.kto> (Letöltve: 2019.04.09.)
- KOREAI FILMFESZTIVÁL (2020): Fesztiváltörténet – Koreai filmfesztivál Magyarországon 2007-2018. <http://www.koreafilm.hu/fesztivaltortenet/> (Letöltve: 2020.10.05.)

- KOREAI KULTURÁLIS KÖZPONT (2019). A Központról (Szolgáltatásaink).
Elérhető: <http://hungary.korean-culture.org/hu/948/contents/724>
(Letöltve: 2019.03.09.)
- KTV (2019): 한국-헝가리 수교 30주년...동유럽 한류문화의 거점이 되다 [세계 속 한국] (A koreai-magyar diplomáciai kapcsolatok 30 éve).
Elérhető:
http://www.ktv.go.kr/news/latest/view?content_id=569124&unit=265
(Letöltve: 2019.04.11.)
- KTX매거진 (2019): 수교 30주년 맞은 동유럽 우방국 헝가리 (Interjú a 30 éves kapcsolatokról).Elérhető:
http://ktx.ecatalog.co.kr/home/view.php?host=main&site=1901&fbclid=IwAR1KdgW0RzWDXX_IwMLzvVAMPceVO1wHh62GZbECD5TqwPhJYtSIRf8wjgM (Letöltve: 2019.03.24)
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2018). Elérhető:
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/mo_delkorea_kapcs.pdf
(Letöltve: 2019. 07. 07)
- LEE, RACHEL (2015): Seoul has Hungarian desert café, The Korea Times.
Elérhető:
http://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2018/12/176_184911.html
(Letöltve: 2019.03.11.)
- LISZT ACADEMY KODÁLY INSTITUTE (2019). Elérhető:
<https://kodaly.hu/study/short-courses-117132> (Letöltve: 2019.08.13.)
- MAGYAR NEMZETI BANK (2019). Elérhető:
https://www.mnb.hu/statisztika/statisztikai-adatok-informaciok/adatok-idosorok/vii-arfolyam?fbclid=IwAR30Q_azioWFwQo7uv7s75IGSfWfSjZoih1iF51G7rqqhHBJZU4LqJ7COiw (Letöltve: 2019.08.12.)
- MAGYARORSZÁG-JAPÁN JUBILEUMI ÉV 2009 (2009): Japán-Magyar kapcsolatok. Elérhető:
https://www.hu.emb-japan.go.jp/2009/jphu_link_h.html#1_seiji (Letöltve: 2019.07.14.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2019): Soha nem voltak olyan jók a magyar-kinai kapcsolatok, mint most. Elérhető:
<https://www.kormany.hu/hu/kulgzdasagi-es-kulgyminiszterium/hirek/soha-nem-voltak-olyan-jok-a-magyar-kinai-kapcsolatok-mint-most> (Letöltve: 2019.07.16.)

- MAGYARORSZÁG NAGYKÖVETSÉGE SZÖUL: KULTURÁLIS KAPCSOLATOK.
Elérhető: <https://szoul.mfa.gov.hu/hun/page/kulturalis-kapcsolatok>
(Letöltve: 2019.03.09.)
- NÉPSZAVA (2019): Tíz percük maradt a túlélésre – szakértő a Hableány katasztrófájáról, Népszava. Elérhető: <https://nepszava.hu/3037829-tiz-percuk-maradt-a-tulelesre--szakerto-a-hableany-katasztrofajarol>
(Letöltve: 2019.06.16.)
- OECD (2019). Elérhető: https://data.oecd.org/korea.htm?fbclid=IwAR3waqO5W2txUoaU9Bjs7CaDAY2MeFy8NIG8JQr_aDjNg_7VO81NVRoH8nE
(Letöltve: 2019.08.12.)
- OECD (2019): Real GDP forecast. Elérhető: https://data.oecd.org/gdp/real-gdp-forecast.htm?fbclid=IwAR1W7MYBEeNjQVZYHrQJ7CO_3IT7UBw59IkSc1Q7VHYEkTeWPaCoMWjuksw (2020.09.28.)
- ORIGO (2015): Szorosabbá fűzné a gazdasági kapcsolatokat Dél-Koreával Áder János, Origo. Elérhető: <https://www.origo.hu/nagyvilag/20150414-szorosabba-fuzne-a-gazdasagi-kapcsolatokat-del-koreaval-ader-janos.html>
(Letöltve: 2019.06.16.)
- PORTFOLIO (2020): Esik tovább a forint, 361 felett az euró. Elérhető: <https://www.portfolio.hu/deviza/20200917/esik-tovabb-a-forint-361-felett-az-euro-449072> (Letöltve: 2020.10.06.)
- RÉSZLET A SZERZŐ BESZÉLGETÉSÉBŐL CZIBOLYA KÁLMÁN FILMTECHNIKUSSAL, Budapest, 2019.
- RÉSZLET A SZERZŐ BESZÉLGETÉSÉBŐL I DANG KVON IGAZGATÓ ÚRRAL, Budapest, 2019.
- TARJÁN M. TAMÁS (2017): A panmindzsoni fegyverszünettel véget ér a koreai háború, Rubicon. Elérhető: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1953_julius_27_a_panmindzsoni_fegyverszuenettel_veget_er_a_koreai_haboru (Letöltve: 2019.05.31.)
- TORZSA ISTVÁN (2009): A magyar–dél-koreai diplomáciai kapcsolatok normalizálása, az elmúlt húsz év eredményei, Külügyi Szemle, 2019.1. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, 8 (1): 222–227 (Letöltve: 2019.06.15.)
- UN COMTRADE DATABASE (2017). Elérhető: <https://comtrade.un.org/labs/dit-trade->

[vis/?reporter=348&partner=410&type=C&year=2017&flow=2](#)

(Letöltve: 2019.08.12.)

WORKING HOLIDAY (2019). Elérhető: <https://workingholiday.hu/>

(Letöltve: 2019.04.09.)

연합뉴스 (2019): 국립한글박물관, 헝가리 최초 한글사전 기증받아
(Sztótár adományozása a Nemzeti Hangel Múzeum számára). Elérhető:

[https://www.yna.co.kr/view/AKR20190321116400005?section=culture%2Fall&fbclid=IwAR3n5Z9evvC3XdghaYcT-](https://www.yna.co.kr/view/AKR20190321116400005?section=culture%2Fall&fbclid=IwAR3n5Z9evvC3XdghaYcT-geF5AygO2XRqTOozO6P8EwaktqqAek92LELHxQ)

[geF5AygO2XRqTOozO6P8EwaktqqAek92LELHxQ](https://www.yna.co.kr/view/AKR20190321116400005?section=culture%2Fall&fbclid=IwAR3n5Z9evvC3XdghaYcT-geF5AygO2XRqTOozO6P8EwaktqqAek92LELHxQ)

(Letöltve:

2019.03.22.)

FILMEK ÉS IDEOLÓGIÁK TALÁLKOZÁSÁRÓL: AZ 1990-ES ÉVEK INDIÁJA

About Movies and Politics: India in the 1990s

Fejes-Jancsó Dorottya¹

Absztrakt: Tanulmányomban a bollywoodi filmipar 1990-es éveivel foglalkozom, a fókuszban pedig a filmek és a politikai ideológiák találkozása áll kétféle aspektusból. Az egyik az, hogy milyen út vezetett el addig, hogy a hindu nacionalista szerveződések, kiváltképp a Bharatiya Janata Párt képesek voltak arra, hogy egy deklaráltan szekuláris országban vallási alapú ideológiák ivódjanak be a művészetekbe és tudják alakítani a populáris filmipart. Másrészt pedig kifejezetten a filmekre koncentrálni mutatom be, hogyan is artikulálódnak ezek az ideológiai törekvések (családi értékek, identitáskérdés, tradíció és vallásosság) Bollywood esetében.

Kulcsszavak: India, Bollywood, film, kultúra, propaganda

Abstract: In my paper, I focused on the film of the 1990s Bombay cinema, especially I would like to show the political and ideological aspects which were articulated through the movies. First I will examine the background of the Hindu nationalist parties to clarify how they were able to propagandize religious nationalism in a declared secular state. I will concentrate on the Bharatiya Janata Party because they were in the epicenter of these movements and influenced the film industry. On the other hand, I will focus directly on the movies researching how these ideological aspirations like family values, Indianness and religion are represented in popular Bombay cinema.

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Film-, Média- és Kultúraelmélet doktori program (tanulmányok kezdete: 2020). E-mail: jorkajancso@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6506-1619>

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=authors10074798>

Keywords: India, Bollywood, movies, culture, propaganda

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányban India legnagyobb, populáris hindi nyelvű filmiparának egy olyan a korszakát helyeztem a középpontba, amely során a „leginkább bollywoodos” filmek készültek el, tehát az 1990-es éveket. Mit takar a „bollywoodos” jelző? A nyugati közönség számára² ez a kifejezés a rendkívül hosszú filmeket jelenti, amelyekben a színészek játéka végtelenül teátrális, a díszletek giccsesek, a filmek története „ugyanaz” és telítve vannak néhol teljesen indokolatlanul a történetbe ékelt zenés-táncos jelenetekkel. Ezek a tulajdonságok 1980-as évek vége és a 2000-es évek első fele között készült filmekben igazán kiemelkedőek, hiszen valóban készültek olyan filmek, amelyek megközelítik a három és fél órás játékidőt, emellett pedig akár 7-8 perces daljeleneteket tartalmaznak. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy ugyanúgy, mint bármely más művészeti ágban nemzetközi szintéren is, mindig vannak okai annak, hogy az adott kulturális termékek strukturális, tartalmi és funkcionális szempontból hogyan jönnek létre vagy alakulnak át. Ez az 1990-es évek bollywoodi filmjeire is abszolút igaz: összetett politikai, ideológiai, kulturális és intézményi előzmények fedezhetőek fel, amelyek közvetlen hatást gyakoroltak a populáris filmiparra.

Mindez azért válik rendkívül izgalmassá, mert az 1990-es évek politikája és mozija egészen hasonló kapcsolatban állnak egymással, mint napjainkban. Emiatt pedig azt gondolom, hogy az 1990-es évek stratégiájának és filmes mintáinak vizsgálatával könnyebben megérthetővé vagy kiszámíthatóbbá válik az, ami a mai bollywoodi mozi átalakulásain is tükröződik. A jelenlegi politikai helyzet és a 2019 tavaszán lezajlott választások Indiában szemmel láthatóan komoly változásokat és folyamatokat indítottak el a filmiparban is. A kampányidőszak alatt sorra jelentek meg olyan filmek, amelyeknek célja a közvélemény formálása volt,³ így politikai életrajzi filmek és portréfilmek születését láthattuk, mint a *The Accidental Prime Minister*, (Vijay Ratnakar Gutte, 2019) vagy a *PM Narendra*

² Ez a kérdés a magyar média- és sajtótermékekben is gyakran felmerül, egy 2014-es *Index*-cikkből például a következő olvasható: „egy európai néző nehezen tud mit kezdeni egy olyan filmmel, amiben nincs logikus történetvezetés, látszólag ok nélkül dalolgatnak és táncolnak, és mellest gyors egymásutánban történik 15-20 isteni varázslat és csoda”.

Forrás: KALAS-THÜRINGER, 2014.

³ CHOWDHURY, 2019.

Modi (Omunk Kumar, 2019), amely a 2019-ben a *Bharatiya Janata Party*⁴ (BJP – jelentése: Indiai Néppárt) színeiben újraválasztott miniszterelnök, Narendra Modi életéről és pályájáról szól.⁵ Figyelembe véve, hogy a BJP volt az a párt, amely az 1990-es évekbeli aktivizálódásával és ideológiai állásfoglalásaival meghatározta India kulturális és társadalmi berendezkedését,⁶ mindenképpen relevánsnak tartom megvizsgálni „a kezdeteket”, a hindu nacionalizmust hirdető BJP első hatalomra jutásának (és előzményeinek) történéseit és hatásait a populáris filmiparra. Ezzel kapcsolatban több kérdés is felmerül, amelyekre szeretnék válaszokat keresni a dolgozatban, így például mindenképpen érdekes jelenség, hogy bár India egy deklaráltan szekuláris ország, mégis ennyire erősen jelen van a politikai színtereken is a vallás kérdése.⁷ Emellett pedig érdemes megemlíteni, hogy annak ellenére, hogy az indiai filmipar alapvetően nem állami finanszírozási rendszerben működik,⁸ hogyan lehet az államnak ilyen erős befolyása arra, hogy saját ideológiáit hirdethesse a filmek által?

Maga a központi téma tehát az 1990-es évek filmiparának háttereként szolgáló kulturális, politikai és társadalmi kontextus áttekintése, hogy átfogó képet kapjunk az indiai állam és a bollywoodi filmgyártás kapcsolatáról 1988-2004 között, amely a BJP felvirágzásától az első megnyert ciklusának végéig terjedő időszak.

I. A HINDU NACIONALIZMUS ÉS A HINDUTVA IDEOLÓGIA

Ahhoz, hogy a későbbiekben érthetővé váljanak az 1990-es évekbeli bollywoodi filmipart érintő változások, feltétlenül szükségesnek tartom, hogy egy rövid áttekintés keretein belül számot adjak a korabeli politikai és ideológiai folyamatokról, amelyek megalapozták és később rögzítették a populáris kultúra funkcióit, formáit és az államhoz fűződő viszonyát.

⁴ A *devanagari* betűkészletet használó hindi eredetű nevek és kifejezések átírását a dolgozat során minden esetben az angol átírás szerint fogom használni, abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy mind a filmek címe, mind pedig az idegennyelvű szakirodalom ezt az átírást használja.

⁵ CHOWDHURY, 2019.

⁶ CHOWDHURY, 2019.

⁷ REED, 2007. 327.o.

⁸ Indiában a filmkészítés ipari ágazatként való felfogása és kormány általi elfogadása csak az 1998-9-es évtől történt meg, ezért a filmgyártás finanszírozása decentralizált formában, különböző vállalkozók és művészek heterogén testületeiből állt össze. Forrás: SRINIVAS, 2002. 155.o.

Elsősorban szeretnék a nacionalizmus és a szekularitás fogalmaival foglalkozni India kontextusában. Annak ellenére, hogy India egy deklaráltan szekuláris állam, mégis nehéz szemet hunyni a politikai mozgások és a vallásosság közötti összefüggések felett. Purushottama Bilimoria alapján az, hogy a muszlim vallás jelen van Indiában annak ellenére, hogy India és Pakisztán 1947-ben kettévált, gyakorlatilag az indiai nemzet „bukásának” a szimbóluma, sőt, ez az egyik kiváltó oka annak, hogy az indiai nacionalizmusról szóló diskurzusokban továbbra is kérdés, hogy maga a nacionalizmus a „szekularizmust” jelenti-e vagy a „hinduságot”.⁹ Indiában három nézőpont különböztethető meg a szekularitás fogalmával kapcsolatban: a Gandhi-féle, a Nehru-féle és a többségelvű. Gandhi a vallást magánügyként kezelte, és fő álláspontja volt, hogy egy államban minden vallásra egyenrangúként kell tekinteni. Nehru ezzel szemben a vallást elavultnak és dogmatikusnak látta, az ő szemében a modern állam alappillérei a tudomány, az értelem és a szocialista ideológia voltak.¹⁰ A többségelvűség „a leginkább érthető politikai idióma, amelyben a szekularizmus a hindu többség nacionalizmusának van alárendelve”.¹¹ A nacionalizmus pedig természetes jelenség minden homogén államnál, azért, hogy a gyökerekhez visszanyúlva lehessen egységet kovácsolni a lakosságból (akár manipulatív eszközökkel is). Ugyanakkor, mivel Indiát homogén államnak tekinteni több szempontból is problémás, felmerül a kérdés, hogy hol is keresendők a „gyökerek”. A hindu nacionalizmus feltörekvése azért érdekes, mert igen későn jutott el abba a stádiumba, amikor már politikailag jelentőssé vált, ergo, amikor már sem a gyarmati uralom, sem az alapvetően szekularista kommunalizmus nem tudta marginális helyzetbe szorítani. Ezért használja Bilimoria a „pszeudo-szekularizmus” kifejezését az Indiában uralkodó viszonyokra, utalva arra, hogy a hindu nacionalizmus „mintha kifordítva hordaná a szekularizmus kabátját”.¹²

Az India nemzeti identitásával kapcsolatos diskurzusokban mindig felmerült a hindu nacionalizmus mint koncepció, ugyanakkor ez nem élvezett kiemelt figyelmet egészen addig, amíg a politikai környezet meg nem változott. A nemzet újjáépítésének érdekében ez a mozgalom jelentette az intézményi és ideológiai alternatívát a korábbi politikai rendszerekkel

⁹ BILIMORIA, 2006. 1.o.

¹⁰ BANERJEE, 1998. 910.o.

¹¹ UPADHAYA, 1992. 816.o.

¹² BILIMORIA, 2006. 2.o.

szemben.¹³ A XIX. század közepe óta „hindutva” néven ismertté vált doktrína teljesítette az etnikai nacionalizmus kritériumait. Mottója: „Hindu, Hindi, Hindustan” megtestesítette a vallás, a nyelv és az indiaiság egységét, sok más európai nacionalizmushoz hasonlóan, amelyek vallási identitáson, közös nyelven vagy akár faji érzésen alapulnak.¹⁴ Idővel tehát a hinduizmus és a hindu nacionalizmus ideológiája váltak az indiai nemzeti identitás alapjává, (eredetileg) a brit, a szovjet és végül az amerikai befolyásoltsággal szemben.¹⁵ Ugyanakkor ez több problémát is felvet, amelyek mind a szubkontinens kulturális, nyelvi és vallási diverzitásával vannak összefüggésben. Egyrészt nyelvi okokból problémás, hiszen a hindi csupán egy a számtalan Indiában beszélt nyelv közül; másrészt amennyiben elfogadjuk azt a következtetést, hogy a „Hindustan” kifejezés azt foglalja magában, hogy a „hinduk lakta ország”,¹⁶ felmerül a kérdés, hogy azonosíthatjuk-e egy vallás követőit egy teljes nemzettel? Vinayak Damodar Savarkar, akit az intézményesült hindu nacionalista ideológiák szülőatyjának tartanak ezt a következőképp magyarázta: „Az az ember hindu, aki ezt a földet tartja... az Industól a Tengerelig szülőföldjének és szent földjének.”¹⁷ Ez a definíció egyértelműen kizárja tehát a keresztény, zsidó, párszi és muszlim és egyéb vallású embereket, mivel India számukra nem tekinthető „szent földnek”. Végül a hindu nacionalisták ellenségévé a muzulmánok váltak részben a nagy számuk miatt, részben pedig az 1947-es szétválás utóhatásai miatt, amely során India és Pakisztán viszonya elmergesedett.

A hindu nacionalista mozgalmak, szervezetek és pártok történeti áttekintését Christophe Jaffrelot nyomán szeretném bemutatni, azokra a részletekre koncentrálva, amelyek fordulópontokat jelentettek a mozgalmak szervezeti és ideológiai szemléletváltásaiban, és elvezettek az 1920-as évektől az 1990-es évek politikai berendezkedéséig. A hindu nacionalizmus mozgalmiságának történetében az egyik legfontosabb szerveződés, a *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (RSS – jelentése: Nemzeti Önkéntes Hadtest) 1925-ben alakult, nem sokkal az első indiai kommunista párt létrejötte előtt. Valójában a hindu nacionalizmus párhuzamosan volt jelen a Kongresszusi

¹³ VARSHNEY, 1993. 227-228.o.

¹⁴ JAFFRELOT, 2007. 5.o.

¹⁵ BASU, 2017. 107.o.

¹⁶ A Hindustan elnevezés szó szerinti fordításban jelenti a hinduk országát, de tágabb értelemben történetileg ezt gyakran Indiával vagy magával az indiai szubkontinenssel azonosították, ebben az értelemben pedig minden ott lakó nép hazáját foglalja magában.

¹⁷ SAVARKAR, 1989. 110.o.

Párt uralkodó hagyományával, amelyet Mahatma Gandhi hirdetett az 1920-as években. Ezután egy kvázi alternatív politikai kultúra fejlődött ki Indiában nemcsak azért, mert elutasította az erőszakmentességet mint legitím és hatékony eljárásmodot a britek ellen, hanem azért is, mert elutasította az indiai nemzet Gandhi-féle koncepcióját. Gandhi úgy tekintett az indiai nemzetre, mint különböző vallási közösségek harmonikus együttélésére, ahol mindenki egyenlő alapokról indul. Gandhi elismerte a vallási identitást a közszférában, amellet, hogy a nemzetet számtalan különböző közösség összeolvadásának tekintette. A hindu nacionalizmus elutasította a nacionalizmus univerzális értelmezését, ezzel szemben azt a nézetet vallották, miszerint India nemzeti identitását a hinduizmus foglalja össze, amely az uralkodó hitvallás (brit népszámlálás szerint a népesség kb. 70%-át jelentette), ez pedig felhatalmazást adott arra, hogy az indiai kultúrát a hindu kultúrával azonosítsák.¹⁸

Bár az RSS tekinthető az első olyan mozgalomnak, akik szervezetteren közvetítették a hindu nacionalizmus ideológiáját, nyomukban több párt is csatlakozott a politikai aktivizmushoz, mint például a *Jana Sangh* (jelentése: Néppárt), amely 1951-1977 között tevékenykedett. A Jana Sangh két stratégia között ingott: egyszer egy mérsékelt patrióta pártként definiálta magát a nemzeti egység nevében, mint a szegények és kisvállalkozók védelmezője, populista vonulatot kiépítve. A másik, egy harciasabb irány volt a „hinduság” agresszív fellépésére alapozva, amelynek szimbólumává vált a hindi nyelv nemzeti nyelv szintjére való emelése¹⁹ és a tehének védelméért indított kampány (tehenek levágásának tilalma), mivel a tehen a hinduk számára szent állat, a muszlimok számára viszont nem. 1980-ban a korábbi Jana Sangh vezetői egy új pártot alapítottak Bharatiya Janata Party (Indiai Néppárt) néven, maradva hűen az ideológiákhoz, viszont már egyértelműen a mérsékeltbb stratégiát követve annak érdekében, hogy az indiai pártrendszerben elfogadottabbá válhassanak és szövetségesekre találhassanak. Éppen ezért a távolság az RSS és a BJP között idővel egyre nagyobbá vált, mivel az RSS az általa 1964-ben létrehozott *Vishva Hindu Parishaddal* (VHP – jelentése: Hinduk Világtanácsa) együttműködve

¹⁸ JAFFRELOT, 2007. 4-5.o.

¹⁹ A nemzeti nyelv kérdése Indiában igen összetett probléma és még a mai napig nem született véleges döntés az elmúlt évtizedek vitáiból fakadóan. Voltak ugyan törekvések a 20. században, hogy a hindi legyen a hivatalos nyelv, ugyanakkor a nem hindi anyanyelvű államok sorra szavaztak az előterjesztések ellen. (DUA, 1993, 306.o.) Ma ez a kérdés leginkább annak függvénye, ki mit fogad el. (DUTTA, 2019.)

radikálisabban kívánták folytatni az etno-vallásos politikai aktivizmust, amelynek kicsúcsosodása az *Ayodhya-mozgalom*²⁰ lett az 1980-as évek közepén. Bár a BJP ekkor már törekedett a kevésbé militarista fellépésekre, ugyanakkor a Babri Mecsethez köthető tragédiákban betöltött szerepükvállalásuk és részvételük a fegyveres megmozdulásokban megkérdőjelezhetetlen.²¹

1980-tól kezdődően egészen az évtized végéig számos olyan esemény történt Indiában, amelyek előrevetítették az agresszív hindu-párti, anti-muzulmán érzelmek és értékrend kialakulását, amelyek képesek voltak egyesíteni a szavazókat a BJP mögött.²² Ennek következményeként a BJP a hindu nacionalizmust hirdetve az 1990-es években kezdte el átvenni az uralmat az indiai újságok lapjain²³ és a populáris médiában. A párt az 1988-1998 között eltelt tíz évben a legnagyobb politikai szerveződéssé nőtte ki magát, majd az 1998-as időközi választásokkal, az Indiai történelem során először egy hindu nacionalista párt vehette át a kormányzást 2004-ig.²⁴ Manifesztumaik egyértelműen hindutva törekvéseket tükröztek, mint a tehénmészárlások betiltása, a nőiség és anyaság ideája, India ősi kulturális örökségeinek megőrzése és kulturális központok létrehozása, a szanszkrit tanulmányok ösztönzése, és a hindu vallásos eposzok televíziós sugárzása a „nemzeti nyelven”.²⁵

II. POPULÁRIS KULTÚRA POLITIKAI ASPEKTUSBÓL

A populáris kultúra formálódásában szintén hatalmas szerepet töltek be a különböző politikai rendszerek, az általuk közvetített ideológiák és intézmények, így a következő bekezdésben nagy vonalakban szeretném bemutatni ezeket a nézőpontokat.

²⁰ Ayodhya egy Uttar Pradesh államban található város, amelyet a Rama hindu isten születési helyeként tartanak számon. Rama templomát azonban Babur, az első mughal hódító parancsára lerombolták és egy mecsetet építettek a helyére, ez az ún. „Babri Mecset”. 1984-ben a VHP és az RSS hívószavára tömegek indultak el, hogy visszaállítsák az eredeti templomot, amelyből hatalmas vallási konfliktusok alakultak ki, amelyek többszáz ember halálát voltak maguk után. Az események Anand Patwardhan által kerültek megfilmesítésre, a *Ram Ke Naam* című dokumentumfilmet 1992-ben mutatták be.

²¹ JAFFRELOT, 200., 19-21.o.

²² BHATT, 2001. 170.o.

²³ JAFFRELOT, 2007. 3.o.

²⁴ JAFFRELOT, 2007. 3.o.

²⁵ BHATT, 2001. 172-173.o.

Az 1940-es években a cél az indiai modernizmus kialakítása volt a modernizmus és népi hagyomány elemeinek ötvözésével, amelyet részben az akkori Szovjetunió szocialista realista modellje ihletett. Ezt az 1950-es években számos központosított kulturális intézmény létrehozása követte, amelyek Jawaharlal Nehru, a független India első miniszterelnökének kulturális konszolidációról alkotott vízióját voltak hivatottak alátámasztani, így a nehru politika elhozta a kultúra intézményesítését.²⁶ Az idő múlásával ugyanakkor bebizonyosodott, hogy azok a kisebb hézagok, amelyek megtalálhatóak voltak a látszólag jól, nemzetközi mintákra kialakított intézményi rendszerben, problematikusává váltak India esetében a multikulturalizmus, a többnyelvűség és a demokratikus államforma miatt. Kétségtelen viszont, hogy az állam monopóliuma a rádióban és a televízióban a Nehru-korszak egyik örökségének tekinthető, amely többek között a cenzúra intézményét is magába foglalja.²⁷ Elmondható tehát, hogy az 1950-es és 1960-as évek voltak azok, amelyek megalapozták annak a fajta populáris kultúrának az intézményi hátterét, amely nagyobb változtatások nélkül tudott fennmaradni az évszázad végéig (sőt, még ma is). A szintén ehhez az 1960-as évekhez köthető progresszív középosztálybeli mozgalmak voltak a legnagyobb támogatói az indiai populáris mozinak, kiváltképp a bollywoodi filmiparnak, amely nemcsak, hogy marginalizálta a hollywoodi produkciókat, de a világ más részein is képes volt teret hódítani. Kétségtelen, hogy a populáris kultúrának és a filmeknek hatalmas szerep jutott abban, hogy elősegítsék a nemzeti identitás képződését, amely leginkább a vallási rituális motívumok révén valósult meg, számos indiai tradicionális előadóművészetből merítve ihletet.²⁸

Miután Indiában a populáris mozi rendkívül széles közönségnek örvendett, így magától értetődő, hogy nemcsak az anyaországi, hanem a diaszpórákban élők számára is fontos szerepet töltek be a filmek. A diaszpórákban élő vagy *NRI* (*Non-resident Indian*) népeséget Ranjan Bandyopadhyay 2008-as tanulmánya hozzávetőleg 20 millió főre teszi, akik 110 országban szétszóródva élnek, ezzel az indiai tekinthető a legnagyobb diaszporikus közösségnek.²⁹ Ennek megfelelően a filmkészítők habitusa is formálódott, így olyan produkciókat kezdtek el gyártani, amelyek nemcsak

²⁶ MUKHOPADHYAY, 2006. 279-280.o.

²⁷ PRASAD, 1998. 88-116.o.

²⁸ MUKHOPADHYAY, 2006. 280-281.o.

²⁹ BANDYOPADHYAY, 2008. 81.o.

az anyaországban élő, de az NRI közönséget is ki tudja szolgálni.³⁰ A diaszpórákban élő indiai népesség számára természetesen nagyban befolyásolta az anyaországról alkotott képet a bollywoodi mozi. Bandyopadhyay három generációt különböztet meg, akik számára eltérő jelentést hordoznak a filmek: az első, akik elhagyták Indiát, ezért nosztalgiával térnek és gondolnak vissza az országra és ezt az élményt kapják meg a bollywoodi filmek által. Az őket követő generáció számára, akik gyermekként hagyták el az országot és leginkább szülei elbeszélései alapján alakítottak ki képet Indiáról, a filmek a „modern India” élményét nyújtják. A harmadik generáció pedig, akiknek már egyáltalán nincsen közvetlen élményük és kapcsolatuk az anyaországgal, a bollywoodi filmek által lesznek motiváltak az iránt, hogy meglátogassák Indiát.³¹ Az 1990-es években készült filmek ezáltal egyfajta mediatori funkciót is kapnak, elősegítve ezzel, hogy a nemzeti identitás kérdése már ne földrajzi lokációhoz kötődjön, hanem érzelmi szinten jelenjen meg. Ezt szintén segíti, hogy ezekben a filmekben fontos szerepet kap az „indiaiság” kérdése, amely a „morális” és „immorális” fogalmát Indiához, illetve a nyugathoz köti.³²

Szintén fontos szót ejteni azokról a szabályozásokról, amelyek biztosították és megszabták a kulturális iparágaknak keretrendszerait, hiszen bár az emberek a filmeket leginkább a szórakozás élménye miatt fogyasztják, egy film képes arra is, hogy eközben olyan tartalmakat közvetítsen, amelyek formálják a közönség véleményét vagy álláspontját. A filmek politika vagy állam általi cenzúrázását mindig azok a pártok támogatták, akik direkt vagy indirekt kapcsolatban állnak a hatalommal.³³ A bollywoodi filmekre vonatkozó szigorú cenzúráról is elmondható, hogy az 1990-es évek politikája nagyban befolyásolta, mi és hogyan kerülhet vászonra. Az e mögött álló intézmény pedig a *Central Board of Film Certification* (CBFC). A filmek központi felülvizsgálatára való igény már a brit uralom alatt körvonalazódott, azonban csak 1952-ben intézményesült. A függetlenedés után az „új India” vezetése ellenezte a pusztán szórakoztató filmeket, mert azt „ártalmas nyugati befolyásnak” tartották, mely nem méltó „ősapák morális értékrendjéhez”.³⁴ Több forrás is megerősíti ezt az álláspontot,

³⁰ AYOB, 2017. 42.o.

³¹ BANDYOPADHYAY, 2008. 79.o.

³² AYOB, 2017. 44-48.o.

³³ PANDa, 2017. 7-8.o.

³⁴ BHOWMIK, 2003. 3149.o.

Tejaswini Ganti például így fogalmaz: „az állam a filmeket a modernizáció egy pedagógiai eszközének tekintette”,³⁵ így a cenzúra feladata hogy felülvizsgálja a filmi képeket és témákat, mert az állam álláspontja szerint „a közönség képtelen a film és a valóság közötti különbségtételre, így könnyen manipulálható”.³⁶ De a CBFC honlapján található irányelvek is ezt támasztják alá, miszerint céljuk, hogy a „film mint médium érzékenyen és felelősségteljesen viszonyuljon a társadalom értékeihez és sztenderdjeihez”, valamint kijelentik, hogy a filmek minden esetben „az általános hatás alapján kerülnek megítélésre, figyelembe véve az állam kortárs sztenderdjeit és az embereket, mivel biztosítani kell, hogy a filmek ne rontsák meg a közönség morális értékeit”.³⁷ A CBFC elsődleges szabályozó mechanizmusait tehát a társadalom védelmében alkották meg a morális pánikot okozó filmek ellen. Ezt erősítette tovább az indiai hindu jobb oldal politikája, elsősorban a BJP és a *Shiv Sena* (1966-tól – jelentése: Shiva Hadserege) égisze alatt. Mivel a CBFC az *Információs és Műsorszolgáltatási Minisztérium* (*Ministry of Information and Broadcasting*) hatáskörébe tartozott, az állam közvetlenül tudott beleszólni a működésébe és a testület tagjainak kinevezésébe, a CBFC politikája a kormány politikájával egyezett meg.³⁸ Ez pedig lehetőséget adott az államnak, hogy a filmeknek a „sebezhető közönségre tett káros hatásairól” is rendelkezessen, így a cenzúra mint szelektív eljárás a hindu nacionalista diskurzusok egyik alapelvévé vált.³⁹ Monika Mehta szerint a cenzúra a kulcspont a posztkoloniális India, a bollywoodi filmipar és az indiai átlagember között.⁴⁰ Ahogyan pedig maga a CBFC fogalmazott egy 1998-as jelentésben:

„Azért vált szükségesé a filmek cenzúrázása, mert egy film befolyásolja a gondolkodást és a cselekvést. [...] Ezért elmondható, hogy a film egyedülálló képességgel rendelkezik, hogy felkeltse az érzéseket és zavart okozzon. Ugyanannyi jó potenciállal rendelkezik, mint rosszal. Megvan a lehetősége arra, hogy az erőszakos vagy a helyes magatartást ösztönözze vagy ápolja. Ezekkel a tulajdonságokkal, mivel olyan tömegeket

³⁵ GANTI, 2009. 97.o.

³⁶ GANTI, 2009. 99.o.

³⁷ Részletesebben kifejtve: <https://www.cbfcindia.gov.in/main/guidelines.html>

³⁸ BOSE, 2010. 62.o.

³⁹ SEN, 2005. 46.o.

⁴⁰ MEHTA, 2006. 170.o.

és közönséget ér el, akik általában nem szelektálják, mit néznek meg [...] az előzetes korlátozások és a cenzúra nemcsak kívánatos, hanem szükségszerű is.”⁴¹

Az 1992-1995 közötti időszakban számos olyan nézői levél érkezett az Információs és Műsorszolgáltatási Minisztériumhoz, miszerint vannak olyan hindi filmek (*Khalnayak*, Subhash Ghai, 1993; *Aankhen*, David Dhawan, 1993; *Khuddar*, Iqbal Durrani, 1994 stb.), amelyek erőszakosak és vulgárisak, ezért veszélyt jelentenek a gyermekek és fiatalok számára, amiért a filmkészítők a felelősek.⁴² Ezek a panaszok legnagyobb számban a filmekben látható daljelenetekre vonatkoztak, a bennük látható explicit szexualitásra, erőszakra és a dalszövegekre, amelyek negatívan befolyásolják a gyerekek viselkedését. A filmkészítőket olyan vádak érték, mint hogy céljuk, hogy lerombolják az indiai társadalmi és kulturális értékeket azért, hogy nagyobb bevételhez jussanak.⁴³ Mivel a CBFC-n keresztül az államnak beleszólása volt a populáris filmipar alakulásába, intézményi szinten lettek meghatározva a „rossz filmek”, amelyek vulgáris dalokat tartalmaztak, mint a fent említett *Khalnayak*; illetve a „jó filmek”, mint a *Dilwale Dulhania Le Jayenge* (Aditya Chopra, 1995) vagy a *Pardes* (Subhash Ghai, 1997), tehát a nagyköltségvetésű „családi filmek”. Egyrészt cselekményük és erkölcsi mondanivalójuk miatt, másrészt pedig, mert képesek voltak meghódítani a nemzetközi piacot is, leginkább a diaszpórákban élő indiai közönség miatt, mindezért pedig jelentős állami támogatásokban és adókedvezményekben részesülhettek.⁴⁴

A CBFC munkásságával pedig szorosan összefügg a filmfinanszírozás kérdése is. Az 1980-as évek végétől és az 1990-es években a filmipar lett az indiai állam újragondolásának egyik legfőbb eszköze és 1998-tól hivatalosan megkaphatta az „ipar”-státuszt,⁴⁵ ezáltal a leggyakoribb tőkebevonási forma a banki hitelek felvétele lett (rendszerezett módon). Ez a probléma természetesen azokat a producereket nem érintette, akik nagy filmes dinasztiaiak tagjai, ezért már eleve mögöttük álltak olyan cégek és pénzüsszegek, amelyek lehetővé tették a finanszírozást kölcsön nélkül is (ilyen például a Chopra-, a Ghai- vagy a Bharjatya-család). Mivel az ő neveik már több sikerfilmhez is köthetők, már a hírnév is elég volt a filmek

⁴¹ CBFC, 1998. 1.o.

⁴² BOSE, 2010. 69.o.

⁴³ BOSE, 2010. 70.o.

⁴⁴ MEHTA, 2005. 137-138.o.

⁴⁵ GOVIL, 2007. 88.o.

eladásához.⁴⁶ Ezen felül azonban számottevő bevételhez lehetett jutni a zenei vagy a terjesztési jogok eladásával is,⁴⁷ ezért vált kiemelkedővé az *item song* fogalma.⁴⁸ Ezt követően az indiai kormány 1999 elején engedélyezte a filmek gyártásában és terjesztésében az akár 100%-os külföldi tőkebevonást, automatikusan jóváhagyva a filmgyártó társaságok külföldi befektetéseit.⁴⁹ Mindezt párhuzamba állítva a politikai tendenciákkal megfigyelhető, hogy a filmipart érintő szabályozások és támogató engedmények akkor jelentek meg, amikor a BJP első kormányát tudta megalapítani 1998-ban, sikeres kampányidőszaka után. Talán az egyik legérdekesebb változtatás, ami ehhez az érához köthető, az a filmeket érintő adócsökkentések mértéke. Indiában az állam közel 50%-kal adóztatja meg a szórakoztatóipari ágazatok tevékenységeit, viszont, ha támogatni szeretnének bizonyos filmeket, jogukban áll csökkenteni ennek az adónak a mértékét, akár teljesen adómentessé tehetnek filmeket.⁵⁰ Ezzel a rendelkezéssel egyértelművé vált a kapcsolat a CBFC és az állam között a „jó filmek” támogatására már nemcsak kritikai, hanem pénzügyi szempontból is.

III. AZ 1990-ES ÉVEK MOZIJA

Amint az a legtöbb regionális kultúrpolitikában megfigyelhető, a politikai hatalmak Indiában is felfedezték azt a hatalmas erőt és nyomást, amelyet a populáris kultúra képviselni és (indirekt módon) közvetíteni tud az átlagember felé, így már csak a sikeres formát kellett kidolgozni, amellyel a társadalom legtöbb rétegét egyszerre tudják megszólítani. Az 1990-es években sikerült ezt a formát megtalálni olyan filmek gyártásával, amelyek a romantikus tematikát ötvözik komikus elemekkel, valamint több generáció számára ismert színészek és szakemberek bevonásával a családok minden tagját képesek voltak megnyerni maguknak. Annak köszönhetően pedig, hogy ezek a produkciók ideális táptalajt biztosítottak a nemzeti

⁴⁶ HAWALDAR, 2008. 140.o.

⁴⁷ HAWALDAR, 2008. 139.o.

⁴⁸ Az *item song* rendszerint egy olyan kiemelkedő zenés jelenet, amely látványosan eltér a filmben található többi szekvenciától: lényegesen nagyobb, profi tánccarral dolgozik, a jelmezek és a díszletek is sokkal kidolgozottabbak és gyakran olyan színész (*item boy*) vagy színésznő (*item girl*) adja elő, akinek a film cselekményében nincs más szerepe. Az *item song*ok leginkább a marketing során lényegesek és sok esetben filmelőzetesként funkcionálnak.

⁴⁹ GOVIL, 2007. 88.o.

⁵⁰ MHATRE, 2015. 3550.o.

identitástudat elmélyítése és az ideológiaterjesztés számára, az állam és a CBFC által kontroll alatt tartott filmipar ettől kezdve ontotta magából a „jó filmeket”.

Az 1990-es években a házasságot középpontba állító filmek nagyon elburjánzottak, ugyanakkor megállapítható, hogy ezek a filmek lendítették fel újra az egyébként gyengélkedő filmipart. A filmek bemutatják a családi élet próbáit és győzelmét Indiában és a diaszpórában, ezt pedig melodramatikus elbeszéléseken és látványos dalszekvenciákon keresztül láthatjuk, amelyek a hindu házasság értékeit és rítusait ünneplik.⁵¹ Rachel Dwyer egy, a korszakról átfogó képet alkotó tanulmánya alapján az 1980-as évek óta a filmekben megjelenő szimbolikus nyelv és a rituálék a hindutva ideológia terjesztését szolgálják. A hindu nacionalizmus felemelkedése egy időre tehető a média térhódításával (szatellitok, kábeltévé elterjedése) és a kommunikáció forradalmával (mobiltelefon és internet megjelenése). Ezek jó alapot szolgáltattak arra, hogy a politikusok vagy pártok átadják üzeneteiket az embereknek, így a BJP létrehozta az úgynevezett „vallásos szappanopera” műfaját, amely nem direkt módon közvetített politikai tartalmakat, hanem a már korábban említett szimbólumrendszer által közvetítette a nacionalista és vallásos értékeket. Az 1990-es évek populáris filmjei azt mutatják be, hogyan „képzelik el” a vallást, a kultúrát és a politikát egy-egy produkcióban. A kor filmjeinek politikával való szoros kapcsolatát reprezentálja az is, hogy több filmsztár is tagja lett a parlamentnek és fordítva: politikusok helyezkedtek el egyes filmstúdiók különböző döntéshozói pozícióiban. Bombay, mint a hindu nacionalizmus központja, a legtöbb hindutva mozgalom epicentrumává vált Maharashtra államban, mint például a már korábban említett Shiv Senáé. A vezetője, Bal Theckeray, közvetlen még csak ritkán involválódott a filmiparba, azonban menyé, Smitha, rövid úton a filmproducerek egyesületének (*Indian Motion Picture Producers' Association*) fejévé vált.⁵²

Műfajok tekintetében a korszak populáris hindi filmjei nagy többségükben az epikus melodrámaéhoz vagy a romantikus vígjátékhoz hasonló formákat követtek. A történetek központjában általában az egymásnak teremtett pár áll, akik egy tradicionális úgynevezett *joint family*ben⁵³ élve tartják ünnepeiket, ünneplik életvitelüket és

⁵¹ GOPAL, 2011. 61-62.o.

⁵² DWYER, 2006. 273-279.o.

⁵³ A *joint family* azokra a tradicionális indiai családokra használt kifejezés, ahol a teljes nagycsalád egy házban lakik. Ez értendő generációk tekintetében „felfelé” is, tehát az apa,

mindennapjaikat. A számtalan hindu szertartás közül az esküvő az, amely az 1990-es években gyártott romantikus tematikájú populáris filmek legtöbbszörében megtalálható akár egy-egy jelenet erejéig, akár teljes filmek központi narratívaszervező elemeként. Az esküvők a moziban gyakran azonosíthatók a túlélés és gyarapodás lehetőségével azáltal, hogy „etnikai” csoportok fenntartják és gyakorolják tradicionális családi struktúrát akár a távolság ellenére is (gondolva itt a diaszpórákban élőkre). Az esküvők továbbá funkcionálhatnak a heteronormativitást biztosító társadalmi és etnikai hovatartozás jelképeként is; más szóval, megerősítik a heteroszexualitás elvét, ezzel párhuzamosan pedig teljesítik a néző kulturális tradíciók utáni vágyait a narratíván keresztül. E filmek funkciói közé sorolható továbbá, hogy performatívan és pedagógiai jelleggel oktatják a különböző rituálékat, tradíciókat és közösségi normákat. A filmek nézése közben a közönség egyfajta tanuló magatartást vesz fel, mely során Indiáról és kifejezetten a hindu kultúráról szerez tudomást. Ebben az értelemben a vizuális média, különösen a mozi jelentős szerepet tölt be a hagyományokkal, családdal és kultúrával kapcsolatos diskurzusok megalkotásában és terjesztésében.⁵⁴

A különböző hindu szertartásokat és a hindu esküvőt középpontba állító filmek nem számítanak újkeletű dolognak, kis számban mindig jelen voltak a bollywoodi filmgyártásban. Ugyanakkor az 1990-es években történt egy ugrásszerű mennyiségi növekedés⁵⁵ a hindu értékeket közvetítő filmek tekintetében, amelyhez az aktuális politikai ideológia mellett hozzájárult az is, hogy egy olyan generáció kezdett el ilyen szuperprodukciókban dolgozni, akik már korábban is rendelkeztek filmes gyökerekkel és a mai napig jelentős részét képezik az indiai filmes szakemberek világának. A filmszakmában tevékenykedő szakemberek Bollywood rendszerében egy viszonylag zárt közösségnek tekinthetők, hiszen több olyan „filmcsalád” is található, akik ezen a szakterületen belül helyezkedtek el, így kvázi családi

akár nagypapa testvérei és családjaik is együtt élnek a fiúgyermek által a családba hozott feleséggel és későbbi gyermekeikkel is.

⁵⁴ DESAI, 2004. 209.o.

⁵⁵ A Box Office India adataira támaszkodva elmondható, hogy a „váltás” 1993-1995 között ment végbe. Míg az 1993-as év tíz legsikeresebb bollywoodi filmjének hozzávetőleg a fele az, amely hindu köztudatban játszódik (de még nem tekinthető esküvős filmnek), 1994-re ez már tíz filmből hetet jelent, köztük első helyen a *Hum Aapke Hain Kounsa*. 1995-re viszont ez az arány megfordul és 9 olyan film kerül bele a 10 legnépszerűbb közé, amely a hindu család-tematikát helyezi középpontba, szintén első helyen a *Dilwale Dulhania Le Jayenge*-vel. Forrás: <https://www.boxofficeindia.com/>

vállalkozások jöttek létre a filmiparban. Több kiemelkedő család, mint a Kapoor, az Anand, a Barjatya és a Bhatt is nemzedékeken át vettek részt a különböző produkciókban rendezőként, színészként, playback énekesként, zenei rendezőként, íróként vagy producerként.⁵⁶ A szerelmi házasság és az elrendezett házasság közti átmenetet képező „elrendezett szerelmi házasság” vászonra vitele a rendezők egy fiatal generációs csoportjához köthető, akik *Bollywood Brat Pack* néven váltak ismertté. Ebbe a csoportba tartozott Sooraj Barjatya, Aditya Chopra, Karan Johar és Dharmesh Dharshan is. Az ő kezük alól kerültek ki az 1990-es évek legnagyobb népszerűségnek örvendő filmjei, mint a *Dil to Pagal Hai* (1997), a *Pardes* (1997), a *Hum Aapke Hain Koun...!* (1994), a *Kuch Kuch Hota Hai* (1998), a *Dilwale Dulhania Le Jayenge* (1995) vagy a *Kabhi Khushi Kabhi Gham* (2001).⁵⁷ Ezek közül a filmek közül mindegyikre elmondható, hogy hatalmas kasszasikert jelentettek, amely igazolja azt, hogy tökéletesen alkalmasak arra, hogy megerősítsék a család és az észak-indiai (főleg pandzsábi) esküvők és rituálék hagyományát, ezzel is promótálva a hindu nacionalista értékrendeket.

Ezen értékek közé sorolandó továbbá az idealizált család képének és a patriarchális berendezkedésnek a reprezentációja, amely a filmekben is egyértelműen hangsúlyos szerepet kap. Hagyományosan a hindu családokban a férj/apa a döntéshozó (vagy a férj családjának idősebb tagjai), ehhez pedig szorosan kapcsolódik a gyermekek szociális nevelése is, amely egyértelműen különbséget tesz a fiú- és lánygyermekek közt. A lányok jövőbeli szerepére való felkészítés részének tekinthető, hogy gyakran ők gondoskodnak a fiatalabb családtagokról, rendszeresen segítenek a házimunkában, már egészen fiatal koruktól fogva arra nevelik őket, hogy férjhez menjenek és jó feleség váljon belőlük. A család pozitív értékeinek a reprezentációja a médiában irodalmi szinten is megfigyelhető, kiváltképp a népi irodalom magasztalja család összetartó erejét: az anya idealizálása, a fiú odaadása, a fivér-nővér szeretet mind megdicsőül, és nincs olyan áldozat, ami hiábavaló lenne a család érdekében. A televízió és a populáris mozi is ezt a képet ragadta meg, a valóságtól elrugaszkodott, minden tekintetben idealizált család ábrázolásával,⁵⁸ ennek tekintetében a nők számára pedig elkerülhetetlen, hogy féltretegyék önmegvalósító vágyaikat a család érdekét szem előtt tartva. Például a *Kuch Kuch Hota Hai* című megahit főhőse, Anjali (Kajol) egy sportos, fiús lány és közömbös aziránt, hogy femininnek nézzen

⁵⁶ GOPAL, 2011. 70.o.

⁵⁷ CHAUDHURI, 2005. 158-165.o.

⁵⁸ DESAI-THAKKAR, 2001. 70-94.o.

ki vagy úgy viselkedjen. A film cselekményének folyamán tanúi vagyunk Anjali látványos metamorfózisának, barátja Rahul (Shahrukh Khan) visszaemlékezésein keresztül, miközben a felékszerezett és eljegyzési fogadásra felkészített lány képeit láthatjuk. Anne Ciecko olvasatában a film során a fiatal lázadó Anjali megszelídül, felismerve kötelességét az indiai családi és a tradíciók felé, amely bizonyítja érdemességét arra, hogy Rahul jövődóbeli felesége legyen. A zárlatban vőlegénye, Aman (Salman Khan) átadja őt Rahulnak, lezárva átalakulását mint az önfeláldozó „házi-istennő idea” beteljesülését.⁵⁹ De hasonlóként említhetnénk a *Dilwale Dulhania Le Jayenge* főhősnőjét Simrant (Kajol), aki apja kedvéért elfogadja, hogy férjhez menjen egy általa sosem látott férfihoz Indiában, mert azt a két családfeje már születésükkor eldöntötte. Vagy akár a *Hum Dil De Chuke Sanam* (Sanjay-Leela Bhansali, 1999) Nandiniját (Aishwarya Rai), aki szerelme kényszerű távozása után engedelmessé apja akaratának, hozzámegy egy minden szempontból „hozzáillő” férfihoz. Ezekben a filmekben keresztül (és még ezen felül számos példán át) jól szemléltethető, hogy a korszakban milyen elképzelések alapján jelenítették meg az ideális család képét a vásznon, ezzel is erősítve a fiatalokban és a diaszpórákban élőkben a „helyes” értékrendet és a tradíciók iránti tiszteletet.

KONKLÚZIÓ

A kutatásaim során nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az államnak és az erősödő hindu nacionalista mozgalmaknak igenis volt beleszólása a filmipar alakításába. Az mindenképpen elmondható, hogy egy olyan társadalmi környezetben, amely az 1980-as évek végétől uralkodott el Indián, nem volt nehéz vállalkozás a közönség befolyásolása. Ezalatt leginkább a vallási különbségekből adódó megmozdulásokat és akár a korábban példaként említett Babri mecset lerombolásáig fajuló érdekkellentéteket értem. Mindezen események és a politikai pártok szerepvállalása is közösségformáló erőként tudott hatni, elsősorban vallási szempontokból. Ennek fényében még inkább világossá válik az Indiára jól illő pszeudo-szekularitás fogalma, amely pedig elvezet a vallási alapú nacionalizmus térnyeréséhez és befolyásának növekedéséhez. Gyakorlatilag a BJP megtalálta a rést a kétségek közt tengődő társadalom pajzsán és a maga javára fordította azt, véleményvezérként megnyerve magának a

⁵⁹ CIECKO, 2001. 123.o.

közönséget, amely elvezetett a populáris kultúra kommunikációs csatornaként való használatához. Az pedig, hogy mind a cenzortestület munkájában, mind a filmfinanszírozásban politikai szereplők vettek részt tovább segítette az ideológiai nézetek terjesztését a filmek által.

A másik törekvése a dolgozatnak az volt, hogy magukat a filmeket mint véleményformáló eszközöket vizsgáljam meg. Az egyértelműen kijelenthető, hogy létezik egy olyan műfaj, amely a szórakoztatás és az ideológiaterjesztés elegyét valósítja meg. „Klausztrófób, homogenizált, monokulturális”⁶⁰ Ezekkel a szavakkal írta le Rustom Bharucha az 1990-es évek filmjeit. Úgy gondolom, hogy annak ellenére, hogy bár ez egy igen negatív képet fest a korszak legnépszerűbb bollywoodi alkotásairól, sok szempontból igaz is. A filmek valóban „klausztrófób” élményt nyújthatnak, hiszen egy zárt, szűk közösség egymással eltöltött napjait követhetjük végig a történetek során. Kifejezetten a házasság intézménye az, ahol ez a leghangsúlyosabban megjelenik, mivel a kor ideológiájának megfelelően a házasság jelenti a tradíció és a kultúra továbbörökítését, az értékek továbbélését indiai családok generációin át. „Homogenizáltak” a filmek abban az értelemben, hogy a történetek valóban rendkívül hasonlítanak egymásra: két fiatal egymásba szeret, nem lehetnek egymáséi a családjaik miatt, de odaadásuk és önfeláldozásuk bizonyításával a film végére mégis egybe kelhetnek szerelmükkel. Ez az egyik legnagyobb fogása az esküvős filmeknek, hiszen míg a fiatalabb generációval azt hiteti el, hogy valójában van joguk döntenet. Szintén egységes a filmek tárgyi világa, a helyszínek használata és a karakterek szociális státusza is: tehető, felső-középosztálybeli, hindu családok esküvői szertartásait láthatjuk Észak-Indiában. Ez pedig már részben érinti a „monokulturalitás” kérdését is: az 1990-es évekre kiforrott hindu nacionalista mozgalmak által definiált „indiaiság” egyenlő a hindu vallással, amely a filmekben keresztül is artikulálódik. A filmekben a központi szereplők és családok minden esetben hinduk, más vallású karakterek (ha vannak) marginális szerepet kapnak, rendkívül sztereotíp ábrázolásmódban.

Ezek a kulcsszavak mellett, hogy a populáris filmipar legsikeresebb alkotásait jellemzik, tökéletesen leírják a korszak politikájának törekvéseit, egy klausztrófób, homogenizált és monokulturális India létrehozására.

⁶⁰ BHARUCHA, 1995. 804.o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AYOB, ASMA – KAURIS, MARISA (2017): Bollywood Cinema: A Transnational/Cultural Role, *Journal of Literary Studies*, Vol.33. No.2.
- BANERJEE, SIKATA (1998) Political Secularization and the Future of Secular Democracy in India: The Case of Maharashtra, *Asian Survey* Vol.38. No.10.
- BASU, MANISHA (2017): *The Rhetoric of Hindu India: Language and Urban Nationalism*, Cambridge University Press.
- BHATT, CHETAN (2001): *Hindu Nationalism: Origins, Ideologies and Modern Myths*, Oxford, Berg.
- BHOWMIK, SOMESWAR (2003): From Coercion to Power Relations: Film Censorship in Post-Colonial India, *Economic and Political Weekly*, Vol.38. No.30.
- BILIMORIA, PURUSHOTTAMA (2006): The pseudo-secularization of Hindutva and its campaign for uniform civil codes, *Nidan: Journal of the Department of Hindu Studies*, Vol.18.
- BOSE, NANDANA (2009): The Hindu Right and the Politics of Censorship: Three Case Studies of the Policing Hindi Cinema, 1992-2002, *Velvet Light Trap*, Vol.63.
- BOSE, NANDANA (2010): The Central Board of Film Certification Correspondence Files (1992-2002): A Discursive Rhetoric of Moral Panic, „Public” Protest, and Political Pressure, *Cinema Journal*, Vol.49. No.3. Elérhető: <https://www.jstor.org/stable/40800734> (Letöltve: 2019.09.10.)
- CENTRAL BOARD OF FILM CERTIFICATION (1998): *Annual Report of 1998*. Ministry of Information & Broadcasting, Government of India.
- CHAUDHURI, SHOHINI (2006): *Contemporary World Cinema: Europe, the Middle East, East Asia and South Asia*. Edinburgh University Press.
- CHAUDHURI, SHOHINI (2006): *Contemporary World Cinema: Europe, the Middle East, East Asia and South Asia*, Edinburgh University Press.
- CHOUDHURY, ABHISHEK (2008): Branding, Marketing and Filme Et Al... In Anuradha Malshe szerk.: *Business of Bollywood: The Changing Dimensions*. Hyderabad: The Icfai University Press.
- CHOWDHURY, SAYANDEB (2019): Bollywood's Propaganda Wheels Have Been Set in Motion. *Economic and Political Weekly*. Vol.54. No.21. Elérhető: <https://www.epw.in/engage/article/bollywoods-propaganda-wheels-have-been-set->

[motion?fbclid=IwAR2y9Xh4hKHfmHnVoUDIgLmNBt36O2l_9U1qqBLrx0CdX1xM_t2052lsNCo#.XOqt-TOEzus.facebook](https://www.facebook.com/IwAR2y9Xh4hKHfmHnVoUDIgLmNBt36O2l_9U1qqBLrx0CdX1xM_t2052lsNCo#.XOqt-TOEzus.facebook) (Letöltve: 2019.10.10.)

- CIECKO, ANNE (2001): Superhit Hunk Heroes for Sale: Globalization and Bollywood's Gender Politics, *Asian Journal of Communication*, Vol.11. No.2.
- DESAI, JIGNA (2004): *Beyond Bollywood: The Cultural Politics of South Asian Diasporic Films*, New York, Routledge.
- DESAI, NEERA – THAKKAR, USHA (2001): *Women in Indian Society*, Delhi, National Book Trust.
- DUA, HANS R. (1993): The National Language and the Ex-Colonial Language as Rivals: The Case of India, *International Political Science Review*, Vol.14. No.3.
- DUTTA, PRABHASH K. (2019): Hindi as our national language: Myth and reality, *India Today*, Elérhető: <https://www.indiatoday.in/news-analysis/story/hindi-as-our-national-language-myth-and-reality-1541426-2019-06-03>
- DWYER RACHEL (2006): The Saffron Screen? Hindu Nationalism and the Hindi Film. In Birgit Meyer – Annelies Moors szerk.: *Religion, Media and the Public Sphere*. Bloomington, Indiana University Press.
- DWYER, RACHEL (2006): *Filming the Gods. Religion and Indian cinema*. New York, Routledge.
- GANTI, TEJASWINI (2009): The Limits of Decency and the Decency Limits: Censorship and the Bombay Film Industry. In Raminder Kaur – Villiam Mazzarella szerk.: *Censorship in South Asia: Cultural Regulation from Sedition to Seduction*. Bloomington, Indiana University Press
- GOPAL, SANGITA (2011): *Conjugations: Marriage and Form in New Bollywood Cinema*, The University of Chicago Press.
- GOPAL, SANGITA (2011): *Conjugations: Marriage and Form in New Bollywood Cinema*, The University of Chicago Press.
- GOVIL, NITIN (2007): Bollywood and the Frictions of Global Mobility. In Daya Kishan Thussu szerk.: *Media on the Move: Global Flow and Contra-Flow*. London, New York, Routledge.
- HAWALDAR, APARNA (2008): Organised Financing in Bollywood. In Anuradha Malshe szerk.: *Business of Bollywood: The Changing Dimensions*. Hyderabad, The Icfai University Press.
- JAFFRELOT, CHRISTOPHE (2007): *Hindu Nationalism: A Reader*, Princeton: Princeton University Press.

- KALAS GYÖRGYI – THÜRINGER BARBARA (2014): Lazulnak az erkölcsök Bollywoodban, Elérhető: https://index.hu/kultur/cinematrix/2014/02/08/lazulnak_az_erkolcsok_bollywoodban/
- MEHTA, MONIKA (2005): Globalizing Bombay Cinema: Reproducing the Indian State and Family. Cultural Dynamics, Vol.17. No.2.
- MEHTA, MONIKA (2006): What Is Behind Film Censorship? The Khalnayak Debates. In Brinda Bose szerk.: Gender & Censorship. New Delhi, Women Unlimited.
- MHATRE, SURESH – NARAIN UMA (2015): Bollywood: Entertainment as a piate of the masses. Procedia Manufacturing, Vol.3.
- MUKHOPADHYAY, BHASKAR (2006): Cultural Studies and Politics in India Today, Theory, Culture & Society, Vol.23. No.7-8.
- PANDA, ADITYA KUMAR (2017): Case Study: Film Censorship in India, Scholedge International Journal of Business Policy & Governance, Vol.4. No.2.
- PRASAD, M. MADHAVA (1998): Ideology of Hindi Film: A Historical Construction. Delhi, Oxford University Press.
- REED, STEVEN R. (2007): Analyzing Secularization and Religiosity in Asia, Japanese Journal of Political Science, Vol.8. No.3.
- SAVARKAR, VINAYAK DAMODAR (1989): Hindutva, Bombay, Veer Savarkar Prakashan.
- SEN, AMARTYA (2005): The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity. London, Allen Lane.
- SRINIVAS, LAKSHMI (2002): The active audience: spectatorship, social relations and the experience of cinema in India, Media, Culture & Society, Vol.24.
- UPADHAYA, PRAKASH CHANDRA (1992): The Politics of Indian Secularism, Modern Asian Studies, Vol.26. No.4.
- VARSHNEY, ASHUTOSH (1993): Contested Meanings: India's National Identity, Hindu Nationalism, and the Politics of Anxiety, Daedalus, Vol.122. No.3. Elérhető: https://www.jstor.org/stable/20027190?seq=1#metadata_info_tab_contents (Letöltve: 2019.09.10.)

KÖZÉP-EURÓPA FOGALMA ÉS LEHATÁROLÁSA STATISZTIKAI ADATOK TÜKRÉBEN

Concept and Borders of Central Europe Based on Statistical Data

Igari András¹ – Bálint Janka² – Pálffy Patrik³

Absztrakt: Számos – általában geopolitikai indíttatású – kísérlet irányult már a történelem során a Közép-Európa fogalom meghatározására. Cikkünkben mi is egy új lehatárolás létrehozatalára törekszünk, azonban történelmi és geopolitikai megközelítés helyett statisztikai módszerekkel alakítottuk ki a térség határait. Először a térséghez kapcsolódó koncepciók gyökereit és jelenkori értelmezéseit mutatjuk be. Ezt statisztikai elemzés követi, amely során jóléti, életmódbeli és attitűdbeli adatok mentén vizsgáljuk Európa országait, és K-közép klaszteranalízissel osztjuk őket csoportokra. Az így kapott klaszterek segítségével határozzuk meg Európa legfőbb belső határvonalait és alakítjuk ki saját Közép-Európa fogalmunkat. Konklúzióink, hogy mivel ez számos téren eltér a korábbi koncepcióktól, így javasolt a Közép-Európa fogalom újragondolása.

Kulcsszavak: Közép-Európa, geopolitika, jólét, klaszteranalízis

Abstract: Many attempts to define the concept of Central Europe have been made throughout history, usually from a geopolitical perspective. The

¹ Igari András geográfus, regionális elemző, az ELTE Földtudományi Doktori Iskola hallgatója. A Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium egykori szakkollégistája.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0527-8987>

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10066258>

² Bálint Janka az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar joghallgatója. A Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium jelenlegi szakkollégistája.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8436-7461>

³ Pálffy Patrik pszichológus, a Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok doktori iskola hallgatója. A Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium egykori szakkollégistája.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8401-8712>

aim of this paper is to create a new concept, but instead of using a historical and geopolitical approach, it uses statistical methods to define the boundaries of the region. Firstly, it presents the roots and contemporary interpretations of concepts related to the region. Secondly, it subdivides European countries into groups by K-central cluster analysis; based on welfare, lifestyle, and attitudinal data. Based on the obtained clusters, the results define the main internal borders of Europe and develop a new concept of Central Europe. In conclusion, because it differs in many aspects from previous ideas; it is advisable to rethink the concept of Central Europe.

Keywords: Central Europe, geopolitics, well-being, cluster-analysis

BEVEZETÉS

Közép-Európa egy dinamikusan változó és máig velünk élő fogalom, amelyet sokan sokféleképpen igyekeztek meghatározni. A kérdésfelvetés jelentőségét Magyarország közép-európai identitásának kiemelt szerepe adja. A történelem során a mindenkori Magyarország geopolitikai helyzetéről különböző elképzelések éltek – a nyugati kereszténységhez tartozás, a keresztény végvár képzete, a lehetséges dunai birodalom képe és egyéb elképzelések egymásra rakódása kihatott a magyar Közép-Európa értelmezésre is (ami természetesen nem egyezik meg a lengyel, cseh, német stb. értelmezésekkel). Ez a mai magyar közbeszédben ismét alapvető paradigmává vált az ország helyzetét és jellemzőit illetően. Erre a fogalomra épül a külpolitikai elköteleződésünk a NATO, az Európai Unió, de a visegrádi négyek iránt is, és ennek a fogalomnak az újraértelmezése is zajlik a Nyugat-Európától való különbözőségünket hangsúlyozó politikai közbeszédben.

Tanulmányunk arra tesz kísérletet, hogy feltérképezze a fogalom jelenkori érvényességének határait. Ennek érdekében előbb áttekintjük a fogalom történetét és jelentésének változását, majd ezt követően társadalmi, gazdasági és politikai attitűdhöz kapcsolódó mutatók statisztikai vizsgálatának segítségével arra keressük a választ, hogy meghatározható-e a térség országainak együttmozgása, és ha igen, mely országok tartoznak azonos csoportokba. Itt a módszertani áttekintést követően a rendelkezésre álló mutatókból komplex fejlettségi mutatót képzünk, majd klaszteranalízis segítségével vizsgáljuk az Európát átszelő fő törésvonalakat. Végezetül a

fogalomhoz kapcsolódó koncepciókat összevetjük az adatelemzés eredményeivel: hipotézisünk szerint a fogalom kultúrtörténetével felhalmozott jelentésrétegek egybeesnek a jelen gazdasági-társadalmi valóságával, azaz az elméletek ma is megállják a helyüket.

I. A KÖZÉP-EURÓPA FOGALOM TÖRTÉNETE

Közép-Európa lehatárolása nem egyszerű feladat. Hagyományos értelemben a Németország és Oroszország közötti területet értik alatta, változó kiterjedéssel, és természetesen különbség van a tisztán földrajzi, illetve a politikai határok között is. A definíciók sokszínűségét jól mutatja, hogy Karl A. Sinnhubert egy 1954-es tanulmányában 16 Közép-Európa fogalmat hasonlít össze, és azt találja, hogy Európából az Ibériai-félsziget az egyetlen olyan térség, ami egyetlen meghatározásba sem illik bele, míg Ausztria, Csehország és Morvaország az a térség, ami az összesbe.⁴

Maga a Közép-Európa fogalom a XIX. század terméke, a német tudományos és politikai gondolkodásban népszerűvé váló *Mitteleuropa*-konceptióból eredeztethető. Eszerint Közép-Európához a kontinens középső része tartozik, amelynek centruma Németország, és lefedi az egykori Osztrák-Magyar Monarchiát, Lengyelországot, a Baltikumot és egyes értelmezések szerint a Balkánt is. A koncepció – a német hatalmi törekvések alapjaként – egészen a II. világháború végéig állt fenn.^{5 6}

Ez a földrajzi fogalom alkalmas volt arra, hogy a magyar történelmi gondolkodásban már létező elképzeléseket magába szívja. A Közép-Európa fogalom mai értelmezésének előképeit fedezhetjük fel többek között abban a kora újkori felfogásban, ami a kereszténység védőbástyájának középkori fogalmát a magyarságra vonatkoztatta, hiszen ez a határjelleg ma is érvényes mind földrajzi-politikai szempontból (az Európai Unió határa), mind kulturálisan (római katolicizmus hagyományos keleti határa). Ilyen előkép az a felismerés is, ami Magyarország helyét a török és a német érdekszféra ütközőzónájának tartotta a XVII-XVIII. században, és amely tulajdonság a XX. század hatalmi viszonyai között is igaznak bizonyult, csak már német-orosz viszonylatban. Ehhez kapcsolódik Kossuth Dunai Konföderáció-elképzelése is: ez a föderalista gondolat a Monarchia iránti nosztalgiában is

⁴ SCHMIDT, 2013. 60. o.

⁵ GÓRNY, 2015. 2. o.

⁶ MEZŐ, 2001. 83. o.

megjelenik, ami egyfajta retrospektív utópiaként is értelmezhető a térség nemzetiségeinek együttéléséről és közös fejlődéséről.⁷

A történelmi helyzet változásával a fogalomra is újabb jelentésrétegek rakódtak. Az I. világháború után a szétbomló birodalmak helyére a franciák elképzelése szerint egy kisállamokból álló *cordon sanitaire*-t húztak. Ennek célja az orosz terjeszkedés visszatartása volt a nyugat-európai államok hegemoniájának veszélyeztetése nélkül, Közép-Európa hatalmi centrumok közé zárt ütközőzóna szerepét erősítve.⁸ A térség kisállamai között együttműködés a kisantant formájában valósult meg, azonban ehhez a magyar kapcsolódást a revíziós törekvések teljesen lehetetlenné tették.

A II. világháború után több föderatív jellegű elképzelés is született a térség jövőjéről⁹, ám végül valósággá a térség és teljes Európa kettéosztása vált. Ekkoriban a Közép-Európa fogalom jelentőségét az adta, hogy a keleti tömbbe olvadt országok disszidens, vagy hazájukban háttérbe szorított értelmisége történelmi-kulturális alapokon igyekezett kidolgozni egy olyan fogalmat, ami tartalmi jellemzők alapján el tudja határolni a térséget a Szovjetuniótól. Tették ezt egyrészt a kor jelenségeit, különösen a forradalmakat magyarázó céllal, de abból az elköteleződésből is, hogy a demokratizálódás lehetőségét elméleti síkon alátámasszák. Oscar Halecki az 1952-es Kelet-Közép-Európa története című munkájában így fogalmaz: „a tartós béke elérhetetlen mindaddig, míg ezek az országok újra el nem foglalják hagyományos helyüket az európai közösségben.”¹⁰ Milan Kundera híressé vált Közép-Európa tragédiája címet viselő esszéjében a térséget a Nyugattól erőszakkal elszakított, a nyugati értékek folyamatos veszélyeztetettségét megelőző közösségként értelmezi, aminek tragédiája, hogy az általa védett nyugati értékeket maga a Nyugat is kezdi elveszíteni, ezért nem tudja támogatni ezen országok értékmegőrzési kísérleteit.¹¹ Itt kell megemlíteni Szűcs Jenőt is, aki a cseh, magyar és lengyel államterület által alkotott régiót Európa önálló, harmadik régiójaként értelmezte.¹²

A döntően történettudományi fókuszú értelmezésekből egy viszonylag egységes Közép-Európa kép rajzolódik ki. A lengyel, magyar és cseh állam történetében közös, hogy részesei voltak a nyugat-európai

⁷ SCHMIDT, 2013. 60. o.

⁸ NORMAN, 2014. 90. o.

⁹ ARDAY, 2015. 2. o.

¹⁰ HALECKI, 1952. 10. o.

¹¹ WHITE, 1984

¹² SZŰCS, 1981

kultúrának, amit a nyugati kereszténységhez tartozásuk alapozott meg, és ami a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás jelenlétével folytatódott. Ezek a jelenségek és a nyugati társadalmi és gazdasági fejlődés tendenciái azonban időbeli megkésettiséggel és torzult formákban, sokszor felülről irányítva és nem alulról, organikusan szerveződve jelentek meg. Mindhárom állam megtapasztalta a német és az orosz befolyás közötti egyensúlyozás szükségességét, az államiságuk létét fenyegető erőkkkel való szembenállást. A Keleten ismeretlen szabadságfogalom kiemelten jelen van történetükben, de nem elsősorban a nyugati, magánjogi értelemben, hanem a nemzeti függetlenség szinonimájaként.

Összességében a legfontosabb megállapítások közé a térség Nyugathoz való tartozásának, illetve az ezzel párhuzamosan létező elmaradottságának leírása tartozott. Ezzel gyakorlatilag a térség értelmiségének XIX. század óta létező hagyományába is illeszkedtek, hiszen Közép-Európa társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális elmaradottságának tematizálása a nacionalizmusok megjelenése óta központi helyet foglalt el a születőben lévő nemzeti értelmiségek gondolkodásában. Jelentőségüket többek között az adja, hogy a rendszerváltás után az általuk képviselt országok az ő elképzeléseikre is alapozva alakították meg a visegrádi országok csoportját, mintegy hitet téve egy kvázi közép-európai identitás és sorsközösség mellett.

Ezzel egy időben az elmaradottság jelenségének egy másik magyarázó erejű elmélete is megjelent – az Immanuel Wallersteinhez köthető világrendszer-elmélet. Wallerstein a régiók eltérő fejlettségét a kapitalista gazdaság rendszerében betöltött eltérő szereppel magyarázza. A leginkább rentábilis termékeket termelő centrum és a nyersanyagot és munkaerőt szolgáltató periféria rendszerébe Közép-Európa, mint félperiféria illeszkedik, vagyis a centrumhoz képest alárendelt perifériaként, de a perifériához képest centrumként viselkedik. A törésvonal ilyenfajta meghatározása illeszkedik a történelmi magyarázatokhoz, amelyek szintén kiemelik például a földrajzi felfedezésekből való kimaradást és a második jobbágyság kialakulását, ami az újkorban eltérő fejlődési pályára állította Európának ezt a régióját.

A hidegháború végével a felszabaduló országok jövőjének meghatározása miatt volt releváns a fogalom: merre orientálódjanak a kialakuló új hatalmi struktúrában? Az atlanti közösség államai számára sem volt egyértelmű, hogy milyen folyamat fog lezajlani a Nyugat felé forduló országokban. Európa elszakított testvérei zárkóznak fel az őket megillető

helyre vagy nyugat-európai hagyományoktól idegen államok európaizálása történik?¹³ A térség államaiban ekkoriban terjedt el a Kelet-Közép Európa elnevezés,¹⁴ ami a német nyelvterülettől való különbségre reagált oly módon, hogy a térség államainak a Kelet-Európától való különbözőségeit is hangsúlyozta.¹⁵

A KGST és a Varsói Szerződés felbomlásával a közép-európai államok számára regionális kapcsolataik erősítésére is megnyílt a lehetőség. Az együttműködés képességének felmutatása az európai integrációhoz való csatlakozás előfeltétele is volt, így ez adott további motivációt a kapcsolatok elmélyítésére. A versengő Közép-Európa koncepciók közül végül a legmagasabb szinteken képviselt, a disszidens értelmiség által megalapozott verzió alakult politikai realitássá a visegrádi csoport megalakulásával, Közép-Európát a Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország alkotta térségként értelmezve. Az osztrák diplomácia elszalasztotta a lehetőséget, hogy a Habsburg-nosztalgia építve a térséget nyugat felé bővítse¹⁶, a jugoszláv államok nem álltak készen a csatlakozásra, Románia csatlakozása az etnikai konfliktusok miatt meghiúsult, és az a lengyel elképzelés sem valósult meg, ami a lengyel befolyást a tágabb értelemben vett Közép-Európára is kiterjesztette volna.

E Közép-Európa képből az következne, hogy a visegrádi együttműködés a részes államok természetes sorsközösségként működik, ám ez csak részben valósult meg. Bár a nyugati orientáció szükségessége valódi érdekközösségbe kovácsolta az államokat, és ez képes volt elfedni a köztük feszülő, döntően etnikai jellegű konfliktusokat,¹⁷ e célkitűzés teljesítésével sokszor a nemzeti érdekek kerültek a csoportérdek elé. Az országok közti ellentéteket szíthatja, hogy a tagországok egymás természetes versenytársai például a német működtetőke importjáért folyó versenyben,¹⁸ Lengyelország érdekei méretbeli túlsúlya miatt sokszor ellentétesek a kisebb államokéval és a belpolitikai változások sokszor gátlóan hatnak a hatékony együttműködésre. Ugyancsak kihívásokat jelenthet az egyes országok közt növekedő társadalmi, gazdasági és életminőségbeli különbségek is.¹⁹ A

¹³ ALPAN, 2007. 145. o.

¹⁴ PROBÁLD, 2007. 7. o.

¹⁵ MEZŐ, 2001. 94. o.

¹⁶ CABADA 2018. 167. o.

¹⁷ ARDAY, 2015. 4. o.

¹⁸ SÓREG, 2019. 29. o.

¹⁹ MÁTÉ, 2019. 158. o.

visegrádi országok közötti ellentétekre való reakcióként és egy tágabb Közép-Európa fogalom manifesztálódásaként is értelmezhető például a 2015-ben megalakított Austerlitz Háromszög Ausztria, Csehország és Szlovákia részvételével. Ezekben az érintett országok szociáldemokrata kormányai a lengyel és magyar nacionalista erőktől való eltávolodás lehetőségeit is keresték. Megemlíthetjük még a Három Tenger Kezdeményezést, ami egy 2016-ban indult, lengyel vezetéssel megvalósuló, észak-déli irányú együttműködés, amely kísérteties hasonlóságot mutat a két világháború közötti ún. *Międzymorze (Intermarium)* elképzelésre, ami Lengyelország Közép-Európa feletti hegemonia megvalósítását szolgálta volna.²⁰

II. A KÖZÉP-EURÓPA FOGALOM TÖRTÉNETE KÖZÉP-EURÓPA A STATISZTIKAI ADATELEMZÉS TÜKRÉBEN

Kutatásunk további részében azt tárjuk fel, hogy a jelenlegi társadalmi-gazdasági jellemzők miként viszonyulnak a fent bemutatott fogalmakhoz, és hogy ezek alapján miként határozhatjuk le és miként jellemezhetjük Közép-Európát. Statisztikai adatelemzésünkön alapuló vizsgálatunk egyes lépéseit és eredményeit mutatjuk be, amelyeket végül összevetünk az előbbi fejezetben taglalt Közép-Európa koncepciókkal. Célunk, hogy a kutatásunk segítségével megvizsgáljuk az egyes elméletek jelenlegi alkalmazhatóságát és aktualizáljuk azokat.

2.1. A használt mutatók és módszerek bemutatása

Elemzésünk során az alapsokaságot 40 európai ország jelentette (lásd 1. sz. táblázat), amely a kontinens legtöbb államát jelenti, kivéve a kifejezetten miniállamoknak számító országokat, valamint a számos európai ország által el nem ismert, kevés és sokszor bizonytalan hátterű statisztikai adatokkal rendelkező Koszovót.

Az országokat a 22, a jólét fogalmához (társadalmi és gazdasági fejlettséghez, az egészségügyi helyzethez és életvitelhez), valamint politikai attitűdhez kapcsolódó mutató mentén hasonlítottuk össze (a mutatókat, valamint forrásukat, időpontjukat és csoportosításukat lásd a Mellékletben). Kutatásunk során az adatokon több statisztikai elemzési módszert

²⁰ CABADA, 2018. 173. o.

végeztünk el azon célból, hogy feltárjuk Közép-Európa helyzetét Európán belül, továbbá meghatározzuk azt, miképpen elkülönül-e a kontinens többi térségétől.

Albánia	Egyesült Királyság	Horvátország	Málta	Románia
Ausztria	Észak-Macedónia	Izland	Moldova	Spanyolország
Belgium	Észtország	Írország	Montenegró	Svédország
Bosznia és Hercegovina	Finnország	Lengyelország	Németország	Svájc
Bulgária	Fehéroroszország	Lettország	Norvégia	Szerbia
Ciprus	Franciaország	Litvánia	Olaszország	Szlovákia
Csehország	Görögország	Luxemburg	Oroszország	Szlovénia
Dánia	Hollandia	Magyarország	Portugália	Ukrajna

1. sz. táblázat. A vizsgálatba bevont európai országok köre. Forrás: saját gyűjtés.

Egyrészt 11 mutatóból komplex jólléti mutatókat számítottunk ki. Ehhez először egyirányosítottuk a mutatókat aszerint, hogy a társadalmi konszenzusnak megfelelő kedvező értékek mindig magasabbak legyenek a kevésbé kedvezőknél. Ez azon mutatóknál volt hasznos, ahol a magasabb érték alapvetően kedvezőtlenebb jelenségre utal (például munkanélküliségi ráta, csecsemőhalandósági ráta). Ezt követően normalizáltuk az adatokat, hiszen az eltérő mértékegységű és nagyságrendű mutatókat legegyszerűbb módon ennek segítségével hasonlíthatjuk össze. Mindennek lényege, hogy az adott mutató esetén az egyes országok értékeit a maximum és minimum értékek intervallumán értékeljük és ahol minden esetben 0 és 1 közötti értéket kapunk. Ezen értékeket átlagoltuk az egyes országok esetén és végül 100-zal megszoroztuk a könnyebb interpretálhatóság érdekében: így az összevont mutatóink elméleti maximum értéke 100, míg az elméleti minimum 0 lett.²¹ Adathiány esetén átlagolással szűrtük ki a problémát.

²¹ NEMES NAGY, 2005. 219. o.

Ezután az adatokat klaszteranalízisnek vetettük alá. Ennek lényege, hogy az egyes megfigyelési egységeket (jelen esetben a vizsgálatba vont országokat) egy n -dimenziójú térben helyezzük el, amelyben a dimenziók a vizsgálatba vont mutatók (jelen esetben a 22 mutató) számával egyeznek meg. Ezen hipertérben az egyes megfigyelési egységek távolsága kerül meghatározásra, ami alapján végül csoportokat alakítunk ki olyan módon, hogy az egyes csoportokba az egymástól lehető legkisebb távolságra lévő országok kerüljenek. Jelen esetben az ún. K-közép klaszterezést használtunk, amelynek lényege, hogy előre megadjuk a végső klaszterek számát, majd iterációs lépések segítségével elérjük, hogy a klaszterekbe tartozó országok között a lehető legkisebb társadalmi-jóléti értelemben vett távolság legyen. Hogy minél részletesebb és sokszínűbb térbeli képet kapjunk, az eljárás során először kettő, majd három, négy, öt, hat, hét és végül nyolc klasztert állítottunk be. Arra számítottunk, hogy a különböző csoportosítások segítségével képet kapunk arról, hogy hol húzódnak Európa főbb belső társadalmi határai, és hogy ezek mennyire vannak összhangban az elméleti bevezetőben bemutatott kultúrtörténeti felosztásokkal. Előzetes feltételezésünk az volt, hogy a két klasztert elkülönítő csoportosítás a legfőbb törésvonalat mutatja be, és ahogy haladunk a nagyobb klaszterszámú modellek felé, a kevésbé fontos, de még így is meghatározó törésvonalak is megjelennek. Hipotézisünk szerint létezik olyan felosztás, amely alapján Közép-Európa elkülöníthető a kontinens más nagyrégióitól.

2.2. Európa országainak komplex fejlettségi vizsgálata

A fentebb felsorolt mutatókat több nagy csoportba sorolhatjuk. Jelen fejezetben kifejezetten a jóléti mutatókkal, azon belül is a társadalmi-gazdasági és egészségügyi fejlettség mutatóinak térbeliségével foglalkozunk behatóbban. Ezekben közös jellemző, hogy a posztmodern globalizálódó világban társadalmi konszenzus van a téren, hogy pozitív, avagy negatív képzettársításokat kötünk hozzájuk. Természetesen a pozitív és negatív képzettársításokat számos kritikával illelhetjük (például az urbanizációs index esetén valóban a minél magasabb érték-e a pozitív?), azonban jelen vizsgálatunkban a tudományos kánonnak megfelelően használjuk az egyes mutatókat.

A kérdéses változók alapján az országokat sorba rendezve azt kapjuk, hogy a pozitív szélsőértékeket döntően nyugat- és észak-európai országok foglalják el (például Izland, Luxemburg és Svájc többször is), míg a negatív

szélsőértékek jellemzően kelet-európai és balkáni országokból származnak (például Moldova, Románia, Albánia, vagy éppen a krónikus betegségben elhalálozó 65 évesnél nem idősebbek esetén Magyarország) (ld. 2. táblázat). Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy több mutató esetén részleges adathiány lépett fel, ami döntően pont az elmaradottabb, kelet-vagy délkelet-európai országokat érintette.

Mutatók	Elemszám	Pozitív szélsőérték	Ország	Negatív szélsőérték	Ország
Egy főre jutó GDP (PPP/fő)	40	107.641	Luxemburg	5.711	Moldova
Képzettség - Egyetemi (tertiary) képzettek a 25-64 éves korosztályon belül (%)	34	46,9	Írország	17,8	Románia
Szolgáltatások és ipar részaránya a GVA-ból (%)	40	0,3	Luxemburg	19,0	Albánia
Urbanizációs index (%) - World Bank	40	98,0	Belgium	42,6	Moldova
Oktatásra fordított GDP %	36	7,7	Izland	3,1	Románia
15-24 év közötti munkanélküliek aránya	40	6,8	Németország	46,7	Észak-Macedónia
Csecsemőhalandóság / 1000 fő	39	1,0	Izland	11,6	Moldova
Szülési anyai halálozás /100.000 fő	40	3	Izland	31	Románia
Születéskor várható élettartam	39	83,6	Svájc	71,7	Moldova
Krónikus betegségek miatti halál 65 év alatt /100.000 fő	31	75,9	Svájc	255,7	Magyarország
Egészségügyre fordított GDP%	40	11,9	Svédország	5,6	Románia

2. sz. táblázat: A felhasznált adatsorok elemszáma, szélsőértékei és a szélsőértéket elérő államok a 2010-es évek második felében Forrás: World Bank, 2019 és Eurostat, 2019 alapján saját szerkesztés.

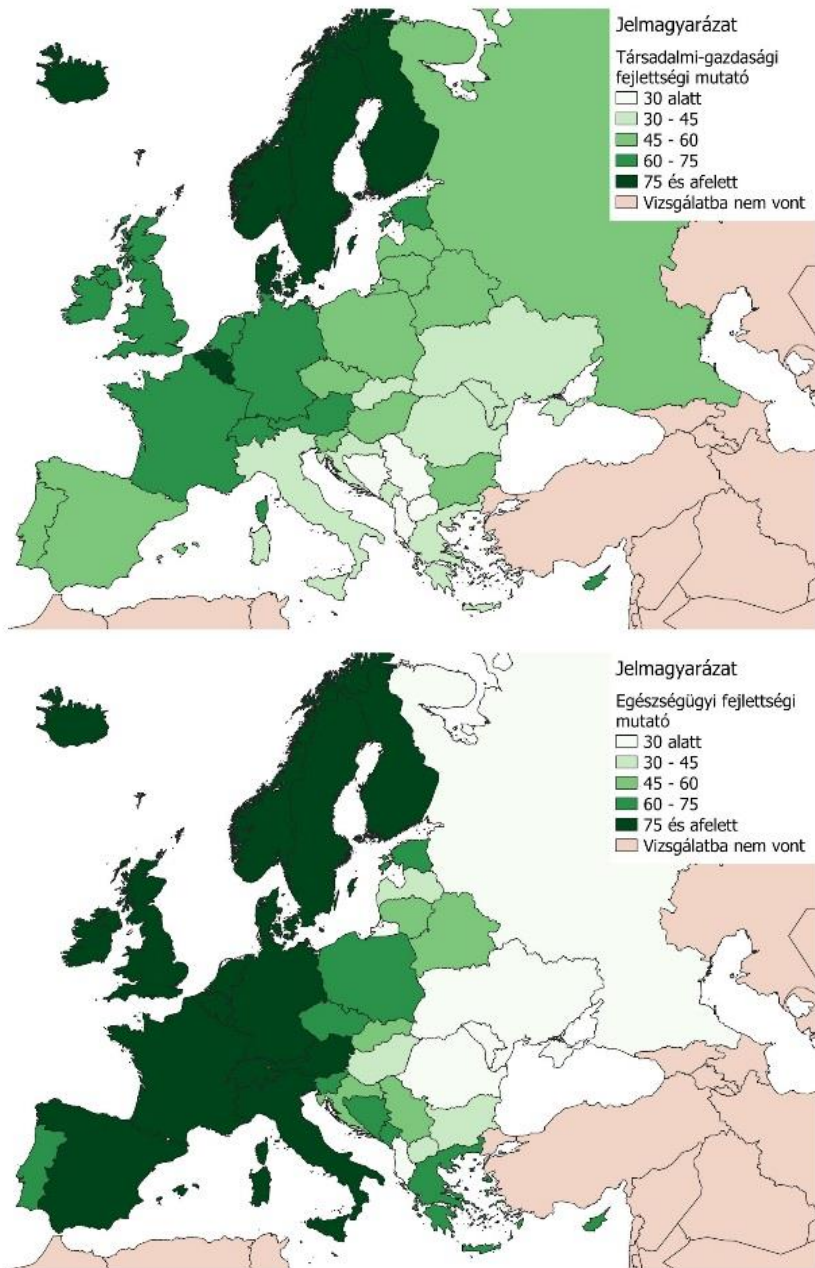
Végeredményben a 11 változóból 3 fejlettségi mutatót számítottunk: az összevont jóléti mutató mellett a mutatócsoportot kettéosztva ún. egészségügyi fejlettségi mutatót, illetve társadalmi-gazdasági fejlettségi mutatót (csoportosítást lásd 2.1. fejezet). Az egészségügyi és a társadalmi-gazdaság fejlettség mutatóinak területi képe bár nagy vonalakban hasonlít egymásra (azaz mindkét esetben a nyugat-európai országok értékei magasabbak, szemben Kelet-, és Délkelet-Európa országainak visszafogottabb értékeivel), ugyanakkor több alapvető különbség is felfedezhető.

Egyrészt a társadalmi-gazdasági fejlettség terén fokozatosan, északnyugat felől dél és kelet felé csökkenő értékek figyelhetők meg. Mindez egyrészt a szocializmus évtizedei alatt lemaradó, majd a 2000-es évektől dinamikus fejlődő Közép-Európa javuló, illetve a 2008-as válság által kifejezetten negatívan érintett Mediterráneum stagnáló eredményeinek – és így a két országcsoport egymáshoz való közelítésének – tudható be.²² (Természetesen Közép-Európa térségét, illetve azon belül a visegrádi országokat is súlyosan és időben is elhúzódóan érintette a válság,²³ azonban a Földközi-tenger térségének visszaesése ezt is bőven meghaladta). A társadalmi-gazdasági mutatók terén a legrosszabb értékekkel a Nyugat-Balkán országai rendelkeznek: mindez a magas munkanélküliségnek, az alacsony gazdasági fejlettségnek, továbbá az elkésett urbanizációs és gazdaság szerkezeti átalakulás együttes hatásának köszönhető, amelyeket tovább erősített a délszláv háború visszavető szerepe.

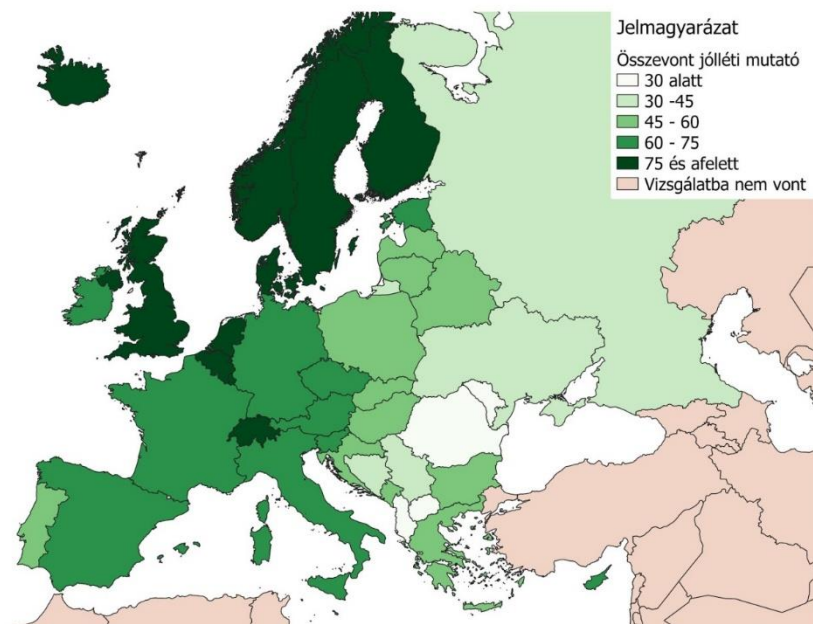
Másrészt az egészségügyi fejlettség esetében a vasfüggönytől nyugatra eső térségek államainak együttmozgása figyelhető meg (igaz e téren is megfigyelhető az észak-dél egyenlőtlenség), míg attól keletre pedig egy nyugat-keleti lejtő bontakozik ki. Európa vasfüggönytől keletre eső felében kifejezetten jelentős egyenlőtlenségeket találunk: a térség országai körében az egészségügyi fejlettség értékei közti átlaghoz viszonyított relatív szórás 37%; ugyanez Nyugaton 8%. Ez és a térképek mutatta mintázatok alapján feltételezhető, hogy az egykori szocialista blokk egyáltalán nem egységes, és élesedő határvonalak figyelhetők meg Közép-Európa, Délkelet-Európa (azaz a Balkán) és a hagyományos értelemben vett Kelet-Európa között (ld. 1. és 2. ábrák).

²² IGARI, 2018. 185. o.

²³ SÓREG, 2019. 29. o.

1. és 2. sz. ábra: Európa országainak társadalmi-gazdasági fejlettségi és egészségügyi fejlettségi mutatói. Forrás: Saját szerkesztés

3. sz. ábra: Európa országainak összevont jólléti mutatója. Forrás: Saját szerkesztés

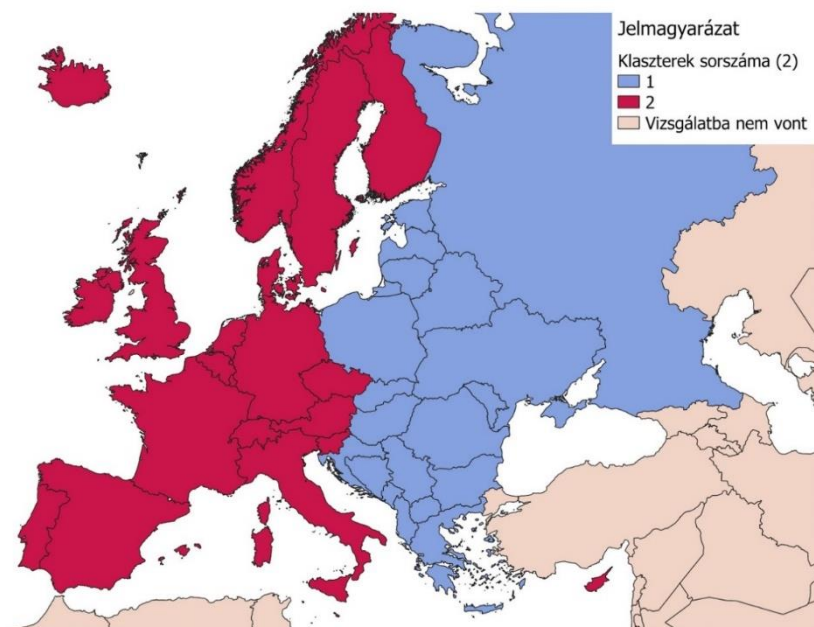
A kétfajta fejlettségi mutatócsoport eredőjeként összeálló összevont jólléti mutató eredménye is a fentebb taglalt jellemzők segítségével írható le: bár megfigyelhető a nyugat-kelet ellentét, azonban egy fokozatos, Északnyugat-Európából induló fejlettségi lejtő is látható (lásd 3. sz. ábra). Közép-Európáról számos információ nyerhető ki ez alapján: egyrészt Csehország, Szlovénia és Észtország Nyugat-Európa-hoz való közelítése (és a Mediterráneum országainak utolérése, vagy leahagyása), illetve két nem-Uniós állam (Belarusz és Montenegró) felzárkózása az együttműködésben résztvevő országok közé. Ezzel szemben megfigyelhetők Románia kifejezetten gyengébb értékei, amelyek elsősorban az egészségügy terén való lemaradásnak köszönhetők. Megfigyelhető tehát, hogy a jóléti változókból képzett összevont komplex mutatók alapján nem határolható le egyértelműen Közép-Európa: egyrészt külső határainak meghatározása is nehézkes (a térség nyugati határának meghatározása még valamelyest meghúzható, azonban keleti és délkeleti irányba jóval elmosódottabb

mindez), másrészt mert megfigyelhető az országcsoporton belül is egy nyugat-keleti fejlettségbeli lejtő.

2.3. Európa lehetséges felosztásai – Közép-Európa helyzete

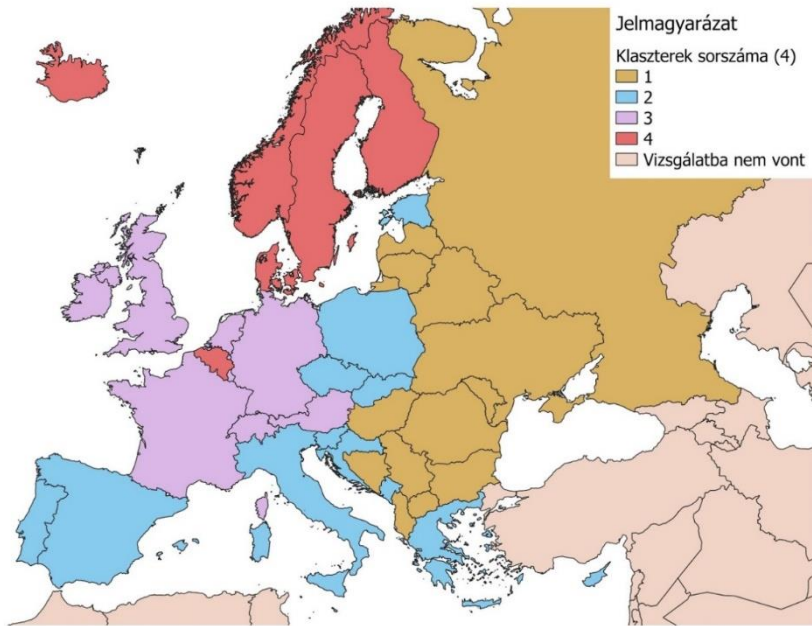
Második módszerként Európa 40 országát tehát az ún. K-közép klaszteranalízisnek vetettük alá. Az ezekre kapott eredmények alapján arra következtethettünk, hogy mely törésvonalak a legjelentősebbek és melyek kevésbé markánsak, azaz hol húzódnak a kontinenst átszelő elsődleges és másodlagos határvonalak. Kutatási témánkhoz igazodva kiemelten foglalkoztunk Közép-Európa megjelenésével, kiterjedésével. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt eltekintünk az összes felosztás részletes elemzésétől, azonban utalunk az egyes klaszteranalízisek eredményei közti eltérésekre.

Amennyiben a kontinenst két részre osztjuk a klaszteranalízis segítségével, úgy egyértelműen kirajzolódik a nyugat-keleti megosztottság, ami csaknem az egykori vasfüggőnyénél szeli ketté a kontinenst. (4. sz. ábra) Ez alól három kivétel van: a nyugathoz húzó Csehország és Szlovénia, illetve másik oldalról a 2008-as válság során különösen meggyengült Görögország. Ez a felosztás jelzi, hogy az Európát évszázadokig meghatározó és 1945 után különösen megerősödő határvonal nem tűnt el napjainkra, hanem továbbra is a kontinens legfőbb választóvonalára maradt. Ugyanakkor Csehország és Szlovénia átkerülése a nyugati klaszterbe – amely már az összevont jóléti mutató értékeiben is megjelent – jelzi, hogy van átmenet a két országcsoport között. Az egyes csoportok esetén nem meglepő módon a Nyugati csoport értékei kedvezőbbek mind az egészségügyi fejlettség, mind a társadalmi-gazdasági fejlettség terén: kivétel nélkül minden mutató terén egy, a nyugati klaszterbe tartozó ország található a ranglista élén.

4. sz. ábra: Európa főbb országcsoportjai a két klaszterre elvégzett klaszteranalízis eredményeként. Forrás: Saját szerkesztés

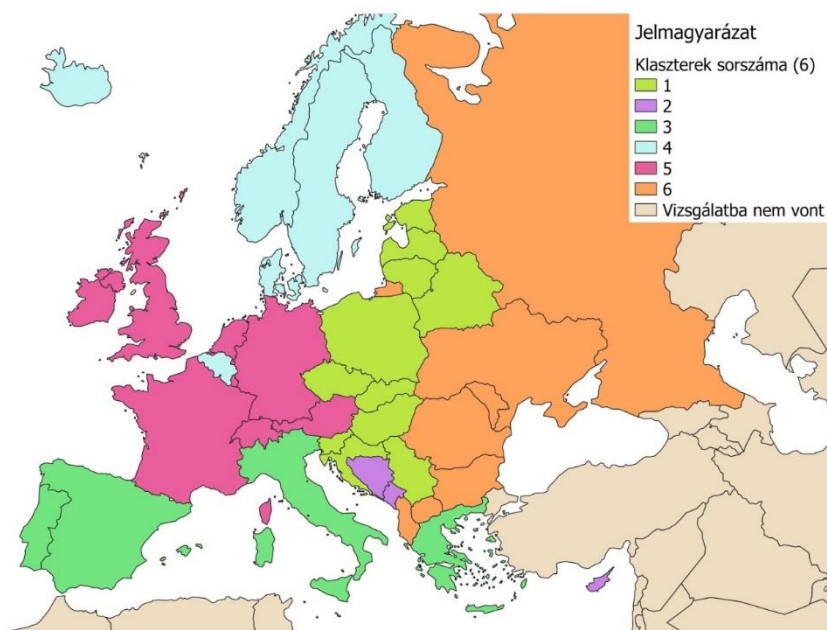
Amennyiben a kontinenst négy klaszterre bontjuk, az alábbi országcsoportokat találhatjuk: a Észak-Európa és Belgium; Nyugat-Európa; a Mediterráneum és Közép-Európa jelentős része; valamint Kelet- és Délkelet-Európa jelenti a 4 csoportot (lásd 5. sz. ábra). Magyar szemmel különösen érdekes, hogy hazánk az 1-es (kelet-európai) csoportba került, míg a többi visegrádi-ország, Horvátországgal, Montenegróval és Észtországgal karöltve a 2-es csoportba. Mindez elsősorban Magyarország kelet-európai jellemzőkkel bíró egészségügyi mutatóinak köszönhető.

5. sz. ábra: Európa főbb országcsoportjai a négy klaszterre elvégzett klaszteranalízis eredményeként. Forrás: saját szerkesztés

Míndez a felosztás kísértetiesen hasonlít Európát centrumra, félperifériára és perifériára osztó modellekre (lásd 1. fejezet). Nyugat-Európa számít egyértelműen a centrumnak, ezen belül is kiemelkedik valamelyest Észak-Európa. Közép-Európa és a Mediterráneum hagyományos félperifériának számítanak, míg Kelet- és Délkelet-Európa már perifériának. Ez a jóléti mutatók tükrében is kimutatható, hiszen az összevont mutatók értékei a centrum felől keletnek és délnek fokozatosan romlanak. Ezen felosztásban tehát Közép-Európa még mindig nem különálló egység, hanem Dél-Európával egy csoportban található (igaz, öt klaszter esetén már részben szétválnak) és hozzá hasonló értékeket vesz fel: ők együtt alkotják a Nyugat-Európát övező félperiférikus gyűrűt.

Amennyiben azonban hat klasztert állítunk be, már kikristályosodnak a kontinens regionális országcsoportjai: Észak-Európa (Belgiummal kiegészülve), Nyugat-Európa, Dél-Európa, Kelet-Európa (a Balkán több országával: Románia, Bulgária, Észak-Macedónia, Albánia kiegészülve), Közép-Európa, illetve a környezetüktől eltérő csoportba tartozó Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Ciprus (lásd 6. sz. ábra).

6. sz. ábra: Európa főbb országcsoportjai a hat klaszterre elvégzett klaszteranalízis eredményeként. Forrás: Saját szerkesztés

Ezen felosztásban tehát már megjelenik egy közép-európai klaszter, amelynek tagjai a V4-ek országain túl Szlovénia, Horvátország, Szerbia, a Balti államok, illetve Belarusz. Utóbbi ország relatív nyugatra húzása az Európában egyedülálló, az orosz gazdaságtól és gázimporttól függő (és a nyomott árak miatt a nagyfokú eladósodást is ideig-óráig elkerülő), a szovjet rendszer és a piaci igények hibridjeként létrejött belarusz gazdasági modellnek köszönhető, amely a FÁK-országokénál kedvezőbb jóléti mutatókat eredményez.²⁴

Az így megállapított Közép-Európa nyugati határa már megegyezik az egykori vasfüggönyével, azonban keleti és délkeleti határa már nem feltétlenül igazodik az eddig megismert felosztásokhoz: sem a V4-ekkel, sem pedig az Európai Unióhoz csatlakozó volt szocialista államokkal nem azonos ez a csoport: ez utóbbi esetén tehát jóval nehezebben artikulálható az elhatárolás módja és oka. Mindez nagy hasonlóságot mutat a 2.2.

²⁴ KARÁCSONYI – KOCSI – BOTTLIK. 2017, 125. o.

fejezetben megállapított eredményekkel, miszerint Közép-Európa nyugati határa egyértelműbb, történelmileg jobban igazolható, mint a keleti-délkeleti.

Amennyiben ennél több klasztert hozunk létre, a kép egyre mozaikosabbá válik: hét klaszter esetén már felbomlanak a korábban egybefüggő regionális tömbök, hiszen Portugália is az egykori Közép-Európa klaszterből maradt országokhoz lesz hasonló, míg nyolc klaszter esetén még tagoltabbá válik Európa térképe.

2.4. Közép-Európa koncepciók az eredmények tükrében

Már az I. fejezetben bemutatott koncepciók összehasonlítása során felfedezhettünk egyfajta bizonytalanságot, hiszen az eltérő értelmezések eltérő területegységeket fedtek le. Amennyiben összevetjük a koncepciókat a statisztikai adatok elemzésével, azt találjuk, hogy Közép-Európa lehatárolása a felhasznált mutatók alapján sem egyértelmű, illetve számos olyan megközelítés létezik, amelyben a térség nem jelenik meg, mint Európa különálló régiója. A kontinens legfontosabb törésvonala ugyanis továbbra is a Nyugat-Kelet differenciálódás, amelyet jelentőségében a centrum-félperiféria-periféria viszonyrendszer követ, és csak hat klaszter esetén jelent meg egy összefüggő, Közép-Európával lényegében megegyező térség: ennek jellemzői nem olyan markánsak, mint Nyugat-, Kelet-, Észak-, avagy Dél-Európának (hiszen ezeknél később, csak hat klaszter esetén rajzolódik ki), azonban mégis egészes egészként is kezelhető.

Ezen térség határai nyugaton az egykori vasfüggöny mentén húzódtak, azonban keleten és délkeleten egészen Szerbiáig és Belaruszig tartanak (azaz olyan országokig, amelyeket ritkán kezel a szakirodalom Közép-Európa részeként), míg északon a Balti államok, délen pedig Szlovénia és Horvátország is ide tartozik. Ugyanakkor Románia és Bulgária, mint Európai Unió tagországok, már kimaradtak.

Ami a (magyar) politikai szférában napjainkban meghatározó V4-eket illeti, megállapítható, hogy a hasonló történeti emlékezet és napjaink politikai törekvései ellenére ezen országok nem kezelhetők egységes országcsoportként: volt olyan felosztás (öt klaszter esetén), amikor a négy ország három különböző klaszterbe került. Egyedül a már említett hat klaszteres felosztásban kerültek egy csoportba az országok, azonban itt is több más országgal karöltve. Különösen a nyugat felé közelítő Csehország tér el társadalmi-gazdasági jellemzői alapján a többi országtól, míg Magyarország több megközelítés szerint is inkább kelet-európai

jellegetességekkel bír. Ugyancsak elvetendőek a 2. fejezetben bemutatott további, Közép-Európához kapcsolódó értelmezések is. Így sem a német gyökerű *Mittleurope*-koncepció, sem a térséget az Osztrák-Magyar Monarchiával azonosító elképzelés, sem a lengyel Három Tenger Kezdeményezés nem állja meg a helyét napjainkban. Csakúgy, mint azok az elméletek, amelyek szerint Közép-Európa azon volt szocialista országok csoportját jelenti, amelyek a szovjet befolyás alól felszabadulva napjainkra az Európai Unió és/vagy a NATO tagországává váltak.

Mindezek alapján úgy véljük, érdemes lenne a Közép-Európa koncepciókat újragondolni, és a napjainkban gyakori V4-ek szerinti lehatárolást nem csupán északi és déli (Balti államok, illetve Horvátország és Szlovénia), hanem akár keleti és délkeleti irányba is kibővíteni. Természetesen itt más jellegű problémák merülnek fel: az eltérő politikai környezet, az Európai Unióhoz való tartozás kérdése, az eltérő történelmi tapasztalat, avagy a kulturális (vallási) különbségek okán például Belarusz Közép-Európához való sorolása merész javaslatnak tűnik.

KONKLÚZIÓ

Kutatásunk során azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy összehasonlítsuk Közép-Európa elméleti koncepcióit az európai államok mai helyzetével, és megállapítsuk, mennyiben érvényesek az elméletek ma, le tudják-e írni a jelenkori helyzetet. Hipotézisünk szerint a különböző jelentésrétegekből összeálló Közép-Európa kép lefedi a mai társadalmi-gazdasági valóságot.

Közép-Európa elméleti koncepcióinak felgöngyölítése során egy összetett, földrajzi, történelmi, gazdasági, társadalmi, kulturális, nyelvi és egyéb jellemzők által meghatározott fogalommal talákoztunk. Megállapítható, hogy Közép-Európa fogalma időben és térben sem állandó és hogy az elméletek és a társadalmi valóság kölcsönösen hatottak egymásra. A közép-európai államhatárok és politikai berendezkedések változása szükségszerűen indukálta az elméletek fejlődését, de például a tudományos elméletek közvetlenül hatottak a Visegrádi Együttműködés megalakulására, ami a további tudományos kutatásoknak is irányt adott.

A statisztikai elemzés alapján az egyik fontos levonható megállapítás, hogy a társadalmi jellemzőkben lévő eltérések a földrajzi térben is manifesztálódhatnak: tehát az egymáshoz közel eső országok hasonló értékekkel bírnak. Kutatásunk továbbá bebizonyította, hogy a kontinens

legjelentősebb egyenlőtlensége a Nyugat-Kelet differenciálódás, ezt követi a centrum-félperiféria-periféria viszonyrendszer, majd hat klaszter esetén a makroregionális csoportosulás. Utóbbi alapján egyértelműen kirajzolódott egy közép-európai csoport, ami egy különálló területi egységet alkot Európán belül. Bár jellemzői nem olyan markánsak, mint Nyugat-, Kelet-, Észak-, avagy Dél-Európának (hiszen ezeknél később, csak 6 klaszter esetén rajzolódik ki), de egy egységet alkot. Az ebbe a csoportba tartozó államok köre azonban nem egyezik meg az elméleti bevezetőben felvázolt legfontosabb koncepciókkal. Olyan egyedi csoportosulásról van szó, amely ötvözi néhány hagyományos csoportosítás tagjait (például közel áll a volt kommunista országok köréhez vagy az Unió 2004-es bővítéséhez) de teljes mértékben nem felel meg azoknak. Figyelemre méltó, hogy a magyar közbeszédben és politikában egyeduralkodónak tekinthető, elméletileg is jól megalapozott, a V4-ek alkotta szűk Közép-Európa értelmezés társadalmi-gazdasági szempontból meghaladottnak tekinthető, hiszen a csoport tagjai között legtöbbször nagyobbak a különbségek, mint amik őket más országoktól elválasztják. Ez alapján megállapítható, hogy bár Magyarország kétségtelenül azonos történelmi és kulturális gyökerekkel rendelkezik a környező országokkal, a közelmúlt és a jelen gyors változásai akár egy-két évtized alatt át tudják rajzolni Európa régióinak térképét.

Ezen következtetések alapján kutatásra érdemes kérdés, hogy Magyarország milyen jellemzők tekintetében egyezik meg a közép-európainak tekinthető államokkal, különösen, ami a balti államokkal való, eddigi fókuszban nem lévő hasonlóságokat illeti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ARDAJ LAJOS (2015): Közép-Európa és a Visegrádi Négyek, *International Relations Quarterly*, Vol.6. No.1. (Letöltve: 2019. 01. 05.)
- ALPAN, BAŞAK Z. (2007): Intellectual and Political 'Europe': Rupture or Continuity in Central Europe? In: Stanislav J. Kirschbaum szerk.: *Central European History and the European Union*. Palgrave Macmillan, New York, 145-158. o.
- CABADA, LADISLAV (2018): The Visegrad Cooperation in the Context of Other Central European Cooperation Formats, *Politics in Central Europe*. Vol.14. No.2. (Letöltve: 2019. 01. 05.)

- GÓRNY, MACIEJ (2015): Concept of Mitteleuropa. Elérhető: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/concept_of_mitteleuropa (Letöltve: 2019. 01. 05.)
- HALECKI, OSCAR (1952): Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe. Simon Publications, Safety Harbor
- IGARI ANDRÁS (2018): A tengerparti régiók változó gazdasági szerepe a 21. századi Európában, Földrajzi Közlemények, Vol.142. No.3. 177-188. o. (Letöltve: 2019. 01. 08.)
- KARÁCSONYI DÁVID – KOCSIS KÁROLY – BOTTLIK ZSOLT (szerk.) (2017): Belarus in Maps. MTA CSFK FKI, Budapest
- MÁTÉ ANNA (2019): Mi fán teremnek a Visegrádi országok? – Az együttműködés országai az alapvető gazdasági mutatók tükrében, Külügyi Műhely, Vol.1. No.1. 43-161. o. DOI azonosító: [DOI: 10.36817/KM.2019.1.8](https://doi.org/10.36817/KM.2019.1.8)
- MEZŐ FERENC (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben, Tér és Társadalom, Vol.15. No.3-4. 81-103. o. (Letöltve: 2019. 01. 03.)
- NEMES NAGY JÓZSEF (2005): Regionális Tudományi Tanulmányok 11- Regionális elemzési módszerek. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék - MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest
- NORMAN, SAUL E. (2014): Historical Dictionary of Russian and Soviet Foreign Policy. Rowman & Littlefield, Lanham-London
- PROBÁLD FERENC (2007): Európa társadalomföldrajzi vázlata In: Probáld Ferenc – Szabó Pál szerk.: Európa regionális földrajza II. – Társadalomföldrajz, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 5-32. o.
- SCHMIDT ANDREA (2013): Közép-Európa – vasfüggönytől az európai integrációig In: Grünhut Zoltán – Vörös Zoltán szerk.: Az átalakuló világtrend küszöbén. Publikon Kiadó, Pécs, 59-81. o.
- SŐREG KRISZTINA (2019): Növekedési lassulások és a függő piacgazdaságok elmélete Kelet-Közép-Európa esetében – Magyarország gazdasági növekedése a Visegrádi Csoport fejlődési útja fényében, Külügyi Műhely, Vol.1. No.1. 20-43. o. DOI azonosító: [DOI: 10.36817/KM.2019.1.2](https://doi.org/10.36817/KM.2019.1.2)
- SZŰCS JENŐ (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról, Történelmi Szemle, Vol.24. No.3. 313-359. o.
- WHITE, EDMUND (1984): The Tragedy of Central Europe by Milan Kundera, Translated from the French by Edmund White, New York Review of Books, Vol.31. No.7. (Letöltve: 2019. 01. 03.)

MELLÉKLET

Mutató	Időpont	Adatforrás	Mutatócsoport
Csecsemőhalandóság (1000 születésre jutó)	2017	World Bank	Egészségügyi fejlettség
Szülési anyai halálozás (100.000 szülésre jutó)	2015	World Bank	Egészségügyi fejlettség
Születéskor várható élettartam (év)	2017	World Bank	Egészségügyi fejlettség
Állami egészségügyi kiadások (GDP %-ban)	2016	World Bank	Egészségügyi fejlettség
Krónikus betegségek miatti halál 65 év alatt (100.000 főre jutó szám)	2015	Eurostat	Egészségügyi fejlettség
15-24 évesek közötti munkanélküliség (%)	2017	World Bank	Társ.-gazd. fejlettség
Oktatásra fordított kiadások (GDP %-ban)	2013-2017	World Bank	Társ.-gazd. fejlettség
Egy főre jutó GDP (PPP/fő)	2017	World Bank	Társ.-gazd. fejlettség
Egyetemi képzettek a 25-64 éves korosztályon belül (%)	2017	Eurostat	Társ.-gazd. fejlettség
Urbanizációs index (%)	2017	World Bank	Társ.-gazd. fejlettség
Agrárium részaránya a GDP-ből (%)	2016-2017	World Bank	Társ.-gazd. fejlettség
Depressziósok aránya a lakosságban (%)	2014	Eurostat	Életvitel
Dohányzók aránya (%)	2017	Eurostat	Életvitel
Pszichoterápiára járók aránya (%)	2014	Eurostat	Életvitel
Élettel való elégedettség (1-10 skála átlaga)	2000-2014	World Values Survey	Életvitel

Bizalom az EU-ban (%) *	2000-2014	World Values Survey	Politikai attitűd
Harcolna-e az országáért? (%)	2000-2014	World Values Survey	Politikai attitűd
A politika fontosság az életben (%) *	2000-2014	World Values Survey	Politikai attitűd
Gyerekvállalás (db)	2000-2014	World Values Survey	Életvitel
Soha nem venne részt politikai demonstráción (%)	2000-2014	World Values Survey	Politikai attitűd
A demokrácia rossz (%) **	2000-2014	World Values Survey	Politikai attitűd
EU-s lakosnak tartom magam (%) *	2000-2014	World Values Survey	Politikai attitűd

3. táblázat: A vizsgálatba vont mutatók, az adatfelvétel időpontja, az adatok forrása, illetve a nagyobb mutatócsoport, amelybe elemzéseink során besoroltuk. *A mutató százalékos adatokat tartalmaz 4 csoportba osztva aszerint, hogy egyetért vagy sem az állítással. Az általunk készített mutató a felső két százalék összesített százalékát tartalmazza (pl. Nagyon bízom az EU-ban + Inkább bízom az EU-ban. ** Az előző mutató készítési eljáráshoz hasonlóan készült prediktor, de az alsó két százalékot vontuk össze. Forrás: saját szerkesztés

A BÉCSI DIPLOMATAKÉPZÉS TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

A Brief History of Diplomatic Training in Vienna

Kisling Zénó^{1 2}

Absztrakt: A tanulmány a Bécsben mai napig működő Diplomáciai Akadémia történetét foglalja össze röviden, mely intézmény múltja egészen Mária Terézia koráig visszanyúlik. Habár a II. világháború alatt és után egy ideig működését felfüggesztették, ma újra előkelő intézménynek számít. Az Akadémia a magyar diplomaták képzésében is fontos szerepet játszott, és különösen a dualizmusban több magyar hallgatója fontos pozíciót töltött be a Monarchia külügyi szolgálatában. Az intézmény megismerése az idén induló Magyar Diplomáciai Akadémia számára is szolgálhat tanulságokkal, ezért tanulmányomban röviden összefoglalom a bécsi Akadémia létrejöttének okait. A dualizmus időszakában volt a legtöbb magyar vonatkozása, így a hangsúlyt is erre a korszakra helyeztem.

Kulcsszavak: diplomata-képzés, külügyi szolgálat, dualizmus, intézménytörténet

Abstract: This short essay focuses on the history of the Diplomatic Academy of Vienna, active today as well, whose history began during the reign of Queen Maria Theresa. Despite having closed its doors during and after the Second World War, this institute is again considered of great prestige. The Academy played an important role in the training of Hungarian diplomats too, and especially during the Austro-Hungarian Monarchy many of his Hungarian pupils had important jobs in the foreign service of the Monarchy. The informations about the institute would also be

¹ A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatója, osztatlan földrajz-történelem tanárszakra, a hatodik évfolyamon. Elérhetőség: zenokep79@gmail.com

² A tanulmány az ELTE Tehetség gondozási Tanácsának támogatásával és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

useful because the Hungarian Diplomatic Academy starts in this autumn, so I summarize the reasons for the founding of the Vienna Academy. Hungarian connections were the most intensive during dualism, therefore this period became of the center of this study.

Keywords: diplomatic training, Austro-Hungarian Monarchy, institutional history

BEVEZETÉS

Az osztrák fővárosban zajló diplomataképzés rendkívül nagy múltra tekint vissza, ugyanis itt tanultak azok a diplomaták, konzulok és külügyi hivatalnokok, akik az európai nagyhatalmi politikában évszázadokon át fontos szerepet játszó Habsburg Monarchia nemzetközi kapcsolatait irányították. Ebből kifolyólag a bécsi Keleti Akadémia, majd később Konzuli Akadémia néven működő intézmény múltja nem elhanyagolható a Habsburg Birodalom működésének szempontjából.³ Az intézmény 1754 és 1941 között megszakítás nélkül működött,⁴ majd a II. világháború után, 1964-ben újjászervezték és azóta is működik *Diplomatische Akademie Wien* (magyar elnevezéssel: bécsi Diplomáciai Akadémia) néven.⁵

Működése, tanrendje és azok átalakításai hasznos tanulsággal szolgálhatnak a 2020 őszén induló Magyar Diplomáciai Akadémia számára is. Emellett jobban megismerhetjük egy nagyhatalom külpolitikai káderpolitikáját, hiszen a nagy háború előtti évek osztrák-magyar külpolitikáját alakító személyek jelentős része ezen az Akadémián tanult, így az itt szerzett tapasztalatok és tudás nem elhanyagolható módon befolyásolta tevékenységüket.⁶ Ez alapján tanulmányomban az Akadémia működését szeretném bemutatni, leginkább a tantervi és képzési változások mentén, amelyek legtöbbször a világ politikai-gazdasági változásaira adott reakciók is egyben. Szintén fontos célom, hogy bemutassam, milyen társadalmi szerepe volt az intézménynek, elsősorban a magyar származású diplomaták életében. Ez a cél a fókusz a dualizmus időszakára irányítja, ami így a magyar diplomataképzés múltjába is betekintést nyújt. Habár az intézmény tantervi,

³ A névváltozások ellenére a dolgozatban általános hivatkozásként az Akadémia kifejezést használom.

⁴ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 2008. 10.o.

⁵ Uo. 30.o.o

⁶ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 152.o.

módszertani alapvetései már több, mint száz évvel korábbra nyúlnak vissza, érdemes azt is megemlíteni, hogy az 1964-ben újjászervezett Akadémia korábbi igazgatója, Heinrich Pfusterschmid-Hardtenstein a mai napig megfontolandónak és megbecsülendőnek tartja ezeket.⁷

A bevezetésből is érzékelhető, hogy a tanulmány a hagyományos történeti módszertannal dolgozik, amelynek keretében dolgozatomat az általam Bécsben tanulmányozott *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* irataira alapozom, illetve ezen iratok tartalmát a témában írt tudományos igényű munkák állításaival ütköztettem. Az elsődleges forrásaim közül kiemelendő az intézmény 150. évfordulójára írt hivatalos emlékkönyv,⁸ amit szintén a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-ban tanulmányozhattam. A témát feldolgozó irodalmak túlnyomó többsége német nyelvű. Ezek közül is ki kell emelni a fentebb említett igazgató, Heinrich Pfusterschmid-Hardtenstein munkáját, aki megírta az Akadémia rövid történetét német és angol nyelven is,⁹ illetve a nevéhez köthető a Habsburg Monarchia történetének több kötetes feldolgozásában egy hosszabb tanulmány, amely az Akadémia létrejöttét és az Osztrák-Magyar Monarchia évei alatti működését mutatja be.¹⁰ Emellett az Akadémia történetével foglalkozó rövidebb részleteket csak más témával foglalkozó szaktudományi munkákban találhatunk elvéve, ilyen például Engelbert Deusch: *Die effektiven Konsuln Österreich(-Ungarn) von 1825–1918*. című munkája vagy magyar nyelven Tefner Zoltán tanulmánya. Utóbbi a nyelvtanítás szempontjából foglalkozik az intézménnyel. Illetve Diószegi István: *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája* című munkájában találhatunk még említést a témában. A magyar diplomaták és külügyi dolgozók szerepének megismeréséhez Somogyi Éva két munkáját használtam fel.¹¹

⁷ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 162.o.

⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive, Archive der Konsularakademie, Bücher 142. (továbbiakban: HHSTA, SB, AKA)

⁹ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 2008.o

¹⁰ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989

¹¹ SOMOGYI, 2006; SOMOGYI 2008.

I. KELETI AKADÉMIÁBÓL KONZULI AKADÉMIA

1.1. Az Akadémia létrejötte

A külügyi pályára felkészítő akadémia ötlete kezdetben csak gyakorlati célokat szolgált és nem is feltétlenül a külügyi hivatásra készített fel. Az intézmény, amely 1754. január 1-én nyitotta meg kapuit, az akkori Habsburg Birodalmi kancellár, Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz ötletéhez köthető. Ő az inspirációt valószínűleg a párizsi nagyköveti megbízatása során megismert *École des Langues Orientales* intézményétől nyerte. A megalapított intézmény ekkor a Keleti nyelvek Császári Akadémiája nevet kapta, de rövid időn belül mindenki csak Keleti Akadémiának nevezte.¹² Azt, hogy miért volt szükség erre az intézményre maga Kaunitz fogalmazta meg: „Bécsben, a császári udvar által szemmel tartva, tehetséges fiatalokat [gyűjtünk össze], akik mind a Keleten, mind a Nyugaton szükséges nyelvekben, de ezen kívül – az arra hivatott tanárok által – a tudományokban is olyan képzésben részesülnek, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy Ausztria kereskedelmi és politikai érdekeit a Keleten jól képviseljék.”¹³ Ahogy az idézetből kiolvasható, az Akadémia legfőbb céljának a nyelvtudás és az államhoz hű apparátus nevelését kívánták. Erre az átalakuló hatalmi-politikai viszony miatt volt szükség. A török uralom alól felszabadító háborúkat követő, és a Mária Terézia uralma alatti nemzetközi konfliktusok megkövetelték a Habsburg Birodalomtól, hogy ne csak a csatamezőn, de a tárgyalóasztalnál is megfelelően képesített apparátussal dolgozzon. Ez különösen az 1700-as években megélenkülő keleti kereskedelmi kapcsolatok során volt igaz, ahol kezdetben helyi görög, török népekből toboroztak tolmácsokat a Portával való kapcsolattartáshoz, ezek a személyek azonban gyakran visszaéltek a beléjük fektetett bizalommal.¹⁴

Az újonnan létrehozott intézményben ennek megfelelően jelentős hangsúlyt fektettek a nyelvoktatásra, de igyekeztek megtalálni az egyensúlyt a speciális kereskedelmi-politikai órák és a nyelvórák között. Emellett lefektették az Akadémia belső szabályzatát.¹⁵ Ahogy az idézetből is kiolvasható az intézmény bentlakásos iskolaként működött, amit a jezsuita

¹² PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 139.o.

¹³ TEFNER, 2010. 633.o.

¹⁴ DEUSCH, 2017. 40.o.

¹⁵ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 139.o.

rend által felügyelt bécsi egyetem filozófia tanszékéhez kötöttek, de mint önálló intézményt. A jezsuita befolyás ennek ellenére az Akadémián is jelen volt, így az első három igazgatót is a rend adta.¹⁶ Emellett a Kancellária, majd az 1848-ban létrejövő Külügyminisztérium is felügyelte az intézmény működését.¹⁷ Az Akadémiának és képzésének gyorsan növekedett a presztízse, amely elsősorban annak volt köszönhető, hogy végzősei előtt legtöbbször biztos karrier lehetőség állt.¹⁸

1.2. A képzés és változásai

Az Akadémia tantárgy-struktúrája, céljainak megfelelően nyelvi órákból és szakmai tárgyakból állt. Ezek a szakmai tárgyak a hittan, földrajz, történelem és kalligráfia voltak. A nyelvi órák kezdetben a török, olasz, latin, francia és újjörög nyelvekre korlátozódtak. Ezeket az órákat továbbá kiegészítették még készség-tárgyak és -tevékenységek is, mint a vívás, úszás, lovaglás és tánc-órák.¹⁹ A tanulással töltendő idő így szinte a teljes napot lefedte. Kezdetben nem volt felvételi vizsga, az Akadémiára szabadon lehetett jelentkezni, később, 1833-ban az akkori igazgató, Joseph Othmar Ritter von Rauscher vezeti be a felvételi vizsgát, amihez a minimum követelményként a gimnáziumi végzettséget is kikötötte.²⁰ Ez volt az első komolyabb reform az Akadémia életében. Ezzel párhuzamosan növekedett a tanulható nyelvek száma is. Ez kezdetben az arab és a perzsa nyelvet jelentette. A kiegyezést követően a magyar igényeknek megfelelően a magyar nyelv is bekerült a tanmenetbe, mint az állam egyik hivatalos nyelve, végül a századfordulóra a Monarchia balkáni érdekeltségének növekedésével párhuzamosan kerültek be a képzésbe a különböző balkáni nyelvek, illetve megjelent a távol-keleti kapcsolatok miatt a kínai és a japán is.²¹

Az Akadémia életében a következő jelentős változást az 1848-1849-es év eseményei okozták. Ez leginkább a fiatal tanulók körében népszerű új eszmék és forradalmi hangulatban érhető tetten és amelynek a legfőbb eredménye, hogy a jezsuita felügyeletet háttérbe szorítva, igyekeztek a világi befolyást növelni. Ennek következtében új fegyelmi szabályokat vezettek be

¹⁶ UO. 140

¹⁷ DIÓSZEGI, 2001. 156.o.

¹⁸ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 2008. 12–13.o.

¹⁹ TEFNER, 2010. 634.o.

²⁰ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 142.o.

²¹ UO. 142.o.

és új tanárok is érkeztek az Akadémiára.²² Az ezt követő években egyre több kritika vetődött fel az intézmény működésével kapcsolatban és viszonylag gyakran merült fel az intézmény bezárásának a terve is. A kérdés 1849-ben, 1858-ban, 1863-ban, 1876-ban, 1883-ban, 1886-ban, 1898-ban, sőt még 1908-ban is előkerült.²³ A fő kritikát legtöbbször az anyagiak jelentették, miszerint túl sokat költött az állam az intézményre, ahhoz képest, hogy mennyi tanuló járt oda. Emellett sokszor megkérdőjelezték a kikerült tanulók alkalmasságát és szaktudását is.²⁴ Utóbbi kritika azonban nem állja meg a helyét, hiszen az Akadémia rendkívül speciális feladatokra készítette fel növendékeit, akikre a Monarchia intézményeinek szüksége is volt. Erre az 1861-ben kinevezett új igazgatónak, Ottokar Maria Freiherr von Schlechta von Wschehrd-nek sikerült felhívnia a minisztérium figyelmét, így az intézmény tovább működhetett.²⁵ Eközben az Akadémiát sikerült egyre inkább eltávolítani az egyházi befolyástól, amelyben nagy lépés volt az 1868/1869-es tanév, amikortól bármely felekezet tagja szabadon jelentkezhetett. Azonban a felvételnél továbbra is előnyt jelentett, ha az illető a katolikus felekezet tagja volt, viszont ezt leginkább a Monarchia Balkánon gyakorolt kultuszprotektori szerepére lehetett visszavezetni. A balkáni konzulátusok mindennapi életében ugyanis ez fontos politikai tevékenységként jelent meg.²⁶

1.2.1. Az 1898-as reform: Konzuli Akadémia

A 19. század végének nemzetközi politikájának alakulása és a második ipari forradalom kibontakozása az Osztrák-Magyar Monarchiát is új kihívások elé állították. Ezt maga Goluchowski külügyminiszter fogalmazta meg, a magyar delegációk előtt elmondott 1897. november 20-i beszédében. Ebben annak a véleményének adott hangot, miszerint a 20. század a kereskedelemről és az államok ebben elfoglalt helyzetéről, versenyéről fog szólni, ennek megfelelően a Monarchia külügyi apparátusát is jobban fel kell készíteni a kereskedelmi-gazdasági kérdésekben való helytállásra.²⁷ A beszéd

²² PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 2008. 15.o.

²³ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 123.o.

²⁴ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 146–149.o.

²⁵ UO. 149.o.

²⁶ Lásd bővebben: Csaplár-Degovics Krisztián (2010): Az albán nemzetvéallás kezdetei (1878–1913): a Rilindja és az államalapítás korszaka, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. 173–197.o.

²⁷ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989, 161.o.

következménye egy tanácskozás lett a külügyminiszter és az akkori igazgató, illetve az Akadémia prefektusai között, melynek eredményeit Michael Freiherr Pidoll von Quintenbach igazgató egy 1898. május 27-ei memorandumban foglalta össze. A tervezet kedvező fogadtatásra talált, az intézményt teljes mértékben átszervezték, ezt Ferenc József 1898. július 7-én hagyta jóvá.²⁸

A legfontosabb változás, hogy a leendő követeket és konzulokat minél jobban felkészítsék a Monarchia kereskedelmi érdekeinek megvédésére, ezáltal jelentősen csökkentették a nyelvi órák arányát és növelték a szakmai órák számát. A korábbi kritikák, amely szerint a tanulók túlterheltek, szintén megfontolásra kerültek, így az Akadémia tanmenetében az órák száma is csökkent a korábbiakhoz képest.²⁹ Az újjászervezés következtében az Akadémia képzését szétválasztották nyugati és keleti osztályokra, megnövelték a speciális ismereteket adó, és a gyakorlati tudást nyújtó órák számát. Ez elsősorban a kereskedelmi-, jogi- és politikai ismeretekről szóló órák számának növekedését jelentette, míg a nyelvóráké csökkent. A képzés a korábbi időtartamú maradt, azaz öt évfolyam elvégzése volt szükséges az akadémiai képzés abszolválásához.³⁰ A nyugati tanfolyamon heti 12-14 speciális ismeret adó óra volt, amihez 11-12 nyelvi óra tartozott, míg a keleti tanfolyamon a speciális ismereteket adó órák száma azonos volt, azonban ezek 15-19 nyelvi órával egészültek ki.³¹ A tanrend átszervezése mellett rendkívül fontos volt, hogy a képzési módszerekben is újítottak, ettől kezdve lett meghatározó a szemináriumi képzés az intézményben, amely egyre többször szakmai utazásokkal egészült ki egy-egy vállalkozás meglátogatásával vagy épp egy-egy külügyi szolgálati hely felkeresésével (például, 1908-tól különösen megnőtt a boszniai tanulmányi kirándulások száma).³² Az átszervezés fontos következménye volt az Akadémia nevének megváltozása, amely szintén Ferenc József 1897. július 7-ei jóváhagyásával vált hivatalossá. Ettől kezdve nevezték az intézményt Császári és Királyi Konzuli Akadémiának.³³

Az új név mellett új épületet is kapott az Akadémia, amely átadására 1904-ben került sor. Az új épület átadásáig is többször költözött az

²⁸ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 166.o.

²⁹ HHSTA, SB, AKA, BÜCHER 142. 39.o.o

³⁰ UO. 40–41.o.

³¹ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 166.o.

³² UO. 165.o.

³³ HHSTA, SB, AKA, BÜCHER 142. 60.o.

Akadémia, kezdetben a bécsi egyetem filozófiai tanszékén működött, majd jezsuita templomok és épületek adtak otthont az intézménynek, míg végül először az úgynevezett Jakoberhof épületében önállóként működhetett. 1883-ban azonban gazdasági és adminisztrációs szempontból is összevonták a Theresianummal. Végül innen költözött 1904-ben a teljesen új épületbe, amely „új épület áll egy főépületből, melynek négy emeletét egy széles főlépcső és egy melléklépcső köti össze, két szárnya pedig a kertbe nyúl [...] A főhomlokzat egyszerű és nyugodt hatású, a középrészt, melyet a főbejárat és a nagy lépcsőház jellemez, attika koronázza; a sarok-risalitokat barokk-kupola és két allegorikus dombormű díszíti.”³⁴ Az épület megfelelt az Akadémia minden igényének, négy előadóteremmel, szemináriumi termekkel, kollégiumi szobákkal, gőzfűtéssel és villanylámpákkal volt felszerelve. Ezek mellett közösségi terekben is bővelkedett, úgymint, az 1898-ban tudományos alapon újraszervezett könyvtár, biliárdszoba vagy épp az étterem.³⁵ Az Akadémia ebben az időszakban volt a legsikeresebb, ekkor körülbelül 50 aktív hallgatója van minden tanévben, egészen a háború kezdetéig, amely gyökeres változásokat eredményezett.³⁶

II. AZ AKADÉMIA SZEREPE A DUALIZMUS ÁLLAMAPPARÁTUSÁBAN

„Aki belép a Ballhausplatzra megszűnt egy nemzet képviselője lenni” írja Somogyi Éva a dualista külügyi apparátusról.³⁷ A fenti állítás leginkább a kiegyezés utáni években a Külügyminisztériumba kerülő hivatalnokokra volt igaz és ehhez a Keleti Akadémia (később Konzuli Akadémia) is hozzájárult. Mivel az udvarhoz közelálló, állandó felügyelet alatt álló intézményről van szó, így a lojalitás alapvető elvárásként fogalmazódott meg, ahogy azt már Kaunitz kancellár korábbi idézetéből is kiolvasható. Így biztosította az állam az uralkodóhoz hű, a birodalom érdekeit képviselő apparátusát.³⁸

2.1. Az apparátus utánpótlása

Az Akadémia működésének középpontjában 1918-ig tehát a külügyi hivatali apparátus utánpótlása állt. Azonban, mint a tantárgystruktúra

³⁴ HHSTA, SB, AKA, BÜCHER 142. 62–63.o.

³⁵ UO. 32; 63.o.o

³⁶ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 180.o.

³⁷ SOMOGYI, 2006. 91.o.

³⁸ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 2008. 14.o.

bemutatásánál láttuk ez kezdetben nem jelentett tudatosan diplomata-képzést, ezt csak az 1898-as reform után mondható el.³⁹ Kezdetben a cél a nyelvtudás és a szakmai tapasztalat általi külképviselőre való felkészítés volt, azonban a folyamatos szakember-hiány miatt, egyre több tanuló került a Külügyminisztérium alkalmazásába is. Ez különösen a dualizmus időszakára lesz igaz, amikor a birodalom Külügyminisztériumának működését és a külföldi szolgálati helyek többségét az Akadémia növendékeivel töltötték fel.⁴⁰

A külügyi pálya hagyományosan az arisztokrácia előtt állt nyitva, egyrészt az uralkodóhoz kötődő lojalitásuk miatt, másrészt pedig csak ez a társadalmi osztály engedhette meg magának a sokszor igen költséges külföldi utazásokat. Azonban a modern közigazgatási állam létrejöttével és az állam által fenntartott konzulátusi rendszer kialakulásával ez a karrier lehetőség megnyílt az alsóbb osztályok előtt is,⁴¹ habár a magasabb tisztségeket az esetek többségében csak nemes-ember, vagy arisztokrata tölthette be.⁴² Ugyanakkor az Akadémiának nagy szerepe volt a karrier-lehetőség alsóbb osztályokra történő kiterjesztésében is. Erre már rögtön az első tanév példaként szolgál, amikor az első nyolc tanuló közül öt nem arisztokrata származású volt.⁴³ Később pedig a szaktudás és a nyelvtudás megalapozásával járult hozzá a leendő karrierépítéshez és ezzel növelte a társadalmi mobilitás lehetőségét is, ugyanis a karrier gyakran címadományozással is járt.⁴⁴ Különösen a dualizmus időszakában az előrelépés lehetőségét egyre inkább megszabta a szaktudás, 1870-től bevezették a kötelező diplomata-vizsgát is (bár ilyen vizsga nélkül is sokáig hivatalban maradtak még diplomaták).⁴⁵ Érdeemes azonban megjegyezni, hogy maga Ferenc József a külügyet udvari hivatalnak tekintette, és ez a gondolkodás azonban előnyben részesítette az arisztokráciát a különböző pozíciók betöltésénél.⁴⁶

1848 után megnőtt a bürokrácia szerepe a Habsburgok államában, amelyben 1867 után a magyarok jelentősége és száma is folyamatosan nőtt. Ez a paritás elvének volt köszönhető, miszerint a magyarokat ugyanolyan

³⁹ DIÓSZEGI, 2001. 164.o.

⁴⁰ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 152.o.

⁴¹ UO. 128.o.

⁴² SOMOGYI, 2006. 116.o.

⁴³ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 131.o.

⁴⁴ UO. 132.o.

⁴⁵ SOMOGYI, 2008. 15.o.

⁴⁶ SOMOGYI, 2006. 156.o.

arányban kellett alkalmazni a közös minisztériumokban, mint amilyen arányban megállapodott a két birodalom fél az állam anyagi terheinek viselésében.⁴⁷ Ennek teljes megvalósítása azonban sokszor inkább követelés maradt a magyar részről, mintsem valóság. Ugyanakkor a magyarok száma a közös külügyminisztériumban a századforduló felé közeledve folyamatosan nőtt. Az első nagyobb létszám-emelkedés Gustav Kálnoky külügyminiszter hivatali ideje alatt történt (1891–1895), ekkortól a magyarok végleg beépültek a kettős monarchia hivatali apparátusába.⁴⁸ A korszakból fennmaradt akadémiai felvételi jegyzőkönyvekben a nemzetiséget nem jelölték (így a magyarok pontos számát nehéz meghatározni), azonban a születési helyet igen, ez alapján elmondható, hogy az 1880-as években a magyar birodalomfélből felvett akadémiai hallgatók száma 2-6 között mozgott, ami körülbelül a felvételizők számának a felének felelt meg.⁴⁹ Ez az arány és az, hogy az Akadémia tanulói a birodalom sok nemzetiségét képviselték, tovább növelték az Akadémia működésének sikerességét, hiszen a tanulók egymást is segíthették a különböző nyelvek elsajátításában.⁵⁰ Érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy a nacionalizmus korszakában ellentétek is akadtak a tanulók között.⁵¹ A korszak meghatározó magyar személyei közül többen is tanultak az Akadémián, közülük kiemelendő báró Burián István, aki többször volt közös pénzügyminiszter és közös külügyminiszter is.⁵² Illetve Szécsén Miklós, Mérey Kajetán vagy Szőgyény-Marich László, akik (nagy)követként vagy konzulként szolgáltak a Monarchia alkalmazásában.⁵³

2.2. Az Akadémia, mint tudományos központ

Az Akadémia fontos tudományos műhelyként is szolgált. Már a kezdetektől fogva összefonódott az oktatás a kutatással, amelyek elsősorban

⁴⁷ SOMOGYI, 2008. 19.o.

⁴⁸ UO. 16.o.

⁴⁹ HHSTA, SB, AKA, BÜCHER 112.o.

⁵⁰ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 170.o.

⁵¹ UO. 190..

⁵² Életéről lásd: Diószegi István (1966): A ballplatzai palota utolsó gazdája, Kortárs, 10 évf. 2. szám.

⁵³ Életükről és előmenetelükről lásd bővebben: Somogyi Éva (2006): Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

gyűjtemények és szakkönyvek szerkesztésében öltöttek testet.⁵⁴ A tudományos életet nem csak az oktatók, de a tanulók is meghatározták, bár utóbbiak általában már csak az Akadémia elvégzése után. A tudományos élet középpontjában a Balkán állt, amihez hozzájárult a térségben igen sűrű osztrák-magyar konzulátusi hálózat.⁵⁵ Az Akadémiáról kikerülő tanulók, új konzuli feladataik mellett, gyakran gyűjtöttek tudományos igénnyel információt a szolgálati helyükről, környezetükről.⁵⁶ Közülük megemlíthető Theodor Ippen és Alfred Rappaport albanológusok, Moriz Wickerhauser, a keleti nyelvek- és Carl Ritter von Sax, a török történelem professzora, valamint sokan mások.⁵⁷ A tanulók mellett az oktatók is magas tudományos-szakmai színvonalat biztosítottak az intézménynek, ugyanis végig szakterületük meghatározó személyei közül kerültek ki. Erre különösen nagy figyelmet fordítottak az 1898-as reformot követően.⁵⁸ Az akadémia oktatói közül magyar szempontból Thallóczy Lajost érdemes kiemelni, aki a Balkánnal kapcsolatos birodalmi gondolkodást is meghatározó történész professzor és politikus volt.⁵⁹

III. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT ÉS A HÁBORÚ UTÁNI ÚJJÁSZERVEZÉS

Az I. világháború kitörése az Akadémia sorsában is meghatározó volt. A tanulók száma a hadseregbe való bevonulás miatt gyorsan apadni kezdett, ötven tanulóból mindössze tizenhét kezdte meg az 1914/1915-ös tanévet. A háború előrehaladtával pedig az oktatáshoz szükséges alapvető forrásokból és anyagokból is hiány keletkezett.⁶⁰ Ennek tükrében a háború végére megkérdőjeleződött az iskola működése, azonban 1920-ra az akkor igazgató Anton Winter elérte az új Osztrák Köztársaság Külügyminisztériumánál, hogy az intézmény tovább működhessen, leginkább a speciális-szakmai

⁵⁴ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 157.o.

⁵⁵ DEUSCH, 2017. 22–31.o.

⁵⁶ A Monarchia tudományos és politikai életének összefonódásáról a Balkán kapcsán lásd bővebben: Kurt Gostentschnigg (2018): *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär: Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867-1918*. Graz, Springer VS.

⁵⁷ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 159.o.

⁵⁸ UO. 167.o.

⁵⁹ Életéről lásd bővebben: Tömöry Márta (1991): Thallóczy Lajos a történész politikus. In: *In Memoriam Herceghalom 1916*. Budapest, Thallóczy L. Emlékbizottság.

⁶⁰ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 183.o.

tudást adó oktatási tevékenységre hivatkozva.⁶¹ A két világháború között, azonban nem volt akkora utánpótlásra szüksége az új államnak, mint a régi Habsburg Monarchiának, ezért ebben az időben sok külföldi hallgatója volt az intézménynek. A legtöbben a volt Monarchia területéről vagy a kicsit tágabb értelemben vett Közép-Európából érkeztek, ebből kifolyólag nagyon sok eltérő gondolkodású ember szellemi küzdőterévé vált az Akadémia.⁶² A képzést lerövidült a korábbi öt évről két évre, és a bécsi egyetem részeként a gazdasági és történelmi ismeretek hangsúlyosabbá váltak, mint a nyelvi képzés. Ebben a formában egészen 1941-ig működött, amikor a nemzeti-szocialista irányítás a háborúra hivatkozva bezáratta.⁶³

A II. világháború után Ausztria győztesek általi megszállása és bizonytalan külpolitikai helyzete miatt az intézményt nem lehetett újjászervezni. Erre csak az 1955-ös osztrák államszerződés teremtette meg a lehetőséget. Az új osztrák külügyminisztériumot 1959-ben alapították, a vezetője dr. Bruno Kreisky lett, aki felvetette az Akadémia újranyitását. Az intézmény a Külügyminisztérium égisze alatt 1964. június 1-ével jött létre, megszervezésében, több a két világháború között az Akadémián tanuló személy is részt vett.⁶⁴ Az Akadémia neve ettől kezdve lett Diplomáciai Akadémia (német elnevezéssel: *Diplomatische Akademie*), amely végül 1989-ben autonómiát kapott és a Külügyminisztériumtól független intézményként működik ma is. Az Akadémia újrászervezésénél az alapokat a korábbi igazgató, Michael Freiherr Pidoll von Quintenbach memoranduma szolgáltatta 1898-ból. Ez alapján az oktatás célja a történelmi és földrajzi szakoktatás a nemzetközi kapcsolatok tükrében, ami kiegészül a nemzetközi kapcsolatok-elméletek, jogi- és kereskedelmi ismeretekkel. Emellett pedig cél a különböző formális etikettek és kulturális szokások megtanítása, illetve természetesen nagy hangsúlyt fektetnek a nyelvvoktatásra is.⁶⁵ Mindeközben a képzés végcélja is megváltozott, miszerint már nem egy nagyhatalom saját apparátusának utánpótlás képzését jelenti, hanem olyan fiatal diplomaták és nemzetközi szakértők nevelését-oktatását, akik megállják a helyüket a jelen nemzetközi kapcsolatainak mindennapi kihívásai között.⁶⁶ Ezt a napjainkban működő Akadémia, három fő képzési programmal biztosítja, amelyek a

⁶¹ UO. 184.o.

⁶² PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 2008. 27.o.

⁶³ UO. 27–28.o.

⁶⁴ UO. 30.o.

⁶⁵ UO. 36.o.

⁶⁶ UO. 45.o.

következők: Nemzetközi kapcsolatok mesterképzés (két éves képzés), diplomata képzés (egy éves képzés) és doktori fokozattal záruló képzés. Ezek mellett, több, rövidebb képzést is kínál, például: speciális diplomáciai- és civil szervezeteknek szóló nyári kurzusok, nyelvtanfolyamok, nyílt vitaestek és számos más program.⁶⁷ Az intézmény ma is Bécs belvárosában található, ahol több nemzetközi szervezet székhelye és számtalan kulturális intézmény gyakorol hatást az itt tanulókra, ezek mellett a széleskörű nemzetközi együttműködési kapcsolatai is növelik a képzés színvonalát.⁶⁸

KONKLÚZIÓ

A tanulmány egy olyan intézmény történetét kívánta bemutatni, amelyben a külügy három fő ágára, a külügyminisztériumi szolgálatra, a diplomáciai szolgálatra és a konzuli szolgálatra készítették/készítik fel a tanulókat.⁶⁹ Ez az intézmény 1754-ben nyitotta meg a kapuit Bécsben, hogy a Habsburg Birodalmat képviselő szakembereket képezzen. Ez a cél 1918-ig megmaradt, azonban tartalma folyamatosan változott az aktuális világpolitikai és világgazdasági helyzet szerint. Illetve a modern bürokratikus állam kialakulásával, amely leginkább a dualizmus időszakában alakult ki. A Külügyminisztérium „nem csak a külpolitika központja, hanem a birodalom egységétörekvéseinek megtettesítője”-ként is funkcionált.⁷⁰ Ennek megfelelően apparátusa is egyre nagyobb létszámmal működött, ami megkövetelte a folyamatos szakember-utánpótlást. Ezt a feladatot szintén a Keleti- később Konzuli Akadémia látta el. Bár a külügy hagyományosan a leggazdagabb arisztokrata családok gyermekeinek tartogatott karriert, az Akadémia és képzése a tehetséges, megfelelő szaktudást elsajátító tanulóknak is biztosított karriert, így a társadalmi mobilitás növelésében is szerepet játszott. A dualizmusban lejátszódó polgárosodási folyamat eredményeképpen a külügyi szolgálat hivatallá vált, így megkövetelte a szakképzettséget, és fizetéssel, illetve hivatali kötelemekkel járó polgári foglalkozássá lett.⁷¹ Ennek intézményes hátterét szintén a Konzuli Akadémia segítette. A képzés végig magas színvonalon, szakértő oktatók bevonásával történt, amely még tudományos életet is eredményezett az

⁶⁷ Lásd bővebben: az Akadémia honlapján: <https://www.da-vienna.ac.at/>

⁶⁸ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 2008. 52.o.

⁶⁹ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, 1989. 125.o.

⁷⁰ SOMOGYI, 2006. 87.o.

⁷¹ UO. 143.o.

Akadémián és később növendékeinek pályafutása során. Eközben végig hangsúlyos maradt a nyelvi képzése, amely széles skálán mozgott.

Konklúzióként mindenképp megemlítendő, hogy az Akadémia relatíve gyorsan alkalmazkodott tanrendjében a világ mindig változó rendjéhez. Az 1898-as képzési struktúrájának alapvetései mai napig helytállóak, miszerint a nyelvi képzésen túlmutatóan szükséges történelmi, földrajzi, kereskedelmi-gazdasági, jogi és kulturális ismeretekkel is felruházni egy-egy ország külpolitikai szakemberét. Ezen célkitűzések az idén induló Magyar Diplomáciai Akadémia számára is fontosak lehetnek. Szintén érdemes lehet a kapcsolatokat erősíteni az itt bemutatott bécsi képző-hellyel, hiszen a magyar diplomata-képzés történelmileg is kötődik Bécshez, és az ottani tudás és tradíció mindenképpen előnyére válna a magyar külszolgálat és külképviseletek utánpótlását adó új Magyar Diplomáciai Akadémiának is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN (2010): Az albán nemzettéválás kezdetei (1878–1913): a Rilindja és az államalapítás korszaka, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.
- DEUSCH, ENGELBERT (2017): Die effektiven Konsuln Österreich(-Ungarns) von 1825-1918. Köln, Weimar, Bécs, Böhlau Verlag.
- DIÓSZEGI ISTVÁN (1966): A ballplatzi palota utolsó gazdája, Kortárs, 10 évf. 2. szám.
- DIÓSZEGI ISTVÁN (2001): Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája. Budapest, Vince Kiadó Kft.
- GOSTENTSCHNIGG, KURT (2018): Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär: Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867-1918. Graz, Springer VS.
- HAUS-, HOF- UND STAATSARCHIV, SONDERBESTÄNDE: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive, Archive der Konsularakademie, Bücher 112. Bécs, 1883–1891.; Bücher 142. Bécs, 1904.
- PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, HEINRICH (1989): Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie. Eine Maria-Theresianische Institution und Ihre Bedeutung für den Auswärtigen Dienst der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. In: Die Habsburgmonarchie 1848-1918. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Szerk. Wandruszka Adam – Urbantisch

Peter. VI/1. Wien. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, HEINRICH (2008): A Short History of the Diplomatic Academy of Vienna. Vienna, Diplomatische Akademie Wien

SOMOGYI ÉVA (2006): Hagymány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

SOMOGYI ÉVA (2008): Modern bürokrácia a közös külügyminisztériumban, Századok, 142. évf. 1. szám.

TEFNER ZOLTÁN (2010): Hogyan tanítottak nyelvet a bécsi Keleti Akadémián? In. Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. Szerk. Háda B., Ligeti D., Majoros I., Maruzsa Z., Merényi K. Budapest, ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

TÖMÖRY MÁRTA (1991): Thallóczy Lajos a történész politikus. In. In Memoriam Herceghalom 1916. Budapest, Thallóczy L. Emlékbizottság.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS ROMÁNIA KAPCSOLATÁNAK KEZDETEI

The Beginning of US and Romanian relations

Kozma Klementina¹

Absztrakt: Az Egyesült Államok, mint globális nagyhatalom világszerte kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik. Érdekeinek érvényesítésében pedig nagy szerepet játszik, hogy a világ különböző pontjain jelentős gazdasági és katonai jelenlétet tart fenn. Ezzel szemben a Magyarországgal szomszédos Románia, a világpolitikában kisállamnak minősül. Ugyanakkor nem alábecsülendő, hogy jelentős szerepet játszik Kelet-Közép Európa biztonságának garntálása szempontjából. Magyarország keleti szomszédjaként, illetve NATO és EU szövetséges tagállamként sokkal nagyobb figyelmet érdemel hazai szintéren is, mint amelyet az elmúlt évtizedekben kapott. Egyrészt az említett biztonsági kockázatok kivédésében, másrészt a Magyarországot és Romániát egyaránt érintő vitás és egyéb kérdések kooperatív rendezése végett. Jelen elemzést az elmúlt évtizedekben felélénkült, sikeresnek mondható amerikai-román kapcsolatok eredményei ihlették. A szerző célja, hogy a teljesség igénye nélkül bemutassa azokat a lényegesnek számító eseményeket, melyek a kapcsolatok fejlődésében kiemelkedő szerepet játszottak.

Kulcsszavak: Egyesült Államok, Románia, diplomácia, nemzetközi kapcsolatok

Abstract: The United States as a global power has an extensive international and diplomatic connection around the world. Being able to sustain a major economic and military presence in different regions gives the potential to successfully mobilize efforts in favor of its interests. Therefore, the influence of the United States is based on its economic, military, and not least on its

¹ Kozma Klementina a Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Amerika Tanulmányok Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa, a Hadtudományi Doktori Iskola hallgatója. A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10056896>

diplomatic means. In contrast, Romania is a small country in Eastern Europe, but with growing importance on the regional level. As a neighbor of Hungary, a NATO and EU member, Romania deserves more attention than it has received in recent decades. First of all, as the Eastern frontier of the above-mentioned organizations, Romania plays an important role to avert security threats coming from outside of the Alliance. It also has an importance in the cooperative resolution of issues that are occurring for Hungary and Romania as well. The subject of this paper has been inspired by the results of US-Romanian relations that have become more active in the last three decades. The author aims to present those factors that are significant in the relationship between the US and Romania. Bucharest is considered as a stable partner for the US, has an Atlanticist orientation that, if we take it in a broad sense dates back to the 19th century, but if we take it strictly, we can only talk about a partnership after the 1989 regime change.

Keywords: United States, Romania, diplomacy, foreign policy, international relations

BEVEZETÉS

Történelmi távlatokból nézve az Egyesült Államok és Románia egyaránt fiatal államnak számítanak. Fejlődésüket azonban merőben eltérő tényezők befolyásolták és határozták meg. Míg az 1800-as évek második felére az Egyesült Államokban jelentős gazdasági fejlődés, teljes mértékű függetlenedés és egységesülés, illetve ipari forradalom zajlott, addig ugyanezen időszak alatt Románia területe két birodalom, az oszmán és orosz hatalmi érdekek ütközőzónájává vált. Az amerikai polgárháború ideje alatt tulajdonképpen még nem is beszélhetünk román államiságról. Az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó, de különálló román fejedelemségek, Havasalföld és Moldva 1862-ben kaptak engedélyt a Portától² arra, hogy egyesüljenek. Ezáltal jöhetett létre Románia. Reménykedve abban, hogy ha közös uralkodója van mindkét fejedelemségnek, akkor érdekeiket jobban tudják érvényesíteni az oszmánokkal szemben, 1859-ben külön-külön megválasztották a moldvai bojár családból származó Alexandru Ioan Cuza, amely által egy perszonálunió jött létre.

² Porta: az Oszmán Birodalom kormányzata. Forrás: <https://www.britannica.com/topic/Sublime-Porte>

Cuza nyugatos gondolkodása révén átfogó reformokat próbált megvalósítani, többek között a korra jellemző földreformot, vagyis a feudalizmus felszámolását is. Mindez azonban olyan éles ellenállásba ütközött a román nemesek részéről, hogy 1866-ban lemondatták tisztségéről, majd száműzték az országból. Helyére még ugyanebben az évben a Hohenzollern-Sigmaringen család sarját, Károly herceget jelölték.^{3 4} Az új uralkodó célkitűzései közé tartozott országának nemzetközi elismertetése, függetlenségének megőrzése és az alkotmányos rend alapjainak megteremtése.⁵ Ugyan a nyugati minták nagy szerepet játszottak az új román állam megteremtésében, de történelmi és kulturális hagyományai merőben eltértek a nyugat-európai államokétól. A román államférfi és esztéta, Titu Maiorescu szavaival élve, Románia egy “alap nélküli forma” (román kifejezéssel: *formă fără fond*), ami lényegében véve nem mást jelent mint, hogy hiába vette át az ország a nyugati mintákat (például alkotmányos rendszert a belga alkotmány mintájára) ezeknek nem volt sem társadalmi, sem kulturális megalapozottsága a román nép körében.⁶ A hiányosságok ellenére, újonnan létrejött államként kiemelkedő jelentőséget szenteltek a diplomáciai kapcsolatok szélesítésének.

Az Egyesült Államok és Románia gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai visszanyúlnak egészen az 1830-as évekig, a román fejedelemségek Konstantinápolytól való elszakadási törekvéseinek kezdetéig. A tényleges diplomáciai kapcsolataik azonban csak jóval későbbre, az 1880-as évekre vezethetőek vissza. A kezdetleges kereskedelmi kapcsolatok ebben az időben még csak a folyami és tengeri kikötők mentére korlátozódtak. A víziszállítványozás hatékony és viszonylag olcsó megoldásnak számított az árukereskedelemben, de szinte elenyészőnek tekinthető a két ország kapcsolatának viszonylatában. A dobrudzsai területek – melyek a mai Duna-deltát és a tengerparti övezeteket jelentik – az 1878-ban aláírt San Stefano-i béke után váltak elérhetővé Románia számára, így csak ezt követően lett közvetlen kijárata a Fekete-tengerre.⁷

³ Romania. Forrás: <https://history.state.gov/countries/romania>

⁴ A francia kultúra jelentős hatással volt a XIX. század román politikusaira, többek között az új vezető választására is, hiszen Alexandru Ioan Cuza távozását követően Ion Brătianu először III. Napoleonhoz fordult javaslattételért, aki unokaöccsét, Hohenzollern-Sigmaringen Károly herceget ajánlotta a román trón elfoglalására. Forrás: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Carol_I_of_Romania

⁵ CONSTANTINIU, FLORIN, 2002.

⁶ CONSTANTINIU, FLORIN, 2002.

⁷ The Preliminary Treaty of Peace, San Stefano (1878) – a szerződés az Orosz Birodalom és az Oszmán Birodalom között kötött.

I. KAPCSOLATTEREMTÉS

Az Amerikában zajló események és változások híre, a függetlenségi háború sikeressége, már az 1800-as évek elején eljutott a román fejedelemségekhez is. 1846-ban Simion Bărnuțiu, későbbi '48-as forradalmár munkája révén lefordításra került a *Függetlenségi Nyilatkozat*, melyet néhány kiváltságos helyzetben levő bojár⁸ is megismerhetett. A Nyilatkozat olyanoknak adott ihletet, mint Mihail Kogălniceanu (1863-1865 között miniszterelnök) és a már korábban említett Titu Maiorescu. A román emigránsok, hasonlóan más európai nemzet fiaihoz, szerepet vállaltak az Államok történelmi eseményeiben, így például a polgárháborúban is. Többek közül említendő a kiemelkedő tehetségű Pomutz György⁹ dandártábornok is,¹⁰ aki azt követően, hogy hősiessen részt vett a polgárháborúban, magától Rutherford B. Hayes elnöktől kapott kinevezést 1867-ben a szentpétervári konzuli tisztségre, de Pomutz a kinevezést nem vállalta.¹¹

Az első amerikai konzult, Henry Romertz a folyami és tengeri kereskedelem szempontjából egyik stratégiai pontnak számító Galați városába delegálták 1858-ban.¹² Ekkor még mindig csak laza, mondhatni expedíciós szándék jellemezte az amerikai felet, hiszen nagyméretű kereskedelem teremtése nem jött szóba. A kapcsolatok mélyítésének lehetősége és diplomáciai szintre történő emelése Eugene Schuyler nagyköveti kinevezésével vált lehetővé 1880 júniusában.¹³ Rövid időn belül, a román fél is viszonzta a lépést és Sergiu Voinescu tábornok vezetésével delegációt küldött Washingtonba, hogy képviselje a Román Királyságot, de a román fél részéről mindez csupán egy ideiglenes látogatásként valósult meg.

Noha az Egyesült Államok a 19. század végén még nem tört világhatalmi pozíciókra, ekkora már jelentős ipari és mezőgazdasági erőre tett szert. Schuyler romániai munkássága kedvezően hatott a kétoldalú kapcsolatokra. Ennek egyik legszembetűnőbb eredménye a kétoldalú

⁸ Bojár – nemesi származással rendelkező személy román megnevezése.

⁹ 1818. május 31-én született Gyulán, román nemzetiségű családban. Az 1848-49-es magyar szabadságharc honvédszázadosa, később az amerikai polgárháborúban résztvevő tábornok és amerikai diplomata. Forrás: VASVARY, 1939.

¹⁰ SASU, 2015.

¹¹ SAUL, N. E., 1996. és *Istoria relațiilor diplomatice ale României cu S.U.A. și Canada*

¹² IN CELEBRATION OF 125 YEARS OF UNITED STATES AND ROMANIAN DIPLOMATIC RELATIONS, 2006, 2.o.

https://photos.state.gov/libraries/romania/231771/PDFs/125years_ro-am_relations.pdf

¹³ Eugene Schuyler (1840-1890)

kereskedelem támogatását célzó egyezmény megkötése volt. Szerencsétlen egybeesésnek mondható, hogy 1893-ban komoly gazdasági válság ütötte fel a fejét az USA-ban, és a Kongresszus takarékoskodási okokra hivatkozva kénytelen volt lefokozni a bukaresti képviseletet konzuli szintre. Mindezek ellenére 1891 és 1914 közötti időszakban az exportnövekedés mellett, kulturális vonalon is fejlődtek a kapcsolatok. Román művészek előadásai és kiállításai jelentek meg New Yorkban, köztük például George Enescu híres román zeneművész művei is.

II. A KÉT VILÁGHÁBORÚ HATÁSAI

A cseh származású amerikai üzletember, Charles J. Vopicka 1913-ban kapott kinevezést a Romániáért, Csehországot és Bulgáriáért felelős nagyköveti teendőket ellátására. Tisztségét egészen az első világháború lezárásáig tarthatta meg, mialatt kiemelkedő szerepet játszott azon nemzetek diplomáciai ügyeinek képviselésében és közvetítésében, melyek az Osztrák-Magyar Monarchia kötelékei alól szerettek volna függetlenedni.¹⁴ A háború kitörésekor az addig fő kereskedelmi partnereknek számító európai hatalmak lényegesen csökkentették exportmennyiségüket a kelet-európai államok számára. Néhányan azonban piaci lehetőségeket véltek felfedezni a kialakult helyzetben amerikai és román részről egyaránt.¹⁵

Kezdetben mindkét állam semlegesként szemlélte a háborús eseményeket és inkább nemzetgazdasági érdekeik megvalósítására összpontosítottak. Annak ellenére, hogy Vopicka aktív közvetítői szerepet igyekezett ellátni, az amerikai döntéshozók mentális térképén még mindig homály övezte Romániáért, révén, hogy nem volt állandó nagyköveti szintű képviseletük Washingtonban. Ugyancsak nehezített a helyzetén, hogy Törökország részvételével az első világháborúban, bezáródtak a tengeri kereskedelmi útvonalak Bukarest számára.¹⁶ A háborúba 1916. augusztus 27-én Erdély megszerzéséért lépett be megtámadva az Osztrák-Magyar Monarchia csapatait a Központi Hatalmak keleti harcfrontján. Ettől kezdve a Román Királyság immáron az antant hatalmak oldalára állva folytatta a háborút.¹⁷ Az Egyesült Államok Kongresszusa 1917. április 6-án szintén megszavazta az antant oldalán történő hadbalépést, melynek a háború

¹⁴ Charles Joseph Vopicka (1857–1935)

¹⁵ LEPCALIUC, 2015.

¹⁶ LEPCALIUC, 2015. 38.o.

¹⁷ WESTWELL, 2004.

eredményére nézve kiemelkedő jelentősége volt.¹⁸ Ettől kezdve a két ország szövetségesként vett részt az első világháború további részében.

Noha Bukarest 1917-es, a központi hatalmak általi megszállását követően Vopicka kénytelen volt rövid ideig visszatérni az USA-ba, megbízatását 1920-ig töltötte be. Ezalatt az idő alatt számtalanszor szólalt fel a Kongresszus ülésein a mandátuma alá tartozó államok Osztrák-Magyar Monarchiától történő függetlenedésének előmozdítása érdekében.¹⁹

A két világháború közötti időszakban a washingtoni izolacionizmus hatására csak mérsékelt ütemben fejlődtek a kapcsolatok. 1926-ban bukaresti székhellyel létrejött *“Az Egyesült Államok barátai”* társaság, melyhez kiemelkedő román művészek, diplomataik és politikusok csatlakoztak. A kapcsolatok fejlődését a Ford Motor Társaság bukaresti megjelenése jelezte. A cég 1934-ben először irodát, majd 1936-ban összeszerelő üzemet nyitott a román fővárosban.²⁰

Románia csatlakozása 1941-ben a Tengelyhatalmak oldalán a második világháborúhoz, a két állam diplomáciai kapcsolatainak megszűnésével járt, melyet csak 1946-ban vettek fel újra. A kommunizmus nem kedvezett a bilaterális kapcsolatoknak, de Románia sajátos politikája (Izrael állam elismerése és az 1968-as prágai tavaszról való kimaradása) a tömbön belül lehetővé tette, hogy kulturális és oktatási területen közeledjen az Államokhoz. 1969-ben Nixon elnök Bukarestbe látogatott, mely példátlanul lendített az együttműködésen. 1973-ban Nicolae Ceaușescu washingtoni látogatása mintegy előkészítési folyamata volt az 1975-ben megkötésre kerülő kereskedelmi megállapodásnak, mellyel Románia a legnagyobb kedvezményt elnyerő országok státuszába került. Ennek eredményeként Bukarest magánbefektetési és hitellehetőségeket is kapott. Az 1980-as évek közepére azonban a kisebbségek ellen fokozódó elnyomó politikája, illetve az emberi jogok figyelmen kívül hagyása a kedvezményezett országok köréből való kikerüléssel járt.²¹

III. A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG

A kommunizmus bukásával (1989) Románia Nyugat felé fordult mind gazdasági, mind pedig politikai és biztonsági együttműködések tekintetében.

¹⁸ FEITH, 2017.

¹⁹ IN CELEBRATION OF 125 YEARS... Id. mű. 4. o.

²⁰ IN CELEBRATION OF 125 YEARS... Id. mű. 4. o.

²¹ IN CELEBRATION OF 125 YEARS... 5. o. Id. mű.

A kezdeti időszak számos szempontból kockázatosnak minősült – ideértve az első demokratikus választásokat, a bányászlázadásokat és a gazdasági reform elindulásának hiányát is – ezért az Egyesült Államok figyelemmel követte az új állami struktúra kialakulását. Az akkori külügyminiszter, James Baker Bukarestbe tett látogatását követően, aggodalmát fejezte ki a választások körül tapasztalt hiányosságokkal kapcsolatban, így fokozott figyelemmel követte Washingtonban a román belpolitika alakulását.²²

1992 májusában aláírásra került az Egyesült Államok és Románia kormánya között a *kölsönös befektetések elősegítéséről és védelméről* szóló szerződés, amely jogi kereteket biztosított a gazdasági együttműködés fellendülésének. Románia volt a harmadik közép-kelet-európai ország, akivel ilyen megállapodást kötött az Egyesült Államok. A sorban megelőzte Lengyelország (1990) és Csehszlovákia (1991). Ezek a kétoldalú szerződések leginkább azt a célt szolgálták a kilencvenes évek elején, hogy alapot teremtsenek a piacgazdaság kialakításához és megfelelő kereteket adjanak az Egyesült Államok befektetési törekvéseinek. Az 1992-ben létrejött szerződés alapján Románia a Kongresszus egyetértésével 1993-tól visszakerülhetett a legkedvezményezettebb államok körébe (angol elnevezés: *most-favored-nations*, rövidítve: MFN).²³ A támogatásnak köszönhetően a gazdasági szektor 1996-ra teljes piacgazdaságra alakult át, majd egy évvel később *Bilaterális Stratégiai Partnerséget* kötött Washington és Bukarest, ezzel is elősegítve Románia integrációját az euroatlanti térségbe.²⁴ A gazdasági kapcsolatok fejlesztése mellett az Egyesült Államokkal való kapcsolatok mélyítése mögött elsősorban biztonság- és védelempolitikai, illetve külpolitikai okok húzódnak meg. Az említettek mellett napjainkban Románia külpolitikai prioritásainak megfogalmazásakor, kiemelkedően fontos a régió stabilitásának és biztonságának megőrzése, melyet az alábbi szempontok révén szeretne érvényesíteni:

- rakétavédelmi rendszerben való részvétel;
- a NATO és EU biztonságpolitikájának reformja;
- Fekete-tenger- és Duna-stratégia kidolgozása;
- Délkelet-európai vezető állam szerepére való törekvése, kelet európai integráció támogatása és stratégia kidolgozása a Kaszpi-régióra vonatkozóan;

²² IN CELEBRATION OF 125 YEARS... 6. o. Id. mű.

²³ Romania Bilateral Investment Treaty <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/43584.pdf> (Letöltés: 2020.11.15.)

²⁴ BRIEF HISTORY OF THE POLITICAL RELATIONS

- a Balkán integrációjának elősegítése;
- a Moldovai Köztársasággal való kapcsolatának erősítése, integrációjának támogatása;
- az Egyesült Államokra vonatkozó vízummentesség kiterjesztése román állampolgárok részére is; valamint
- stratégiai jelentőségű katonai támaszpont létrehozása mind az Egyesült Államok, mind pedig a NATO erők számára.

Az 1990-es évek elejétől az Egyesült Államok céljai számos szempontból megegyeztek a felsoroltakkal. A stratégiai partnerség kiindulópontja Bill Clinton 1997. július 11-én tett romániai látogatása és szóbeli nyilatkozata volt, mely az USA és Románia közötti hosszútávú stratégiai partnerségről szólt. Bukarestben tartott beszédében úgy fogalmazott: *„Időközben Constantinescu elnök és én megállapodtunk abban, hogy stratégiai partnerséget alakítunk ki a nemzetek között, egy Amerikának fontos partnerséget, mivel Románia fontos Amerika számára. [...] Együtt segíthetünk a stabilitás Románia határain túlnyúló kiterjesztésében, és megmutathatjuk a régió népeinek, hogy van egy jobb út...”*²⁵

A Romániával való szorosabb együttműködés hátterében elsősorban az Egyesült Államokat ért 2001. szeptember 11-i terrortámadás áll. Noha ezt megelőzően, a balkáni háborúk során is támogatásáról igyekezete meggyőzni a román politika az amerikai vezetést, ténylegesen 9/11-et követően váltak szorosabbá a kapcsolatok. Románia elhelyezkedésének köszönhetően stratégiai fontossággal bír a NATO keleti határán. A Szövetség céljai között napjainkra nyilvánvalóvá vált, hogy az egyik legfontosabb törekvés egy olyan védelmi vonal létrehozása Románia révén, mely az Oroszországi Föderáció, illetve a Közel-Kelet térségéből érkező fenyegetésekkel szemben képes ellenállni. Románia területén jelenleg hat olyan katonai bázis működik, melyet amerikai erőkkel közösen használ a román haderő.²⁶ Egyet pedig teljes mértékben az amerikai erők üzemeltetnek, mégpedig a Deveşelun található rakétavédelmi bázist. Ezek egyik alapvető rendeltetése, hogy olyan stabil támaszpontokat nyújtsanak az Egyesült Államok számára, melyekről műveleteket hajthat végre a keleti és közel-keleti térségekre irányulva.

A gazdasági reformok pozitív eredményei és a terrorizmus elleni háborúhoz való hozzájárulás szintén jelentős szerepet játszottak abban, hogy

²⁵ REMARKS BY PRESIDENT CLINTON AND PRESIDENT CONSTANTINESCU TO CITIZENS OF ROMANIA, 1997.

²⁶ BOYER, 2018.

az Egyesült Államok támogatást nyújtson Románia NATO csatlakozásához. A nem hagyományos fenyegetések és kockázatok (terrorizmus, ember- és kábítószerkereskedelem, illegális fegyverkereskedelem, csempészet, gazdasági bűncselekmények stb.) leküzdésének hatékonyabb megvalósítása érdekében 2000. augusztus 24-én az FBI²⁷ megnyitotta bukaresti irodáját.²⁸

2011. szeptember 13-án *Közös Nyilatkozatot* írt alá a két ország, melynek célja a stratégiai, katonai és gazdasági együttműködés megerősítésére irányult. A dokumentum szélesebb körben sorolja azokat a kulcsfontosságú területeket, melyben az együttműködést fokozni kívánja mindkét fél:

- a rakétavédelmi rendszer fenntartása és fejlesztése;
- fegyverkereskedelem korlátozása, non-prolifерáció, leszerelés;
- terrorizmus elleni küzdelem;
- együttműködés a NATO-n belül;
- technológiai és tudományos együttműködés, kutató szakemberek cseréjének előmozdítása;
- oktatás és kutatás, személyes kapcsolatokon alapuló szakmai csereprogramok, befektetők, üzletemberek, akadémiai és tudományos kutatást végzők között;
- demokrácia és jogállamiság;
- energiabiztonság és a források diverzifikációja;
- kereskedelem és befektetés; valamint
- regionális együttműködés és stabilitás.²⁹

A nyilatkozatban vállaltak közös erővel történő végrehajtása érdekében egy külön munkacsoportot (angol elnevezéssel: *Task Force*) hoztak létre, mely évenként ülésezik és értékeli az eredményeket.

A diplomáciai kapcsolatok mellett megtalálhatók az oktatási, kutatási és kulturális területeken zajló együttműködések is. Az Egyesült Államok kultúrájának, politikai rendszerének és egyéb területeinek szélesebb körű megismerését szolgálja a román felsőoktatás tíz egyetemén elérhető Amerika Tanulmányok szakirány is.³⁰ Az összehangoltabb együttműködés és megjele-

²⁷ FBI – Federal Bureau of Investigation – Szövetségi Nyomozó Iroda

²⁸ Forrás: <https://ro.usembassy.gov/embassy/bucharest/sections-offices/law-enforcement/>

²⁹ JOINT DECLARATION FOR STRATEGIC PARTNERSHIP FOR THE 21ST CENTURY BETWEEN THE UNITED STATES OF AMERICA AND ROMANIA, 2011.

³⁰ A felsőoktatási intézmények listája a következő: 1) *Universitatea Ovidius, Constanța* – Ovidius Egyetem, Konstanca; 2) *Universitatea Transilvania, Brașov* – Erdélyi Egyetem, Brassó; 3) *Universitatea Alexandru I. Cuza, Iași* – Alexandru Ioan Cuza Egyetem, Jászvásár; 4) *Universitatea*

nés érdekében külön szövetséget is létrehoztak erre a célra, nevezetesen az *Amerikai Tanulmányok Romániai Szövetségét* (román elnevezéssel: *Asociația de Studii Americane din România*).³¹ Amerikai oldalról pedig megtalálható ennek a szövetségnek az ikertestvére, az ún. *Románia Tanulmányok Amerikai Szövetsége* néven működő szervezet.³² Ezenkívül érdemes megemlíteni, hogy jelenleg 65 különböző társulat áll rendelkezésére azon románok számára, akik az Egyesült Államokban élnek, vagy ideiglenesen tartózkodnak az országban. Ezek egy része kulturális, oktatási jelleggel bír, más részük pedig kereskedelmi, technológiai kapcsolatok erősítését célozza.³³

Donald Trump 2016-os megválasztása óta immáron második alkalommal találkozott Klaus Johannis román elnökkel. Első alkalommal 2017. június 9-én Washingtonban, ahol Trump elnök kiemelte, hogy milyen fontosnak tartja a két ország több mint egy évszázados kapcsolatait és a 20 éve fennálló stratégiai partnerséget. Beszédében hosszasan méltatta Romániát, amiért évtizedek óta kiáll a terrorizmus elleni harcban az Egyesült Államok mellett.³⁴ Második találkozásukra 2019. augusztus 20-án került sor, szintén Washingtonban. Az időpont választása több szempontból is évfordulónak számított, mivel 30 évvel ezelőtt ért véget a kommunizmus Romániában és 15 éves évfordulóját ünnepelte NATO csatlakozásának. A találkozón Trump elnök mindamelllett, hogy méltatta Románia sikeres teljesítményét a védelmi kiadások 2%-os ráfordításával kapcsolatosan, szó esett az egyre növekvő gazdasági kapcsolatok fejlődéséről és energia-biztonsági kérdésekről is.³⁵ A Fekete-tenger térségében ugyanis Románia rendelkezik gázlelőhelyekkel, mely kifejezetten előnyös az orosz energiafüggőség alóli mentessülés szempontjából. 2019. november 20-án az Egyesült Államok szenátusa új bukaresti nagykövet kinevezését szavazta meg. Adrian Zuckerman román származása révén kiválóan beszél románul, ezért

din București – Bukaresti Egyetem; 5) *Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj* – Bábes-Bólyai Tudományegyetem, Kolozsvár; 6) *Universitatea de Vest, Timișoara* – Temesvári Nyugati Tudományegyetem; 7) *Universitatea din Craiova* – Krajovai Tudományegyetem; 8) *Universitatea Lucian Blaga, Sibiu* – Lucian Blaga Egyetem, Nagyszeben; 9) *Universitatea Petru Maior, Tîrgu Mureș* – Petru Maior Egyetem, Marosvásárhely; 10) *Universitatea din Oradea* – Nagyváradai Egyetem.

³¹ Forrás: <https://ro.usembassy.gov/ro/education-culture-ro/studii-americane/>

³² The Romanian Studies Association of America. Forrás: <http://thersaa.org/>

³³ Forrás: <https://washington.mae.ro/node/290>

³⁴ GARDEN, 2017.

³⁵ PRESIDENT DONALD J. TRUMP IS CELEBRATING OUR STRONG PARTNERSHIP WITH ROMANIA, 2019.

az amerikai érdekek hatékony megértésében és a román fél megértésében kulcsfontosságú közvetítő szerepe jut.

KONKLÚZIÓ

Az Egyesült Államok számára stabil partnernek számító Bukarest atlantista orientációja, ha laza keretek között értelmezzük, egyes elemeiben már a XIX. századra visszanyúlik. Szigorú értelemben viszont csak az 1989-es rendszerváltást követően beszélhetünk róla. A román-amerikai kapcsolatok fejlődése jól megalapozott, következetes érdekérvényesítési törekvéseken alapszanak. Mindkét fél kölcsönös előnyökre tehet szert egymás adottságainak hatékony összehangolása révén, így a továbbiakban is erős együttműködés várható a két állam részéről. Egyrészt Románia földrajzi fekvésével kiváló pozíciót nyújt az Egyesült Államok számára, hogy érdekeit könnyedén érvényesíthesse a régióban. Továbbá stratégiaileg kedvező az amerikai erők számára Románia, hiszen a regionális környezetben számos esemény zajlik napjainkban is. Másrészt a román állam amerikai partnere révén nem csak katonai, hanem gazdasági, energetikai és egyéb segítségben részesül. Egyáltalán nem elfelejtendő tényezőnek számít a diplomáciai, oktatási és kulturális kapcsolatok mélyítése sem. Mint azt a tanulmány is jól mutatja, számos intézményben foglalkozik a két ország egymás tanulmányozásával és mélyebb megértésével. Együttműködésüknek sikerét egymás kultúrájának és céljainak minél pontosabb megértése segíti elő. Kapcsolatuk elmélyülése közvetlenül és közvetetten is hatást gyakorol a régió államaira, ezért Románia regionális törekvései felerősödtek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOYER, DEVIN (2018): U.S., Romanian Troops Work Together in Survival Training, U.S. Dept. of Defense. Elérhető: <https://www.defense.gov/Explore/News/Article/Article/1614221/us-romanian-troops-work-together-in-survival-training/> (Letöltve: 2020.11.15.)
- BRIEF HISTORY OF THE POLITICAL RELATIONS, EMBASSY OF ROMANIA OF THE UNITED STATES OF AMERICA. Elérhető: <https://washington.mae.ro/en/node/534> (Letöltve: 2020.11.15.)

- CHARLES JOSEPH VOPICKA (1857–1935), Office of the Historian. Elérhető: <https://history.state.gov/departmenthistory/people/vopicka-charles-joseph> (Letöltve: 2020.11.15.)
- CONSTANTINIU, FLORIN - "O ISTORIE SINCERA A POPORULUI ROMAN", EDITIA A III-A, ED. UNIVERS ENCICLOPEDIC, BUCURESTI, 2002
- DANIEL ROXIN, Așa arăta harta ideală a României Mari în 1919. Astăzi, s-au dat directive de sus ca la sărbătorirea centenarului să nu se folosească harta României Mari <http://www.cunoastelumea.ro/asa-arata-harta-ideala-a-romaniei-mari-in-1919-astazi-s-au-dat-directive-de-sus-ca-la-sarbatorirea-centenarului-sa-nu-se-foloseasca-harta-romaniei-mari/>
- EUGENE SCHUYLER (1840-1890), OFFICE OF THE HISTORIAN. Elérhető: <https://history.state.gov/departmenthistory/people/schuyler-eugene> (Letöltve: 2020.11.15.)
- FEDERAL BUREAU OF INVESTIGATION. Elérhető: <https://ro.usembassy.gov/embassy/bucharest/sections-offices/law-enforcement/> (Letöltve: 2020.11.15.)
- FEITH LÁSZLÓ (2017): Az USA hadba lép, Honvédelem.hu. Elérhető: <https://honvedelem.hu/hatter/multidezo/az-usa-hadba-lep.html> (Letöltve: 2020.11.15.)
- GARDEN, ROSE (2017): REMARKS BY PRESIDENT TRUMP AND PRESIDENT IOHANNIS OF ROMANIA IN JOINT PRESS CONFERENCE, The White House. Elérhető: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-president-iohannis-romania-joint-press-conference/> (Letöltve: 2020.11.15.)
- IN CELEBRATION OF 125 YEARS OF UNITED STATES AND ROMANIAN DIPLOMATIC RELATIONS. AMERICAN CULTURAL CENTER, BUCHAREST 2006. Elérhető: https://photos.state.gov/libraries/romania/231771/PDFs/125years_ro-am_relations.pdf (Letöltve: 2020.11.15)
- ISTORIA RELAȚIILOR DIPLOMATICE ALE ROMÂNIEI CU S.U.A. ȘI CANADA. Elérhető: <https://www.spiruharet.ro/facultati/riif/orar/78906b3543ef145730bd906e661e24ce.pdf> (Letöltve: 2020.11.15.)
- JOINT DECLARATION FOR STRATEGIC PARTNERSHIP FOR THE 21ST CENTURY BETWEEN THE UNITED STATES OF AMERICA AND ROMANIA BUREAU OF EUROPEAN AND EURASIAN AFFAIRS September 13, 2011.
- LEPCALIUC, ANAMARIA (2015): Relations between Romania and the US during the Neutrality Years 1914-1916. In. AUDRI, Vol. 8, no 2/2015

- ORGANIZAȚII ROMÂNNO-AMERICANE DIN SUA. Elérhető: <https://washington.mae.ro/node/290> (Letöltve: 2020.11.15.)
- PRESIDENT DONALD J. TRUMP IS CELEBRATING OUR STRONG PARTNERSHIP WITH ROMANIA (2019), The White House. Elérhető: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/president-donald-j-trump-celebrating-strong-partnership-romania/> (Letöltve: 2020.11.15.)
- REMARKS BY PRESIDENT CLINTON AND PRESIDENT CONSTANTINESCU TO CITIZENS OF ROMANIA, July 11,1997, Romania, The White House, Office of the Press Secretary Elérhető: <https://clintonwhitehouse4.archives.gov/WH/New/Spain/19970714-15453.html> (Letöltve: 2020.11.15.)
- RITA PÁLFI - BEATRIX ASBÓTH- SHAFI MUSADDIQUE (2019): Diplomatic tensions flare between Romania and Hungary after cemetery incident, Euronews. Elérhető: <https://www.euronews.com/2019/06/07/romanian-crowd-break-into-austro-hungarian-world-war-i-graveyard> (Letöltve: 2020.11.15.)
- ROMANIA BILATERAL INVESTMENT TREATY. Elérhető: <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/43584.pdf> (Letöltve: 2020.11.15.)
- ROMANIA. Elérhető: <https://history.state.gov/countries/romania> (Letöltve: 2020.11.15.)
- ROMÂNIA MARE IN REPREZENTĂRI CARTOGRAFICE. Elérhető: https://www.mapn.ro/cpresa/16086_Romania-Mare-in-reprezentari-cartografice (Letöltve: 2020.11.15.)
- SASU, AUREL (2015): Un general de brigadă român în războiul civil american (1861-1865) Editura: Școala Ardeleană, Cluj Napoca, Preface
- Saul, N. E. (1996): Concord and conflict: the United States and Russia, 1867-1914(Vol. 11). University Press of Kansas.
- STUDII AMERICANE. Elérhető: <https://ro.usembassy.gov/ro/education-culture-ro/studii-american/> (Letöltve: 2020.11.15.)
- THE PRELIMINARY TREATY OF PEACE, SAN STEFANO (1878)
- THE ROMANIAN STUDIES ASSOCIATION OF AMERICA. Elérhető: <http://thersaa.org/> (Letöltve: 2020.11.15.)
- VASVÁRY, EDMUD (1939): Lincoln's Hungarian heroes; the participation of Hungarians in the Civil War, 1861-1865, Washington, D.C
- WESTWELL, IAN (2004): World War I.: Day by Day Zenith Imprint, ISBN 1840133627

SZERBIA ÉS KOSZOVÓ VISZONYA (2010 – 2020)

Relations between Serbia and Kosovo (2010 – 2020)

Ördögh Tibor¹

Absztrakt: Szerbia és Koszovó viszonyrendszere összetett. Tanulmányomban a 2008-tól napjainkig zajló események elemzésére törekszek, így a konfliktus 1980-as évekbeli bemutatásától, a koszovói válság tárgyalásától, továbbá a nemzetközi igazgatás jellemzésétől eltekintek. Az ország függetlenségének kikiáltásától kívánom vizsgálni a politikai párbeszédet és a felek lépéseit a megbékélés fényében. Kitérek a Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleményére, annak fogadtatására minkét országban, továbbá a párbeszéd 2011-es megkezdésétől született megállapodásokra. Be kívánom mutatni, hogy miként változtak a tárgyalások vezetői szintjei, így kezdetben szakértői, majd kormányfői, míg végül államfői szintre nem kerültek. Legnagyobb eredménynek a Brüsszeli Megállapodás megkötése számít, amit azonban Koszovó nem alkalmaz. 2017-től konfliktusok sora nehezíti a párbeszédet, így ezek bemutatása is szükséges, ugyanis a tárgyalás felfüggesztéséhez vezettek és a felek közötti kapcsolat elmérgesedését jól jelezte egyrészt a katonai készültségek fokozódása, így biztonságpolitikai vetületet is kapott az ügy. Másrészt pedig Koszovó a vámok egyoldalú megemelésével gazdasági szintre is emelte a feszültséget.

Kulcsszavak: Koszovó, Szerbia, dialógus, Európai Unió, Balkán

Abstract: The relations between Serbia and Kosovo are complex. In my study, I will focus on the analysis of events from 2008 to the present, I am not looking of the conflict in the 1980s, a discussion of the Kosovo crisis, and a description of international governance. From the proclamation of the country's independence, I want to examine political dialogue and the steps taken by the parties in the light of reconciliation. I refer to the

¹ Nemzeti Közszerzői Egyetem, adjunktus. E-mail: ordogh.tibor@uni-nke.hu.

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10043535>

advisory opinion of the International Court of Justice, its reception in both countries, and the agreements reached since the beginning of the dialogue in 2011. I would like to show how the levels of leadership in the negotiations have changed, so that they were initially experts, then heads of government, and finally heads of state. The biggest achievement is the conclusion of the Brussels Agreement, which, however, is not being applied by Kosovo. From 2017, a series of conflicts will make the dialogue more difficult, so it is necessary to present them, as the escalation of the relationship between the parties and the escalation of the relationship between the parties was well signaled by the increase in military readiness. On the other hand, Kosovo has raised tensions to economic levels by unilaterally raising tariffs.

Keywords: Kosovo, Serbia, dialogue, European Union, Balkan

BEVEZETÉS

Koszovó és Szerbia kapcsolatrendszere meglehetősen visszás volt az elmúlt negyven évben. Koszovó az egykori Jugoszlávia tartományaként már az 1980-as évektől egyre nagyobb önállóságot követelt magának, azonban az akkori politikai vezetés ezt nem támogatta. Az 1990-es évek háborúi a nemzetközi közösség figyelmét is a térségre irányította, mivel régen nem tapasztalt véres háborúk vették kezdetüket. Tanulmányomban a 2010-től napjainkig tartó tíz év fejleményeit fogom elemezni. Terjedelmi korlátok miatt a koszovói háború lezárása utáni időszak nemzetközi igazgatási érája nem kerül bemutatásra, csupán a vitarendezés történetére fókuszálok.

Kutatási kérdésként arra keresem a választ, hogy a felek állami vagy néha személyes érdekei mennyiben írják felül a megbékélés szándékát és milyen ok-okozati összefüggéseket találunk a két terület viszonyában. A tárgyalási keretrendszerben elsősorban az Európai Unió nyomásgyakorlására térek is, mely *soft power* eszközöként igyekezett beleszólni a rendezésbe. Munkámban igyekeztem a releváns angol és magyar nyelvű forrásokat felhasználni, ahol speciális információk jelentek meg, ott a napi hírösszefoglalókra támaszkodtam.

Az első fejezetben a kapcsolat normalizálásának körülményeit mutatom be, majd a másodikban a Belgrád-Pristina párbeszéd történéseit vizsgálom meg, ismertetve a főbb eredményeket. A harmadik rész a dialógus elmérgesedését és a tárgyalások megszakítását tárja fel, míg a negyedik fejezetben a 2020 második felében elinduló egyeztetéseket elemzem.

I. A KAPCSOLATOK NORMALIZÁLÓDÁSA

2010. július 22-én látott napvilágot a hágai Nemzetközi Bíróság (angol elnevezés: *International Court of Justice*, a továbbiakban rövidítve: ICJ) tanácsadó véleménye Koszovó függetlenségével kapcsolatban, amely szerint Koszovó önállósulása nem sértette a nemzetközi jogot.² A hírré reagálva Boris Tadić, Szerbia államfője kijelentette, hogy “Szerbia soha nem fogja elismerni Koszovó függetlenségét.”³ Szerbia még 2008-ban fordult az ENSZ-hez, hogy utalja Koszovó függetlenségének kérdését a Nemzetközi Bíróság elé, így október 8-án az ENSZ a szerb kérelemnek helyt adva, továbbította azt az ICJ-nek, hogy vizsgálja meg a koszovói függetlenedés nemzetközi joggal való harmonizációját.⁴

Belgrád az ICJ vélemény után az ENSZ Közgyűléshez fordult, és egy határozatot nyújtott be, amelyben arra kérte az intézményt, hogy utasítsa el Koszovó 2008-as függetlenedését. Az Európai Unió azonban figyelmeztette Belgrádot, hogy ezzel a lépéssel az európai integráció esélyeit veszélyeztetik.⁵ 2010 szeptemberében az EU-s nyomásgyakorlás eredményre vezetett, így Boris Tadić szerb elnök és Catherine Ashton, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviseelője megállapodást kötött. Ennek értelmében Szerbia – az Európai Unió hatására – módosította az ENSZ Közgyűlés elé benyújtott határozatát, Boris Tadić a megállapodás után kijelentette, hogy “tudomásul veszi a Nemzetközi Bíróság döntését és üdvözli, hogy az EU kész közvetíteni Koszovó és Szerbia között.”⁶ A párbeszéd megkezdésére azonban egészen 2011 márciusáig kellett várni. A várakozási időszakban a szerb közéletben megjelentek olyan nyilatkozatok, melyek az integráció feláldozását választották volna Koszovóért cserébe.

² 997, 2010.

³ BBC, 2010.

⁴ EURACTIV, 2008.

⁵ EURACTIV, 2010.

⁶ ÖRDÖGH, 2019. 177.o.

II. A BELGRÁD – PRISTINA PÁRBESZÉD

2.1. Technikai megállapodások és az első brüsszeli egyezmény

A Belgrád – Pristina párbeszéd 2011 márciusában indult el,⁷ és három témakörre koncentrált: a regionális együttműködésre, a szabad mozgásra, valamint a jogállamiságra. A tárgyalások során technikai kérdések is felmerültek, mint például az energiaellátásnak, a távközlésnek, az országhatárnak, a légiközlekedésnek, a gépjárművek regisztrációjának és a diplomák kölcsönös elismerésének a kérdése. Szerbia nem engedett be légtérbe Koszovóba tartó vagy onnan távozó repülőgépeket, a koszovói termékek is tiltólistára kerültek, továbbá nem fogadta el a házassági dokumentumokat és a születési anyakönyvi kivonatokat sem. A felsorolt területek mind a függetlenedés el nem ismeréséből fakadtak, így kompromisszumra kellett jutni bennük. A párbeszéd elindulásának céljai között ezen kérdések rendezése is szerepelt.⁸

Eredményeket csak az év végén tudtak elérni, mivel 2011 nyarán, a szerb-koszovói határon erőszakos, halálos áldozatokkal járó összecsapások bontakoztak ki, köszönhetően a Belgrád által Koszovóval szemben bevezetett tilalmaknak. A határátkelőhelynél kialakult konfliktus következtében a tárgyalásokat félbeszakították.⁹ Azonban novemberben folytatták a párbeszédet, amelynek első sikere a diplomák kölcsönös elismeréséről szóló megállapodás volt.¹⁰ A két fél 2011 decemberében további megállapodást írt alá az Integrált Határ Ellenőrzésről (angol elnevezés: *Integrated Border Management*, rövidítve: IBM), amelynek értelmében Szerbia és Koszovó közös határállomásokat hozott létre, ezeket az EULEX segítségével működtették.¹¹

Az eredmények következtében Szerbia 2012 márciusában az EU hivatalos tagjelölt államává vált, amelynek közvetlen előzményének tekinthető egy újabb Belgrád és Pristina közötti szerződés aláírása. A február 24-én aláírt megállapodás szerint a továbbiakban Koszovó saját nevén képviseltetheti magát az egyes regionális fórumokon és tárgyalásokon, viszont neve mellé csillag kerül, mely lábjegyzetként azt jelöli, hogy az

⁷ MEHMETI, 2020. 78.o.

⁸ SZILVÁGYI, 2012. 4.o.

⁹ HUSZKA, 2013a. 6.o.

¹⁰ KITEKINTŐ, 2011.

¹¹ HUSZKA, 2013a. 6.o.

ENSZ BT 1244-es határozata és a hágai Nemzetközi Bíróság véleménye alapján értendő Koszovó jelenléte. „Nemzeti érdekünk, hogy minden akadályt lebontsunk, amely országunk európai uniós tagságának megszerzését gátolja” – nyilatkozta Boris Tadić szerb államfő a szerződésről.¹² A köztársasági elnök ezzel is bizonyította, hogy Szerbia számára az európai integráció a legfőbb prioritás, és a cél elérése érdekében komoly áldozatokat képes meghozni.

2011 márciusa és 2012 februárja között a fent említett két ügyről szóló megállapodásokon kívül, egyezség született a szabad mozgásról, a népesség-nyilvántartó rendszerről és a diplomák kölcsönös elismeréséről is. Az eddig elért sikerek ellenére, még számos kihívás várt a két félre. A megoldásra váró ügyek között talán Koszovó nemzetközi szintén történő képviselete, a párhuzamos intézmények, az energia és telekommunikáció helyzetének rendezése számított a legfontosabbnak.¹³ Koszovó ekkor még nem rendelkezett saját országhívó-számmal, ezért Szerbia 381-es hívószámát kellett használniuk. Ennek oka, hogy kezdetben a Nemzetközi Távközlési Egyesület megtagadta Koszovó kérelmét, hogy kapjanak saját hívószámot, mivel ennek elvileg feltétele az ENSZ-tagság, amit Pristina a mai napig nem szerzett meg. A koszovói ENSZ-tagságról 2013 januárjában Ivica Dačić, akkori szerb kormányfő úgy nyilatkozott egy belgrádi sajtótájékoztatón, hogy hajlandóak tárgyalni erről a kérdéssel, azonban cserébe elvárnak valamit Pristinától.¹⁴ Sokatmondó azonban, hogy a 2013-as nyilatkozat ellenére a mai napig semmilyen előrelépés nem történt ezügyben. Koszovó végül 2016 decemberében megkapta saját országhívó-számát, ami a +383 lett.¹⁵

A Belgrád – Pristina párbeszéd sikerét bizonyítja, hogy 2012 októberében először ült tárgyalóasztalhoz Ivica Dačić szerb és Hashim Thaçi koszovói kormányfő, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselőjének, Catherine Ashtonnak köszönhetően. A találkozó legfontosabb eredménye, hogy a két fél elkötelezte magát a párbeszéd folytatása és országaik közötti viszony békés rendezése mellett. Szerbiának – a tagjelöltség birtokában – ekkor már a csatlakozási tárgyalások megkezdése volt fontos, amiért cserébe folyamatosan engedményeket tett, mind Koszovóval, mind az Európai Unióval szemben. Az EU egyik legnagyobb sikerének tekinthető, hogy

¹² MILANOV, 2012.

¹³ HUSZKA, 2013a. 7–8.o.

¹⁴ HVG, 2013.

¹⁵ MORINA, 2015.

Szerbia olyan kompromisszumokra is képes és hajlandó volt, amit az EU-csatlakozás lehetősége nélkül valószínűleg soha nem tett volna meg. Az Európai Unió a térség stabilizálásában döntő szerepet vállalt és a csatlakozásért cserébe sok áldozat meghozatalára kényszerítette a két országot. A párbeszéd végső célja a két ország közötti feszültség csökkentése, a helyi lakosok számára jobb életfeltételek biztosítása volt. Az Európai Unió a tagságért cserébe nem várta és talán nem is várhatja el, hogy Szerbia Koszovót önálló, független államnak tekintse, hiszen a tagállamok közül öt ország – Spanyolország, Románia, Görögország, Ciprus és Szlovákia – a mai napig Szerbia részének tekinti a térséget.

A párhuzamos intézmények, azaz Koszovó északi részében működő szerb intézmények megszüntetéséről szóló 2013. februári brüsszeli tárgyalás nem hozott eredményt. A probléma gyökere az, hogy Koszovó függetlenedése után, az ország északi részében a szerb lakosság csak a szerb közigazgatás működését hajlandó elfogadni, míg a pristinai parlament szeretné a saját intézményrendszerét működtetni Koszovó egész területén, így az ország északi térségében is. Az Európai Unió célja, a párhuzamos intézmények megszüntetése Észak-Koszovóban, mivel egyrészt ellenzi a partíciókat az etnikai határok mentén – ez is precedenst teremthet más hasonló helyzetben lévő térségeknek; másrészt az Európai Unió nem tud integrálni olyan országokat, amelyeknek nincsenek konkrétan kijelölve a határvonalai.¹⁶ 2013. április 19-én végül az EU közvetítésével Szerbia és Koszovó elfogadta az úgynevezett Brüsszeli Megállapodást, melyet mindkét miniszterelnök ellátott kézjeggyel.¹⁷ A kompromisszumokkal teli megállapodás után Ivica Dačić miniszterelnök kijelentette, hogy ez a dokumentum nem jelenti Koszovó függetlenségének elismerését. Pontosan így fogalmaz: „Szerbiának az a célja, hogy megoldja a problémákat Koszovóval, és előre lépjen az Európai Unió felé vezető úton, de nem ígér olyat, amit nem tud betartani. Szerbia elkötelezett a megállapodásban foglaltak iránt, de nem fogadhat el semmi olyat, amit a dokumentum nem tartalmaz. Szerbia soha nem fogja elismerni Koszovó függetlenségét, sem nyíltan, sem burkoltan.”¹⁸

A megállapodás Catherine Ashton közvetítésével jött létre, melyről az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselője azt mondta: „Szeretnék gratulálni az elmúlt hónapokban tanúsított elkötelezettségükhöz és a bátorságukhoz. Nagyon fontos, hogy az, amit most látunk, az előrelépés a múltból mind-

¹⁶ HUSZKA, 2013a. 10.

¹⁷ EUROPEAN COUNCIL, 2013.

¹⁸ PANNONRTV, 2013a.

kettőjük számára, és egy lépés Európa felé.”¹⁹ A 15 pontos megállapodást a pristinai parlament április 21-én, a szerb népképviselőház pedig 22-én ratifikálta.²⁰ A megállapodás értelmében Szerbiának nem kötelessége elismernie Koszovó függetlenségét, viszont elfogadja, hogy Koszovó egész területe Pristina fennhatósága alá kerül.²¹ Április 22-én, Catherine Ashton – konkrét dátum megjelölése nélkül – javaslatot tett arra, hogy Szerbia kezdje meg a csatlakozási, míg Koszovó a társulási megállapodásról szólót tárgyalásokat. Mindez, a két ország közötti kapcsolatok viszonylag sikeresnek mondható rendezésének köszönhető.

Szerb sikernek könyvelhető el, hogy a Koszovó északi területén élő szerb lakosság széles jogköröket kapott, például autonóm hatásköröket a gazdaságfejlesztés, az oktatás, az egészségügy, stb. területén. A rendőrség és a bíróság csak formálisan kerül Pristina alá, mivel szinte maximális önállósággal rendelkezhetnek, amelyben meg kell jelennie a helyi lakosság etnikai összetételének. Az igazságszolgáltatásban is figyelembe kell venni az etnikai arányokat, ennek köszönhetően az észak-koszovói bíróságok tagjait is helyi szerbek alkotják majd. Az autonóm hatáskörök ellenére a koszovói jogszabályok léptek érvénybe a területen, melyek az itt élő szerbek heves ellenérzését váltották ki.²² A dokumentum 13-as pontja szerint felgyorsítják a tárgyalásokat az energetikai rendszerről és a távközlésről, júniusra be is fejezik azt. Az erről szóló megállapodás szintén az egyik előfeltétele volt az integrációs tárgyalások megkezdésének. Végül nem júniusban, hanem szeptemberben sikerült a két félnek egyezsége jutnia a kérdésben, melynek eredménye az energetikai és távközlési rendszer zavartalan működése Koszovó területén.²³ Megállapodtak arról is, hogy a két fél nem akadályozza a másikat, vagy nem támogat olyan felet, aki gátolja őket, hogy haladást érjenek el az európai integráció útján.²⁴ Az EU felé vezető összes közlekedési útvonal Szerbián keresztül vezet, Szerbia viszont eddig tiltotta a koszovói áruk szerb területre történő behozatalát, ami mind az export–import, mind pedig a külföldi tőke beáramlása által remélt gazdasági fejlődést is megfojthatja Koszovó számára.

A megállapodás tétje a szerb integráció folytatása, azaz a csatlakozási tárgyalások megkezdése volt, az EU ugyanis a hágai Nemzetközi Törvénysszékkel

¹⁹ MATTSON, 2013.

²⁰ B92, 2013a.

²¹ HUSZKA, 2013b. 3.o.

²² HUSZKA, 2013b. 3–6.o.

²³ PANNONRTV, 2013b.

²⁴ B92, 2013b.

való együttműködés után a szerb-koszovói viszony normalizálását szabta feltételül. Ennek a szerződésnek az aláírása egy fontos lépés volt, de nem a párbeszéd végét jelentette, hiszen még további technikai kérdések is megoldásra vártak, ráadásul a brüsszeli megállapodásban foglaltak egészében történő megvalósulása is időbe telik.

A szerb csatlakozással kapcsolatban Németország kezdeményezte, hogy még a csatlakozási tárgyalások előtt, 2013 decemberében ellenőrizték a Belgrád – Pristina megállapodások hatékony végrehajtását, amennyiben a vizsgálat pozitív eredménnyel zárul, már semmilyen akadálya nem lesz a csatlakozási folyamatnak.²⁵ A vizsgálat után Brüsszelben tartott beszédében Catherine Ashton kijelentette, hogy Szerbia teljesítette az Európai Unió által kiszabott összes feltételt, ennek köszönhetően hamarosan megkezdődhetnek a tárgyalások.²⁶ December 17-én, Štefan Füle, az Európai Unió akkori bővítési biztosa Twitter-bejegyzésében az „Első Kormányközi Konferencia”, ezáltal a csatlakozási tárgyalások kezdetének tervezett napját is közzétette.²⁷ Ivica Dačić, szerb miniszterelnök a brüsszeli sajtótájékoztatón felvázolta Szerbia tervezett lépéseit a jövőre nézve, mely szerint 2018-ra minden EU-s követelményt teljesítenek, és 2020-ra teljes jogú tag kíván lenni.²⁸

2014. január 21-én megkezdődtek Szerbia európai uniós csatlakozási tárgyalásai. Ennek legfontosabb előzménye, a Belgrád – Pristina párbeszéd, amit Koszovó sikernek könyvelhet el, mert ezáltal ők is közelebb kerültek az Európai Unióhoz, és 2013. október 28-án a Stabilizációs és Társulási Megállapodásról szóló tárgyalásokat is megkezdhatték.²⁹ A korábban már említett gazdasági fejlődés útján is elindulhatott Koszovó, a várt külföldi befektetők és tőke beáramlásának köszönhetően, hiszen a megállapodásból fakadóan ekkor még Szerbia nem törekedett Koszovó nemzetközi elszigetelésére. Győztesnek érezhette magát Szerbia is, mivel a viszonyok normalizálása miatt folytatódhatott az európai integráció, sőt, a csatlakozási tárgyalások is megkezdődtek. A tárgyalások megkezdése kompenzálhatta azt a tényt, hogy Szerbia elveszítette történelmileg igen jelentős tartományát. Végül pedig győztesnek érezheti magát az Európai Unió is, hiszen tárgyalóasztalhoz tudta ültetni a két felet, és viszonylag rövid idő alatt – két év – olyan megállapodást sikerült kidolgoznia és elfogadtatnia a két

²⁵ NAGY, 2013.

²⁶ B92, 2013c.

²⁷ FÜLE, 2013.

²⁸ AP, 2014.

²⁹ 2013/2881(RSP) EP ÁLLÁSFOGLALÁS.

országgal, amely a viszonyaikat normalizálta és a békés egymás mellett élést segítette elő. Az EU kihasználta azt a fegyvertényt, hogy a csatlakozás – és az ezt követő anyagi támogatások – iránt érzett vágyódás alkalmas motivációt jelentett Szerbia számára, hogy részt vegyen egy Koszovóval folytatott párbeszédben, majd kompromisszumokat kössön bizonyos kérdésekben.

2.2. A második brüsszeli egyezmény

A csatlakozási konferencia megnyitása után újfent a belpolitikai csatározások kerültek középpontba. Tomislav Nikolić, akkori szerb államfő pár nappal a konferencia megnyitása előtt egy televíziós interjúban úgy fogalmazott, hogy Szerbiának jobb kormánya is lehetne, emiatt előrehozott választások kiírását preferálja.³⁰ A cél egy erős kormányzó párt, mely a választók akaratát tükrözi. Az előrehozott választások győztesével a csatlakozási tárgyalások megkezdése is könnyebbnek bizonyulna. Az előrehozott választásokat 2014. március 16-ára tűzte ki az államfő, amelyet az Aleksandar Vučić által vezetett Szerb Haladó Párt (szerb kifejezéssel: *Srpska Napredna Stranka*, rövidítve: SNS) nyert meg, a szavazatok 48 százalékának megszerzésével. Vučić több alkalommal is felszólalt az európai integráció mellett, valamint azért, hogy Szerbia számára továbbra is az elsődleges prioritások között szerepel az uniós csatlakozás befejezése.³¹ Továbbá fontos kiemelni, hogy az integráció elkezdése óta most először nem kerültek be a parlamentbe euroszeptikusok.³² Így a csatlakozási tárgyalások folytatása nem került veszélybe. A külügyminiszter a korábbi miniszterelnök, Ivica Dačić lett, aki a csatlakozás végét a korábbiakhoz képest realisabban kezelte, a korábbi 2020-as időpont helyett 2024-et említett egyik beszédében, hozzátéve, hogy: „Szerbia az európai család tagja akar lenni.”³³

A csatlakozási tárgyalások során az uniós országok és a tagjelölt ország kormányai közötti kormányközi konferenciákon kezdetét veszi az uniós joganyag és a tagjelölt országok jogharmonizációja. A joganyagokat 35 fejezetbe sorolják be, melyeket sorra nyitnak meg és külön vizsgálódás

³⁰ BALKANINSIGHT, 2014a.

³¹ NAGY, 2014.

³² BALKANINSIGHT, 2014b.

³³ KITEKINTŐ, 2014a.

tárgyát képezik.³⁴ Az első fejezetek megnyitására viszonylag sokat kellett várni, amit a Belgrád és Pristina közötti kapcsolat rendezésének elhúzó-dásával indokoltak az EU képviselői.³⁵ 2015. december 14-én végül két fejezetet is megnyitottak, a Pénzügyi ellenőrzésről szólót, és az Egyéb ügyeket, melybe beletartozik Szerbia és Koszovó kapcsolatainak békés úton történő rendezése.³⁶ Aleksandar Vučić még 2014-ben úgy nyilatkozott, hogy minél előbb szeretnék elkezdni a fejezetekről szóló tárgyalásokat, továbbá más országokkal ellentétben, ő a legnehezebb fejezetek megnyitását preferálta.³⁷ Az Európai Unió meg akarta „lovagolni” a Belgrád – Pristina párbeszéd kezdeti sikereit, a csatlakozási tárgyalások hivatalos megkezdését és erre alapozva további engedmények elérésére akarta sarkallni a szerb kormányzatot Koszovót illetően. Hiába azonban a miniszterelnök és az egész szerb kormányzat EU-integráció iránti elköteleződése, az EU ezen törekvése kudarcba fulladt.

Koszovóban belpolitikai válság vette kezdetét 2014-ben, több mint fél évig kormány nélkül maradtak, ami a Belgráddal való párbeszédet is akadályozta. A kormány nélküliség hosszú hónapjai után végül Hashim Thaçi és az ellenzéki Isa Mustafa megállapodtak egymással, melynek értelmében Mustafa lett Koszovó új miniszterelnöke, Thaçi pedig a külügyminiszter és a miniszterelnök-helyettes is egyben.³⁸ A párbeszéd, hosszabb szünet után 2015 februárjában folytatódott, Aleksandar Vučić szerb és Isa Mustafa koszovói kormányfő között. A tárgyalást Federica Mogherini, az Európai Unió új kül- és biztonságpolitikai főképviseelője vezette.³⁹

A párbeszéd újabb sikere 2015. augusztus 25-én következett be, amikor Brüsszelben ismét egy történelminek tekinthető megállapodást kötöttek a felek. Négy témában sikerült egyezsége jutniuk: az energetika, a mitrovicai híd használata, a távközlés és a szerb többségű helyi önkormányzatok szövetségéről szóló szabályozás terén. Hashim Thaçi értékelése szerint „Szerbia bizonyos értelemben elismert minket független államnak.”⁴⁰ A korábban említett országhívó-szám problémája ekkor oldódott meg, de ami a legfontosabb, hogy ebben az esetben a megállapodást nem Belgrád és

³⁴ EUR-LEX, 2020.

³⁵ EUROPA.RS, 2015.

³⁶ EUROPEAN COUNCIL, 2015.

³⁷ KITEKINTŐ, 2014b.

³⁸ BAJTAY, 2014.

³⁹ KITEKINTŐ, 2015.

⁴⁰ BBC, 2015.

Pristina kötötte egymással, hanem Szerbia és Koszovó, mint két szuverén állam. Thaçi kijelentése, ha túlzó is, de mindenféleképpen előrelépésként lehet értékelni. A koszovói lakosság és az ellenzék azonban a megállapodás után heves tiltakozásba kezdett, azt követelve, hogy Mustafa kormányfő vonja vissza aláírását. A koszovói alkotmánybíróság pedig novemberben ideiglenesen felfüggesztette a megállapodást.⁴¹ A második brüsszeli megállapodás tehát ahelyett, hogy elősegítette volna a megbékélést, súlyos következményeket vont maga után. 2015 decemberében az alkotmánybíróság kijelentette, hogy a brüsszeli megállapodás összeegyeztethető a koszovói alaptörvénnyel – azzal a megkötéssel, hogy az intézmény végrehajtó jogosítványokkal nem rendelkezhet –, így az újra hatályba lépett, és ezzel megalakulhatott volna a kisebbségi szerb önkormányzatok közössége.⁴² Az alkotmánybíróság határozatától függetlenül a probléma nem oldódott meg, mivel a szerb fél számára pontosan az önálló és a központi kormányzattól nagymértékben független szerb önkormányzatiságban látja a megoldást. A végrehajtási funkciók vitája nyomán a brüsszeli megállapodást a koszovói fél a gyakorlatban nem hajtja végre, így Szerbia elvárása nem teljesült, ami a párbeszéd folytatásának záloga volt.

III. A KAPCSOLAT ELMÉRGESEDÉSE

2016 a stagnálás évének számított a vitatott alkotmánybírósági határozat nyomán. A két fél közötti viszony 2017 januárjában mérgesedett el igazán, amikor Szerbia egy vonatot indított el az Észak-Koszovóban lévő Kosovska Mitrovicába, amelynek oldalán a szerbiai zászló, ortodox ikonképek és a „Koszovó Szerbia (része)” felirat szerepelt 21 nyelven.⁴³ Aleksandar Vučić végül még Szerbia területén megállíttatta a vonatot, attól tartva, hogy a koszovói albánok aláaknázzák a vasúti síneket. Thaçi, akit 2016-ban Koszovó államfőjének választottak, provokációnak minősítette az esetet, mellyel ürügyet akartak szolgáltatni arra, hogy Belgrád katonai erővel beavatkozzon Észak-Koszovóban, és így visszacsatolja Szerbia egykori tartományát. „Ez a krimi modell”, mondta Thaçi. A szerb vezetés válaszul kijelentette, hogy nem ők, hanem a koszovóiak akarnak háborút, és csak Vučićnak köszönhető, hogy nem történtek véres összecsapások az eset

⁴¹ INDEX, 2015.

⁴² ECMIK, 2016. 1.o.

⁴³ ECMIK, 2018. 5–6.o.

után.⁴⁴ Az Európai Unió érzékelte, hogy a helyzet fokozatosan romlik, így Brüsszelbe hívták szerb részről Tomislav Nikolić államfőt és Aleksandar Vučić kormányfőt, valamint koszovói oldalról Hashim Thaçi államfőt és Isa Mustafa kormányfőt. Federica Mogherini, a találkozó vezetője kijelentette, hogy bizakodásra adnak okot a megbeszélésen elhangzottak. A tárgyalás célja, hogy folytassák a 2013-ban elkezdett párbeszédet.⁴⁵

A kapcsolatok normalizálása azonban elmaradt, mivel egy újabb közzjáték következett. Ramush Haradinaj letartóztatása, majd kormányfővé válása. Szerbia még 2006-ban adott ki nemzetközi elfogatóparancsot Ramush Haradinaj, a Koszovó Jövőjéért Szövetség párt vezetője, a Koszovói Felszabadítási Hadsereg egykori gerillaparancsnoka ellen. 2015-ben Szlovéniában le is tartóztatták, de nem adták ki Szerbia számára. Hasonlóan zajlott le a 2017-es őrizetbe vétel is, amikor Franciaországban került efféle helyzetbe. Haradinaj ellen háborús bűnök miatt adott ki elfogatóparancsot Szerbia. Haradinaj azonban két ízben, 2008-ban és 2012-ben már állt a hágai Nemzetközi Törvényszék előtt, ahol mindkét alkalommal felmentették a háborús bűnök vádjá alól (2019-ben ismét meghallgatták az új speciális bíróságon, de vádat nem emeltek ellene). Szerbia 1998-ban és 1999-ben elkövetett háborús bűnök és civilek gyilkolásának vádjával 108 bűnvádi feljelentést tett az egykori gerillaparancsnok ellen.⁴⁶ Végül Franciaország sem adta ki Szerbiának, hanem szabadon bocsátották. A helyzet pikantériáját később az adta, hogy a 2017-ben a koszovói előrehozott parlamenti választások eredményeként Haradinaj lett az ország miniszterelnöke. A Belgrád-Pristina közötti párbeszéd hanyatlásában ez is közrejátszott. A szerbiai vezetésben is változás történt 2017-nen, Aleksandar Vučićot államfővé választották.

2018-ban Szerbia vezetése érzékelve a nyomást békülékenyebb hangnemre váltott. Vučić szerb elnök februárban kijelentette, hogy új javaslatot kíván előterjeszteni. Sokan úgy vélték, hogy ezzel megszülethet egy olyan dokumentum, amely rendezi a kapcsolatokat és biztosítani tudja Koszovó részvételét a nemzetközi szervezetekben, de az egykori tartomány önállóságának elismerését nem kell megtenniük.⁴⁷ Végül ez sem valósult meg. Az újabb remény 2018 nyarán pár hét erejéig ismét megjelent. Thaçi koszovói államfő a határkorrekció ötletét vetette fel, melytől Vučić szerb

⁴⁴ BYTYCI, 2017.

⁴⁵ KITEKINTŐ, 2017.

⁴⁶ EWB, 2017.

⁴⁷ EMINI – STAKIC, 2018. 7.o.

elnök sem zárkózott el.⁴⁸ Sajnos sok részlet ezzel kapcsolatban sem látott napvilágot, valószínűleg a korábban javasolt megoldás jött volna létre (észak-koszovi szerb lakta területek cseréje a Preševo-völgyért cserébe). Bár úgy tűnt, hogy a felek meg tudnak egyezni, az EU részéről aggodalom jelent meg, hogy ez csak egy speciális megoldás legyen, ne teremtsen precedenst, míg az Amerikai Egyesült Államok támogatásáról biztosította a feleket.

A viszony rendezését a politikai villongások sem könnyítették meg. 2018. szeptember 29-én Hashim Thaçi államfő ellátogatott a Gazivodatóhoz, melyre mindkét állam igényt tart. A köztársasági elnök védelmét a ROSU különleges egység látja el, így az említett szervezet hatvan fegyverese is vele tartott. Ma már az sejtethető, hogy inkább Thaçi testőreiről volt szó és nem különleges katonákról. A szerbek szerint ez a terület feletti szimbolikus harcot jelentette és rosszhiszemű katonai akcióról beszéltek. Aleksandar Vučić köztársasági elnök parancsára a szerb hadsereget a legmagasabb szintű harci készenlétségbe helyezték. A parancsot továbbították a vezérkarba, mert az indoklás szerint az albán különleges egységek megtámadták a Koszovó északi részén élő szerbeket. A készenlétséget október 4-én vonták vissza.⁴⁹ A második afférra 2019. május 28-án került sor, amikor a ROSU tagjai kora reggel behatoltak mind a négy koszovói szerb község területére és letartóztatásokat hajtottak végre a szervezett bűnözés elleni fellépés részeként.⁵⁰ Aleksandar Vučić ekkor is elrendelte a szerb katonaság teljes harci készenlétségét. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a koszovóiak bűnüldözési műveletéről Szerbia és a KFOR is tájékoztatást kapott Pristinától.

A felek közötti vita egyik csúcspontját az jelentette, amikor 2018. november 21-én a koszovói kormány Haradinaj kormányfő javaslatára 100%-os vámot vetett ki a Szerbiából és Bosznia-Hercegovinából származó termékekre.⁵¹ A koszovói kormányzat mindezt azzal indokolta, hogy a tőlük származó bevételeket a két ország arra használja fel, hogy ellehetetlenítsék Koszovó nemzetközi elismertségét. Szerbia vezetői ekkorra valóban azt a diplomáciai célt fogalmazták meg, hogy szeretnék, ha Koszovó önállóságát elismerő államok száma csökkenne és ennek érdekében Oroszországgal együtt diplomáciai offenzívába kezdtek. A közvetlen kiváltó ok pedig az volt, amikor a szerbek megakadályozták, hogy Koszovó az Interpol tagjává váljon.

⁴⁸ EWB, 2018.

⁴⁹ VAJMA, 2018.

⁵⁰ FARKAS, 2019.

⁵¹ BPRG, 2019. 13.o.

Miután kiszivárgott hírek szerint Haradinaj koszovói kormányfő ellen ismét vádat kívántak emelni a koszovói háborúban elkövetett bűnök gyanúja miatt, benyújtotta lemondását. A koszovói belpolitikai instabilitás nyomán 2019-ben előrehozott választások kiírása mellett döntöttek. A kampány érdekes választási szövetségeket hozott létre, mivel egyik oldalon megjelent a „béke” koalíciója, míg a másikat a „háború” szövetsége jelentette, utalva a koszovói konfliktusban betöltött politikusok szerepére. A választás felfokozott belpolitikai hangulata nyomán az Önrendelkezés (Vetëvendosje), a harmadik erő került ki győztesként, de koalíciós partnerre szorult. A tárgyalások eredményeként 2020 február elején Albin Kurti, a Vetëvendosje elnöke megszerezte magának a kormányfői széket,⁵² viszont instabil kormánytöbbséget tudott maga mögött. Kurtiéék mindig is éles hangot ütöttek meg a Belgráddal folytatott tárgyalásokat kritizálva, így féltő volt, hogy a viszony továbbra is rossz marad. A kormány a koszovói belső problémák (korrupció, szervezett bűnözés, munkanélküliség, stb.) csökkentésére koncentrált volna a külpolitikai célkitűzésekkel szemben, a párbeszédet pedig a koszovói albánság és az észak-koszovói szerbség között részesítette volna előnyben, mintsem Koszovó és Szerbia között. A közös kormányzás egyáltalán nem bizonyult sikeresnek, mivel március végén már kisebb koalíciós partnere, a Koszovói Demokratikus Liga (Lidhja Demokratike e Kosovës - LDK) bizalmatlansági indítvány terjesztett be a parlamentbe, amellyel meg is bukott a kormány. Ezután nem egy újabb rendkívüli választás kiírására került sor, hanem az LDK új partnereket keresve alakította ki az új kormányzat összetételét.

IV. REMÉNY A MEGEGYEZÉSRE

A viszony ismételt normalizálására csak akkor kerülhetett sor, amikor Koszovó visszavonta a büntetővádmokat, melyet az új koszovói kormányfő, Avdullah Hoti 2020. június 6-án megtett.⁵³ Ezután Miroslav Lajčák, a Belgrád és Pristina közötti párbeszéd kezeléséért felelős uniós megbízott arról számolt be, hogy a tárgyalások júliusban fognak folytatódni a felek között.⁵⁴ A rendezésben az EU mellett az Amerikai Egyesült Államok is aktivizálta magát, amelynek szintén kinevezésre került egy külömbmegbízottja a párbeszéd folytatásáért, Richard Grenell szemé-

⁵² EWB, 2019a.

⁵³ EWB, 2020a.

⁵⁴ SZABAD MAGYAR SZÓ, 2020.

lyében.⁵⁵ A tervek szerint június 27-én Washingtonban tartották volna meg az újabb fordulóját a közeledésnek, azonban nem sokkal korábban vádat emeltek Hashim Thaçi koszovói államfővel szemben a háborúban vélt cselekményeiért. Ezzel meghiúsult a tárgyalás lehetősége, mivel a koszovói köztársasági elnök lemondta részvételét az összejövetelen. Később a felek amerikai helyett uniós közvetítéssel július 10-én tárgyaltak videókonferencián, ahol a koszovói fél részéről az államfő helyett Avdullah Hoti vett részt, amit egy újabb, ezúttal személyes találkozó követett volna július 14-én Brüsszelben, de ezt végül elhalasztották.

Az amerikai diplomáciának szeptember 4-ére sikerült megszerveznie a párbeszéd újabb fordulóját. A washingtoni megállapodás⁵⁶ többnyire gazdasági területre vonatkozó együttműködésekert jelent, de megegyeztek abban is, hogy egy évre Szerbia felfüggeszti a Koszovó elismerésének visszavonására indított kampányát, cserébe az egykori tartomány nem tesz lépéseket a nemzetközi intézményekbe történő felvételekkel kapcsolatban. A szerződés részét képezi a vasúthálózat fejlesztése, az utasok átvilágításának megosztása, a Gazivoda tavon lévő közös erőmű hasznosításának lehetősége, továbbá Koszovó „mini-Schengen”-hez történő csatlakozása.⁵⁷ Szeptember 7-én Brüsszelben is tartottak egy fordulót, ahol az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselője (Josep Borell), valamint a tárgyalásokért felelős megbízott (Miroslav Lajčák) is részt vett. A találkozót sikeresnek könyvelték el, mivel „teljes előrelépés történt” a gazdasági együttműködés, az eltűnt személyek és a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek témájában.⁵⁸

KONKLÚZIÓ

Az elmúlt tíz év Szerbia és Koszovó viszonyában hullámvasútra emlékeztető folyamatot jelentett. A valódi politikai normalizálódás 2010-ben, a Nemzetközi Bíróság által kiadott tanácsadó véleménnyel vette kezdetét és az Európai Unió volt az a partner, aki egy asztalhoz ültette a két ország vezetését.

Véleményem szerint az alábbi következtetéseket tudjuk levonni az elmúlt tíz év tanulságából:

⁵⁵ EWB, 2019b.

⁵⁶ EWB, 2020b.

⁵⁷ BPRG, 2020. 9.

⁵⁸ EWB, 2020c.

1) Az Európai Unió megpróbálta soft power erejét kihasználni a felek közötti megbékélés elősegítésére, azonban ez nem vezetett teljeskörű eredményhez, így a közösség nem tudott maximális sikert elérni a külpolitikai céljaiban. Az EU-tagsággal és a társult tagsággal való kecségtetés ideig-óráig megfelelő lehetőséget adott, viszont az EU sem ragaszkodott maximálisan a viszony rendezéséhez és politikai kompromisszumok árán hagyta, hogy a nemzetközi rendezettség elmaradjon.

2) A nemzetközi akarattól függetlenül az egyes országok politikai vezetése az erős nyomásgyakorlás ellenére is kitartanak álláspontjuk mellett, amelyet nagymértékben befolyásol a hatalmon lévők akarata és taktikai megfontolásai. Láthattuk, hogy a koszovói belpolitika mennyire instabil, a konfrontatív politikusok (Haradinaj, Kurti) elzárkóztak a rendezéstől, míg Vučić személyében egy békülékeny politikust ismerhettünk meg.

3) A vitás kérdések rendezése a technikai és gazdasági kérdésekben lehet sikeres. A létrejött megállapodások életbe lépése olyan területekre vonatkozott, melyek a felek számára kevésbé érzékeny területeket jelentettek és mindkét ország vezetése nyert ezáltal, továbbá a hazai közvélemény számára is könnyebben kommunikálható engedményeket jelentett. Mindezt jelentette a kezdeti technikai megállapodások megkötése, vagy akár a 2020 őszi washingtoni gazdasági szerződés. Mindezekkel a felek nyernek a valóságban; a politikai viták (például Koszovó nemzetközi intézményekbe történő integrálódása) „befagyasztásra” kerültek.

4) Azokban a kényes témákban, melyek nagyarányú politikai feszültséggel terheltek nem sikerült kompromisszumot kötni, vagy legalábbis a gyakorlatban ezeket nem sikerült végrehajtani. Az elmúlt években két fontos elvárás nem teljesült. Egyrészt Koszovó adós az északi szerb községek szövetségének létrehozásával, de erre nem is halljuk hogy akár az EU, akár az USA felszólítaná őket. Másrészt az a nemzetközi dokumentum is hiányzik, ami végleg rendezné a két terület vitáját, ehhez azonban minden részes fél aktív közreműködésére szükség van.

Bizakodásra ad okot, hogy mindkét ország vezetése hajlandó leülni egy asztalhoz és ha szimbolikusan is, de egy-egy részterületen előrelépésekről tudunk beszámolni. Talán a szerb-koszovói konfliktust is a kislépések politikájával sikerül majd megoldani, bár az idő sürget mindenkit, ha 2025-re Szerbia teljes jogú tagságát tényleg komolyan gondolták az Európai Unióban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 2013/2881(RSP) EP ÁLLÁSFOGLALÁS. Az Európai Parlament 2014. január 16-i állásfoglalása Koszovó európai integrációs folyamatáról - 3. pont. 2014.01.16.
Elérhető: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2014-0040+0+DOC+XML+V0//HU>
(Letöltve: 2020.01.27.)
- AP (2014): Serbia looking for EU membership by 2020. AP, 2014.01.21.
Elérhető: <https://apnews.com/080649b1c1eb47438a1818a738a51002>
(Letöltve: 2020.01.27.)
- B92 (2013a): Government adopts Brussels agreement. B92, 2013.04.22.
Elérhető: https://www.b92.net/eng/comments.php?nav_id=85829
(Letöltve: 2020.01.27.)
- B92 (2013b): Unofficial text of proposed Kosovo agreement. B92, 2013.04.19.
Elérhető: https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2013&mm=04&dd=19&nav_id=85799 (Letöltve: 2020.01.27.)
- B92 (2013c): Ashton: Serbia meets all requirements. B92, 2013.12.17.
Elérhető: http://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2013&mm=12&dd=17&nav_id=88677 (Letöltve: 2020.01.27.)
- BBC (2010): Serbia rejects UN legal ruling on Kosovo's secession. BBC, 2010.07.23. Elérhető: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-10734502> (Letöltve: 2020.01.27.)
- BBC (2015): Kosovo and Serbia sign 'landmark' agreement. BBC News, 2015.08.26. Elérhető: <http://www.bbc.com/news/world-europe-34059497> (Letöltve: 2020.01.27.)
- BAJTAY MÁTÉ (2014): Megszavazták a héten az új koszovói kormányt. Kitekintő, 2014.12.13.
Elérhető: <http://kitekinto.hu/europa/2014/12/13/megszavaztak-a-het-en-az-uj-koszovoi-kormanyt> (Letöltve: 2020.01.27.)
- BALKANINSIGHT (2014a): President: Serbia Can Have Better Government. Balkan Insight, 2014.01.03. Elérhető: <http://www.balkaninsight.com/en/article/president-serbia-can-have-better-government> (Letöltve: 2020.01.27.)
- BALKANINSIGHT (2014b): Serbia Press Review – March 20, 2014. Balkan Insight, 2014.03.20.

- Elérhető: <http://www.balkaninsight.com/en/article/serbia-press-review-march-20-2014> (Letöltve: 2020.01.27.)
- BPRG (2019): Kosovo 2020: A Complex Agenda for the New Government. Balkans Policy Research Group, 2019.12.17. Elérhető: <https://balkansgroup.org/en/kosovo-2020-a-complex-agenda-for-the-new-government-2/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- BPRG (2020): Kosovo-Serbia Dialogue: Path to the Agreement. Balkans Policy Research Group, 2020.10.02. Elérhető: <https://balkansgroup.org/wp-content/uploads/2020/10/Kosovo-Serbia-Dialogue-Path-to-the-Agreement-02.10.2020-.pdf> (Letöltve: 2020.11.03.)
- BYTYCI, FATOS (2017): Serbia wants to annex part of Kosovo using „Crimea model“: president. Reuters, 2017.01.16. Elérhető: <http://www.reuters.com/article/us-serbia-kosovo-president-idUSKBN15022Y> (Letöltve: 2020.01.27.)
- ECMIK (2016): The Constitutional Court’s decision on the Association/Community of Serb Majority Municipalities. Kosovo Communities Issues Monitor, 2016.01.28. Elérhető: <https://www.ecmikosovo.org/uploads/Community-Association-Agreement-23-December-ENG1.pdf> (Letöltve: 2020.11.03.)
- ECMIK (2018): Update on the Process of Association of Serb-Majority Municipalities. Kosovo Communities Issues Monitor, 2018.04. Elérhető: <https://www.ecmikosovo.org/uploads/Policy%20Brief%20As%20sociation%20of%20Serb%20Majority%20Municipalities%20ENG%20PDF.pdf> (Letöltve: 2020.11.03.)
- EMINI, DONIKA – STAKIC, ISIDORA (2018): Belgrade and Pristina: lost in normalisation? Brief Issues, European Union Institute for Security Studies, 2018/5. Elérhető: <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief%205%20Belgrade%20and%20Pristina.pdf> (Letöltve: 2020.11.03.)
- EUR-LEX (2020): Csatlakozás az EU-hoz – a csatlakozás folyamata. Európai Unió, 2012.10.26. Elérhető: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=LEGISSUM:l14536> (Letöltve: 2020.01.27.)
- EURACTIV (2008): Serbia hails diplomatic triumph over Kosovo. EurActiv, 2008.10.09. Elérhető: <http://www.euractiv.com/enlargement/serbia-hails-diplomatic-triumph-kosovo/article-176206> (Letöltve: 2020.01.27.)

- EURACTIV (2010): EU tells Serbia to give up Kosovo ‚last battle‘. EurActiv, 2010.08.31. Elérhető: <http://www.euractiv.com/enlargement/eu-tells-serbia-give-kosovo-last-battle-news-497310> (Letöltve: 2020.01.27.)
- EUROPA.RS (2015): Mogherini in Belgrade: Firmly on the EU Path. Europa.rs, 2015.03.28. Elérhető: <http://europa.rs/mogherini-in-belgrade-firmly-on-the-eu-path/?lang=en> (Letöltve: 2020.01.27.)
- EUROPEAN COUNCIL (2013): The President: Statement by the President of the European Council Herman Van Rompuy, on the occasion of the agreement within the facilitated dialogue on the normalisation of relations between Serbia and Kosovo. 2013.04.19. Elérhető: http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-13-159_en.htm (Letöltve: 2020.01.27.)
- EUROPEAN COUNCIL (2015), Accession conference with Serbia: First two chapters opened. Council of the EU, 2015.12.14. Elérhető: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/12/14-accession-conference-serbia/> (Letöltve: 2020.01.27.)
- EWB (2017): French court rejects Serbian extradition request for Haradinaj. European Western Balkans, 2017.04.27. Elérhető: <https://europeanwesternbalkans.com/2017/04/27/french-court-rejects-serbian-extradition-request-for-haradinaj/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- EWB (2018): Alpbach 2018 Forum: Thaçi and Vučić discuss border correction with the panel. European Western Balkans, 2018.08.25. Elérhető: <https://europeanwesternbalkans.com/2018/08/25/alpbach-2018-forum-thaci-vucic-discuss-border-correction-panel/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- EWB (2019a): Kosovo election: Incumbents defeated, dialogue with Belgrade to be resumed? European Western Balkans, 2019.10.07. Elérhető: <https://europeanwesternbalkans.com/2019/10/07/kosovo-election-incumbents-defeated-dialogue-with-belgrade-to-be-resumed/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- EWB (2019b): Richard Grenell named US Special Envoy for Belgrade-Pristina dialogue. European Western Balkans, 2019.10.04. Elérhető: <https://europeanwesternbalkans.com/2019/10/04/richard-grenell-named-us-special-envoy-for-belgrade-pristina-dialogue/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- EWB (2020a): Kosovo lifts tariffs on goods from Serbia and BiH, reciprocity measures introduced towards Serbia. European Western

- Balkans, 2020.04.01.
Elérhető: <https://europeanwesternbalkans.com/2020/04/01/kosovo-lifts-tariffs-on-goods-from-serbia-and-bih-reciprocity-measures-introduced-towards-serbia/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- EWB (2020b): Documents signed at the White House cover wider scope than expected- European Western Balkans, 2020.09.04.
Elérhető: <https://europeanwesternbalkans.com/2020/09/07/the-fourth-meeting-at-the-expert-level-was-held-between-belgrade-and-pristina/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- EWB (2020c): The fourth meeting at the expert level was held between Belgrade and Pristina. European Western Balkans, 2020.09.07.
Elérhető: <https://europeanwesternbalkans.com/2020/09/07/the-fourth-meeting-at-the-expert-level-was-held-between-belgrade-and-pristina/> (Letöltve: 2020.11.03.)
- FARKAS GYÖRGY (2019): Teljes harckészültségben Szerbia. 24.hu, 2019.05.28. Elérhető: <https://24.hu/kulfold/2019/05/28/teljes-harckeszultsegeben-szerbia/> (Letöltve: 2020.01.28.)
- FÜLE, ŠTEFAN (2013): “#GAC on #Serbia: acknowledges reform and normalization efforts, First Inter-Governmental Conference planned for 21 January.” Twitter, 2013.12.17.
Elérhető: <https://twitter.com/StefanFuleEU/status/413005532770107392> (Letöltve: 2020.01.27.)
- HUSZKA BEÁTA (2013a): The EU-Serbia-Kosovo Triangle: an Enduring Impasse. MKI-Tanulmányok T-2013/6. Elérhető: <http://www.hia.hu/pub/displ.asp?id=HRIIHM> (Letöltve: 2014.03.15.)
- HUSZKA BEÁTA (2013b): Történelmi egyezmény Észak-Koszovóról: az EU-diplomáciai sikere. MKI-Tanulmányok, 2013.04.26. 1–7.
Elérhető: https://kki.hu/assets/upload/Elemzesek_2013_04_Terteenelmi_egyezmeny_esza.pdf (Letöltve: 2020.01.27.)
- HVG (2013): Szerbia hajlandó tárgyalni Koszovó ENSZ-tagságáról. HVG, 2013.01.15. Elérhető: http://hvg.hu/vilag/20130115_szerbia_koszovo_ensz (Letöltve: 2020.01.27.)
- INDEX (2015): Több tízezren tüntettek a koszovói kormány ellen. Index, 2015.11.28.
Elérhető: http://index.hu/kulfold/2015/11/28/tobb_tizezren_tuntettek_a_koszovoi_kormany_ellen/ (Letöltve: 2020.01.27.)

- KITEKINTŐ (2011): További lépéseket vár az EU Szerbiától. Kitekintő, 2011.11.25. Elérhető: <http://kitekinto.hu/karpat-medence/2011/11/25/tovabbi-lepeseket-var-az-eu-szerbiatol/#.U06qLV6el5Q> (Letöltve: 2020.01.27.)
- KITEKINTŐ (2014a): Szerbia tíz éven belül lezárhatja az uniós csatlakozási folyamatot. Kitekintő, 2014.08.23. Elérhető: <http://kitekinto.hu/europa/2014/08/23/szerbia-tiz-even-bel-ul-lezarhatja-az-unios-csatlakozasi-folyamatot> (Letöltve: 2020.01.27.)
- KITEKINTŐ (2014b): Újabb lépést tehet Szerbia az EU felé. Kitekintő, 2014.11.20. Elérhető: <http://kitekinto.hu/karpat-medence/2014/11/20/ujabb-lepest-tehet-szerbia-az-eu-fele> (Letöltve: 2020.01.27.)
- KITEKINTŐ (2015): Az Európai Bizottság támogatja a szerbiai reformokat. Kitekintő, 2015.02.10. Elérhető: <https://kitekinto.hu/karpat-medence/2015/02/10/az-europai-bizottsag-tamogatja-a-szerbiai-reformokat> (Letöltve: 2020.01.27.)
- KITEKINTŐ (2017): A feszültségek enyhítéséről tárgyalt Szerbia és Koszovó. Kitekintő, 2017.01.25. Elérhető: <http://kitekinto.hu/2017/01/25/europai-ugyek/a-feszultsegek-enyhiteserol-targyalt-szerbia-es-koszovo/> (Letöltve: 2020.01.27.)
- Koszovó egyoldalú függetlenségének kikiáltásának a nemzetközi joggal való összhangjáról, no. 997, 2010. július 22-i tanácsadó véleménye a Nemzetközi Bíróságnak.
- MATTSON, JENNIFER (2013): Serbia and Kosovo reach landmark deal. PRI, 2013.04.19. Elérhető: <https://www.pri.org/stories/2013-04-19/serbia-and-kosovo-reach-landmark-deal> (Letöltve: 2020.01.27.)
- MEHMETI, JETON (2020): Kosovo: State-building in the Making. In. Dúró József – Egeresi Zoltán ed.: Political History of Balkans (1989- 2018). Budapest, Dialóg Campus.
- MILANOV VIKTOR (2012): Szerbia fontos lépést tett az uniós tagság felé. Kitekintő, 2012.02.26. Elérhető: <http://kitekinto.hu/europa/2012/02/26/szerbia-fontos-lepes-t-tett-az-unios-tagsag-fele/#.U0-hoF6el5R> (Letöltve: 2020.01.27.)
- MORINA, DIE (2015): Kosovo Hails Receipt of Own Telephone Code. Balkan Insight, 2015.12.15. Elérhető: <http://www.balkaninsight.com/en/article/383-kosovo-s-dial-code-12-15-2016> (Letöltve: 2020.01.27.)

- NAGY ORSOLYA (2013): A szerbek berobognak mellénk az unióba. Kitekintő, 2013.10.12. Elérhető: http://kitekinto.hu/europa/2013/10/12/a_szerbek_berobognak_melle_nk_az_unioba/ (Letöltve: 2020.01.27.)
- NAGY ORSOLYA (2014): Unalmas kampány és előrelátható győzelem. Kitekintő, 2014.03.20. Elérhető: http://kitekinto.hu/europa/2014/03/20/unalmas_kampany_e_s_elre_lathato_gyzelem_szerbiaban (Letöltve: 2020.01.27.)
- ÖRDÖGH TIBOR (2019): Szerbia közeledése az Európai Unióhoz. In Koller Boglárka – Ördögh Tibor szerk.: Európaizáció a Nyugat-Balkánon. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- PANNONRTV (2013a): Nem feltétel Koszovó függetlenségének elismerése. Pannon RTV, 2013.07.02. Elérhető: <https://pannonrtv.com/rovatok/politika/nem-feltetel-koszovo-fuggetlensegenek-elismerese> (Letöltve: 2020.01.27.)
- PANNONRTV (2013b): Belgrádban üdvözlük az Ivica Dačić és Hashim Thaci közti egyezséget. Pannon RTV, 2013.09.10. Elérhető: <https://pannonrtv.com/rovatok/politika/belgradban-udvozzlik-az-ivica-dacic-es-hashim-thaci-kozti-egyezs eget-video> (Letöltve: 2020.01.27.)
- SZABAD MAGYAR SZÓ (2020): Júliusban folytatódhat a szerb-koszovói párbeszéd. Szabad Magyar Szó, 2020.06.23. Elérhető: <https://szabadmagyarszo.com/2020/06/23/juliusban-folytatodhat-a-szerb-koszovoi-parbeszed/> (Letöltve: 2020.10.02.)
- SZILVÁGYI TIBOR (2012): Szerbia EU-integrációja Belgrád Koszovó-politikája tükrében. Biztonságpolitikai Szemle, 3. évf. 8. szám. 1–19. Elérhető: <https://docplayer.hu/11341717-Szerbia-eu-integracioja-belgrad-koszovo-politikaja-tukreben.html> (Letöltve: 2020.01.27.)
- VAJMA (2018): Vučić elrendelte a fokozott harckészültség feloldását. Vajdaság Ma, 2018.10.04. Elérhető: <https://m.vajma.info/cikk/szerbia/26305/Vucic-elrendelte-a-fokozott-harckeszultseg-feloldasat.html> (Letöltve: 2020.01.28.)

KÜLPOLITIKA ÉS MŰEMLEKVÉDELEM: AZ OLASZ- MAGYAR SZÖVETSÉG HATÁSA A TRIANON UTÁNI ÖRÖKSÉGVÉDELEMRE

Foreign Policy and Cultural Heritage: The Effects of the Italian-
Hungarian Relations on Post-Trianon Heritage Management

Pleskovics Viola¹

Absztrakt: Az állam és épített örökség viszonya, valamint a trianoni békeszerződés emlékéve mind aktuális témák 2020-ban. Jelen írás e két terület ötvözetével foglalkozik. Az ország műemlékállományának mintegy kétharmada került határon túlra a trianoni békeszerződés következtében. Válaszként a szakemberek egy új Magyarország új műemlékvédelmét alapozták meg az elcsatolt területeken maradt műemlékeink kulturális visszacsatolása érdekében. A korszak beruházásai olyan középkori emlékek helyreállításai voltak, amelyeket a föld alól, szinte a semmiből kellett feltárni. Kifejezetten a királyi központok felkutatása és reprezentatív bemutatása volt a cél, s e költséges vállalkozásokra talán nem is kerülhetett volna még sokáig sor, ha 1934-ben nem Gerevich Tibor, komoly olasz kapcsolatokkal rendelkező diplomata ül a műemlékvédelem vezetői székébe.

Kulcsszavak: műemlékvédelem, trianoni békeszerződés, kulturális diplomácia

Abstract: The relation between the government and architectural heritage is a very accurate theme nowadays, just as the Treaty of Trianon due to the Centennial in 2020. Most of the Hungarian monument buildings were also detached in 1920, so the Hungarian experts had to reflect on this situation with a dramatic change in heritage policy. They started a way in which the excavations of the medieval Hungarian centres could be used as propaganda tools and in which the lost monuments could be reannexed at least in a

¹ A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának hallgatója és az Építészfórum online szakfolyóirat szerkesztője. Elérhetősége: viola.pleskovics@epiteszforum.hu

cultural meaning. This program had an exceptional position in Hungarian policy in the 1930s. The main reason of this highlighted situation was that the head of the Hungarian heritage management was Tibor Gerevich, who was a famed person of the Italian-Hungarian diplomacy. The writing focuses on the relation of the two nation, which strongly influenced the Hungarian building reconstruction policies.

Keywords: building heritage, Treaty of Trianon, cultural diplomacy

BEVEZETÉS

A tanulmány a két világháború között kialakuló olasz-magyar külügyi és kulturális kapcsolatokat állítja középpontba, ám kivételesen a műemlékvédelem történetének perspektívájából.

Az ország műemlékállományának mintegy kétharmada került határon túlra a trianoni békeszerződés következtében, így a magyar épített örökségvédelemért felelős szervezetnek, azaz a Műemlékek Országos Bizottságának új utakat kellett kidolgoznia a jövőre nézve, hiszen a legtöbb helyreállítási munkára váró emlék már más országok birtokában állt 1920-tól.

Megkezdődött az új határokon belül található műemlékek felkutatása és összeírása, valamint azok műszaki felvétele. Ekkor kezdi műemlékvédelmi tevékenységét az a pár fiatal és ambiciózus szakember is, akik a két világháború között egy új Magyarország új műemlékvédelmi hivatalát alapozták meg. Az időszak legnagyobb beruházásai végül olyan középkori emlékek helyreállításai voltak, amelyeket a föld alól, szinte a semmiből kellett feltárni. A visegrádi királyi palota ásatása (1934-1943), a székesfehérvári romkert újszerű bemutatása, kiépítése (1936-1938), valamint az esztergomi király palota nagyszabású feltárása és helyreállítása (1934-1938) még külföldi visszhangra is leltek.

E nagyberuházásokra talán azért is kerülhetett sor, mert 1934-ben egy olasz-magyar kultúrdiplomata került a műemlékvédelem vezetői székébe. A Vallás- és közoktatásügyi minisztériumot vezető Klebelsberg Kunó az 1920-as években kibontakozó olasz-magyar diplomácia egyik kulcsfiguráját, Gerevich Tibort nevezte ki ugyanis a Bizottság élére, aki ezek után az államtól Mussolini örökségpolitikájával rokonítható ideológiai megközelítéssel tudott anyagi támogatást szerezni a magyar műemléki rehabilitációkra. A tanulmány azt hivatott bizonyítani, hogy e politikai-ideológiai tartalom túl a magyar műemlékvédelem egyúttal egy szigorúan szakmai értelemben

vett modernizáción is átesett, melynek szintén olasz gyökerei voltak, és amelyen szintén Gerevich Tibor és segítői munkálkodtak.

Az írás először feltérképezi a XIX. század óta fokozatosan fejlődő műemlékvédelmi elvek alakulását Olaszországban, amelynek végkifejlete egy nemzetközi konszenzusban teljesedett ki az 1931-es Athéni Charta elfogadásával. A kutatás még kezdeti fázisban van, ám e tanulmány felvezetésként igyekszik bebizonyítani a külföldi szakirodalmakból, korabeli magyar dokumentumokból, hogy bár a műemlékvédelmünk az 1930-as években rengeteg rokonságot mutatott Mussolini műemlékvédelmi propagandájával, a legfőbb cél akkor is nemzeti és hazai volt: azaz, az elvesztett területek műemlékeit kulturális, történelmi és művészettörténeti alapon is hozzá kellett csatolni az új magyar határokon belül maradt objektumokhoz. Ott volt mindeközben a tisztán objektív szakmai fejlődés is, mely – ahogyan az a korabeli dokumentumokból és levelezésekből kiderült – a párhuzamosan zajló külpolitikai célkitűzésekkel olykor feszültségeket is generált építészek és művészettörténészek, valamint a Bizottság vezetősege között.

A dolgozat röviden felvázolja a trianoni békeszerződést követő kulturális területen történő nyitást Olaszország felé, átfogó képet szerez az olasz műemléki helyreállítások fejlődő gyakorlatáról az 1930-as évekig, ahonnet pedig bevezeti az Olvasót Mussolini kiforrott örökségi propagandájának gyakorlatába. A tanulmány utolsó negyede a magyar történeket hasonlítja össze ezen felvázolt olasz folyamatokkal, exodusként pedig a II. világháborút veszi górcső alá, mely során a korszakban a magyar örökségvédelmi szakemberek még utoljára tudták közelről tanulmányozni az olasz műemlékvédelmi gyakorlatokat.

I. A MAGYAR KULTÚRDIPLOMÁCIA IRÁNYVONALA A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS UTÁN

„Olaszország a háború után állandóan pacifikáló politikát követett. A háború befejezése után Itália lett az európai béke legbiztosabb őre.” – feleli Carlo Schanzer olasz külügyminiszter 1922-ben Penda Jenő újságíró kérdésére, aki az új olasz-magyar együttműködésről, és a magyarok revíziós politikájának támogatásáról érdeklődik a politikusnál.²

Az I. világháború után Olaszországnak azonban egészen más szándéka volt e szavak mögött. A valódi cél a balkáni térség irányába

² PENDA, 1922. 1.o.

történi terjeszkedés volt, elszigetelve politikailag a frissen megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot Nyugat-Európától. Az olasz kormányának elsősorban Közép- és Kelet-Európában kellett szövetségeseire szert tennie, az egyik legkézenfekvőbb választásnak pedig Magyarország tűnt. A kisantant államok meggyengítése és az olasz barátság felvetése összhangban állt Magyarországi revíziós politikájával.

Benito Mussolini 1924. szeptember 26-án kijelentette a magyar képviselők küldöttsége előtt, hogy külpolitikájának egyik legfőbb tengelye a magyarok iránt érzett szimpátiája lesz.³ Hóry András római követ és Klebelsberg Kuno előkészítő tárgyalásai után Bethlen István 1927. április 4-én érkezett az olasz fővárosba, majd a diplomáciai tárgyalások befejeztével aláírta az olasz-magyar szerződést, mely kimondta, hogy a két állam között állandó béke és örökös barátság fog fennállni. Ez a szerződés határozott időre kötött azzal a hozzátétellel, hogy ha a tíz év elteltével egyik fél sem mutat hajlandóságot a megegyezés fölbontására, akkor az újabb tíz évre érvényes marad.⁴

A kulturális téren tervezett kapcsolatrendszer kialakítása ezek után egy fejlettebb szintre léphetett, Klebelsberg Kuno számára pedig az 1895-ben alapított Római Magyar Történeti Intézet visszaszerzése számított a következő fontos stratégiai célkitűzésnek. A szervezetnek otthont adó Fraknoi-villát 1915-ben tulajdonították el Magyarországtól, amikor Itália belépett a háborúba az antant oldalán. A szóban forgó új olasz-magyar barátság okot adott arra, hogy az épület tulajdonjoga a nyugati országok hasonló diplomáciai kérésével szemben nemhogy egyenrangú bánásmódot, de akár előnyt is élvezhessen. Már az 1920-as békeszerződés után megkezdődtek az ügyben történő tárgyalások, Klebelsberg számára pedig meg is volt a megfelelő ember a tárgyalás lebonyolítására. A Külügyminisztériumban dolgozó Gerevich Zoltán testvére, Gerevich Tibor ugyanis az 1900-as évek elején Olaszországban tanult, és ezek alatt az egyetem évek alatt folyamatosan szőtte gyümölcsöző diplomáciai kapcsolatait. Klebelsberg ráadásul nem csupán az Intézetnek otthont adó régi, később pedig új épületének adás-vételi procedúrájának közvetítői szerepére javasolta a művészettörténészt, de az akadémia új igazgatójának is Gerevichet szeretne volna kinevezni.⁵

A Római Magyar Intézetnek és az olasz-magyar kulturális kapcsol-

³ GEREVICH, 1938. 304.o.

⁴ ROMSICS, 2019. 154.o.

⁵ UJVÁRY, 1996. 46.o.

latnak Gerevich egészen az 1940-es évekig meghatározó alakja volt. A magyar műemlékvédelem ügyét 1934-ben vette kézbe, amikor már nem volt kérdéses, hogy az olasz-magyar diplomácia az építésügyet is meg tudja határozni, úgyhogy Gerevich ezt a területet is az olasz-magyar barátsági megállapodás szolgálatába állíthatja. Mégis, talán érdemes belegondolni mi lett volna a két világháború közötti műemlékvédelem alakulásával, ha végül nem Itália felé fordul a magyar külpolitika?

Minden bizonnyal a francia érdekek és elsősorban közös kulturális vállalkozások élvezhettek volna nagyobb előnyt. Közvetlen a trianoni békeszerződés megkötése után ugyanis maga Gerevich is tárgyalt a *Bibliothèque nationale de France*, a *Louvre* vagy a *Musée de Cluny* igazgatójával közös projektek létrehozásáról. A *Musée de Guerre* vezetőjével könyvcserében állapodtak meg, a *Renve de l'art chrétien*-ben pedig egy magyar szemle megállapodását fektette le és általánosságban is úgy vélte, hogy a franciák érdeklődnek a „magyar ügy iránt”.⁶

Klebensberg a trianoni békeszerződéssel járó tragédiát és Magyarország nemzetközi megítélésének okát abban látta, hogy a nemzet nem egy művelt európai közösségként volt ismert a kontinensen, s a nyugati országok úgymond vad népként kezelték hazánk lakóit. Célja volt, hogy pontosan e negatív döntés támogatói kaphassanak új képet a magyar kultúráról és szakembereiről, így a francia-magyar kultúrkapcsolatok érvényesítése kezdetben nagyobb hangsúlyt élvezhetett.⁷

Éppen ezért nem mehetünk el szó nélkül a francia kapcsolatok lehetősége mellett a műemléki kiépítések szempontjából sem: ha a hivatali működésre nem az olasz-magyar szerződés nyomja rá oly hangsúlyosan a bélyegét, akkor vajon a régészeti felfedezéseink bemutatása és a rekonstrukciók gyakorlata is teljesen más irányt vett volna Magyarországon?

„A munkákat a legnagyobb körültekintéssel és a műemlék-belyreállítás legmodernebb elveinek szigorú betartásával kell elvégezni. A helyreállítás intézőinek a nagyjelentőségű feladatot véve tekintetbe, a franciaországi most folyó nagyszabású hasonló feladatokat kell a helyszínen tanulmányozniok és kérem a nagytekintetű bizottságot, hogy e célból a Műemlékek Országos Bizottsága elnökének, előadójának a tisztelettel

⁶ Gerevich Tibor levele Pekár Gyulához. 1920. III/IV. OSZK Kézirattár 1942/7.

⁷ KLEBELSBERG,1927. 1.o.

*alulírott tagjának franciaországi tanulmányútra való kiküldetését kieszközölni méltassék.*⁸

Így ír Lux Kálmán, a bizottság főtanácsosa, és a szóban forgó időszak középkori ásatásainak és helyreállításainak legfoglalkoztatottabb alakja. Mindezt az 1934-ben felfedezett esztergomi vár kiépítése kapcsán taglalja. Ezek szerint az 1930-as években Lux sokkal inkább a francia helyreállítási munkák tanulmányozását tartotta kézenfekvőnek. Ezt Gerevich Tibor elnöki döntése írhatta felül, aki a szövetség érdekében inkább az olasz modern műemlékvédelem felé orientálta a bizottságot és építészeit. De mi vezetett oda, hogy a kezdetben inkább hangsúlyosan képzőművészeti területeken mozgó Gerevich Tibor végül műemlékvédelmi vonalon tudjon ilyen határozott, olasz mintákat felvonultató irányvonalat mutatni?

Első lépésként nem az olasz fasiszta diktatúra műemléki ásatásait és helyreállításait érdemes röviden áttekinteni párhuzamokként, hanem annak az új műemléki fejlődésnek a kezdeti szakaszát, amely pontosan Gerevich itáliai tanulmányévei alatt, azaz a századforduló időszakában zajlott le Itáliában.

II. FIORELLITŐL GIOVANNONI-IG: MIKÉNT GONDOLKODTAK AZ ÉPÍTETT ÖRÖKSÉGRŐL A SZÁZADFORDULÓ OLASZORSZÁGÁBAN?

Az új, egyesített olasz állam első komolyabb műemléki szervezete akárcsak Magyarországon, szintén 1872-ben állt fel az Oktatásügyi Minisztérium rendelete alapján. A *Direzione Generale degli Scavi e Musei* néven alapított osztály 1881-ben később *Direzione generale delle Antichità e Belle Arti* néven folytatta működését.

Nem sokkal később bekövetkezett az olasz karta-történelem⁹ egyik fordulópontja is 1882-ben, amikor Giuseppe Fiorelli (1823-1896), Pompeii régésze afféle útmutatót terjesztett az építészek és az Oktatásügyi Minisztérium elé egy lehetséges törvénytervezet számára. Fiorelli országos szinten szerette volna felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy milyen fontos a tudományos megközelítés és az építészettörténeti kutatás a régészeti ásatások során előkerült romok állagbiztosítása és kiépítése előtt.

⁸ Dr. Lux Kálmán tervezete az esztergomi ásatásokra nyerendő 300.000 pengő felhasználásáról, 1935. június 12. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tudományos Irattár, 1935/302.

⁹ Műemléki karták alatt a műemlékvédelem és örökségvédelem terén megfogalmazott közérdekű jogi dokumentumokat kell értenünk.

Az itáliai modern műemlékvédelem forradalmi alakjának mégis Camillo Boito (1866-1914) személyét szokás megjelölni, aki a Mérnökök és Építészek III. Kongresszusán Rómában, 1883-ban olvasta fel 7 pontból álló javaslatát az ókori műemlékek kiegészítéséről és bemutatásáról.¹⁰ Boito az Eugène Viollet-le-Duc által meghatározott purista¹¹ kör követője volt pályája elején. Mégis, pontjai még Fiorellinél is tudományosabb szemlélettel közelítettek a restaurációk felé. Bármilyen mértékű hozzáépítésről is volt szó egy műemlék esetében, a prioritást szerinte az eredeti feltárt építészeti részleteknek és szerkezeteknek kellett élveznie, és nem az említett eredeti és a kívánt állapot közötti differencia csökkentésére, azaz nem egy kikényszerített kiegészítésre kellett koncentrálni.

1890-ben létrejött az Associazione Artistica fra i Cultori di Architettura, amelynek feladata a műemléki átalakítások, vagy restaurációs munkálatok felügyelete volt, és egy háromfokozatú rendszerbe sorolta az épületeket művészi értékük szerint. A legfontosabb és legtöbb eredeti részletet megőrzött épületek esetében csak a szervezet által jóváhagyott változtatást lehetett kivitelezni.¹²

Nem csupán a jelentősebb műemlékeken történő stilizáló beavatkozások miatt kellett azonban megszilárdítani az új műemlékvédelmet Olaszországban. Az 1908-as drasztikus messinai földrengés után (melyben a katedrális teljesen romos állapotba került) az *Associazione Nazionale Ingegneri e Architetti* felállított egy bizottságot, amely a műemlékek és más épületek technikai alapelveinek kialakítására alakult, és a célja az volt, hogy új megoldásokat javasoljanak és a jövőben megelőzhetőek legyenek az egyes szerkezetek teljes összeomlása. Ebben a bizottságban ott ült egy bizonyos Gustavo Giovannoni is, aki 1910-től az *Associazione Artistica fra i Cultori di Architettura* vezető egyénisége lett. Camillo Boito követőjeként és tanítványaként mestere elveit finomította tovább, amelyet immáron törvényi keretek között akart konszolidálni országában.

Giovannoni írásai végül nem csupán hazája műemlékvédelmi elveit szilárdították meg egy még modernebb szemlélet irányába, de személye

¹⁰ BOITO, 1883.

¹¹ A purizmus a 19. század és a 20. század elején uralkodó műemléki helyreállítás irányzat megnevezése is volt többek között. Ezen eljárás során a tervezők kizárólag az eredetinek vélt legelső, vagy leginkább uralkodó stíluszkorszak egységét állították vissza, melynek érdekében bármely későbbi korszak értékes építészeti részletét elbontották az egység kedvéért.

¹² JOKHILEHTO, 1986. 347.o.

ünnepélyesen kijelenthette, hogy az Athénban 1931-ben tartott nemzetközi építész kongresszus végül egy önálló kartába foglalta főbb elveit. „Olaszország ideje tehát elérkezett” a világ műemlékvédelmi színpadán.¹³

Az Athéni Kartában kiemelt hangsúlyt kapott az anastylosis, azaz az eredeti töredékekből történő helyreállítás módszerének ajánlása, amely a 20. század műemlékvédelmi eszményét testesítette meg ezentúl, habár maga az eljárás nem volt idegen már a múlt századokban sem.¹⁴ És mégis, napjainkban tanulságosnak tekinthető, hogy hiába volt szó a leghitelesebb helyreállítási módról, a Parthenon, vagy például az Erechteion anastylosisszal történő helyreállítását a társadalom egy bizonyos része bírálta saját korában. Köztük olyan híres emberek, mint például Auguste Rodin, aki George Toudouze korabeli írásán¹⁵ felbuzdulva nézte kételkedve az 1900-as évek első éveiben kezdődő munkálatokat Athénban. Ma, a 21. század rohamosan kiépülő, nem eredeti részletekkel történő újjáépítéseivel párhuzamosan azonban kijelenthetjük, hogy mind Olaszországban, mind Magyarországon egy eredeti fragmentumokból visszaemelt emlék az újjáépítések műfajának legautentikusabb és legnemesebb kategóriájának mondható a két világháború közötti évtizedek óta.

III. FELTÁRÁSOK ÉS RESTAURÁLÁSOK A PROPAGANDA SZOLGÁLATÁBAN

Benito Mussolini fasiszta doktrínája egyfajta folytonosságot próbált bizonyítani a Római Birodalom és korának Olaszországa között, valamint közte, Iulius Ceasar és Augustus császár között. Többek között ez a kapcsolat legitímálta véleménye szerint saját diktatúráját is, úgyhogy az archeológiai kutatásokba fektetett energia és a régészeti felfedezések történelmi bizonyítékai a folytonosságra komoly eszközeivé váltak propagandája számára.

A *Forum Romanum* ásatása ugyan nem Mussolini időszaka alatt kapott lendületet, az új ideológiát mégis jól szemlélteti az a helyreállítás módban történt változás, amelyet a *Curia Iulia* átalakításán láthatott a korabeli néző. Giacomo Boni, a *Forum Romanum* századvégi ásatási vezetője 1923-ban szenátori kinevezést kapott és kulcsfigurává vált abból a szempontból, hogy

¹³ GIOVANNONI, 1932. 420.o.

¹⁴1836-ban például az acropolisi Athéna Niké templomot építették újjá összegyűjtött darabjaiból Athénban, melynek köveit a hegy köré épített törökkori falban találták meg.

¹⁵ TOUDOUZE, 1904.

komoly ajánlásokkal éljen Mussolini felé a terület jobb politikai kihasználhatóságát illetően.

Felnyitotta a Duce szemét, hogy az egyes épületek rekonstrukciója és maga a régészeti terület kortárs politikai felvonulásokra és ünnepélyekre is alkalmas lehet, ha az épületek a megfelelő felújítást kapják. Erre az ajánlatra a *Curia Iulia* tömbje kínálkozott a legjobb lehetőségnek.

Az épületben a *Sant'Adriano* keresztény templom működött a VII. századtól kezdve, melynek papjai az 1900-as évek eleje óta határozottan elleneztek az építészeti falkutatásokat a templomban. A barokk enteriőrt Martino Longhi tervezte a XVII. század középső évtizedeiben. Az épület azonban túl fontosan bizonyult a kutatás, és legfőképpen Mussolini szempontjából, elvégre valaha a szenátus gyülekezőhelye foglalt helyet benne.

Alfonso Bartoli a homlokzati burkolat lebontásával kezdte a dokumentált bontásokat, ezt követően megnyitották a főhomlokzat eredeti – később befalazott – három ablaknyílását, viszont a nyílászárókat római kori stílusban tervezett kiegészítésekkel helyettesítették. Az eredeti rétegek feltárása miatt a középkori és reneszánsz elemeket is eltávolították a munkálatok során a XVII. századi belsőtérrel együtt. 1939. május 9-én hatalmas ceremónia kíséretében végül átadták a régi-új *Curia Iulia* épületét, ahova Mussolini és Róma új szenátusa ünnepélyes keretek között vonulhatott be. Régészet, restaurálás és politika reprezentációja ebben a projektben különös és mondhatni bizarr összhangra lett. A ház valóban a szenátusi gyűlések ülőhelyeként funkcionált ünnepélyes alkalom esetén

Mussolini 1925. december 31-én hirdette ki, mely római régészeti emlékek fogják részét képezni annak a fővárosi programnak, amelyben ókori romokat emelne ki új kortárs városképi koncepciójában, egészen pontosan egy-egy újonnan kialakított Piazza középpontjában. A program elemeit képezték a császári fórumok, Augustus mauzóleuma, Marcellus színháza és a Pantheon körüli tér rendezése is.¹⁶

Augustus császár emlékhelyét okkal szánták a legfontosabb vállalkozások közé, hiszen a Duce a hajdani császár örökösének tekintette magát. A műemléket végül Antonio M. Colini and Giulio Q. Giglioli kutatták meg, akiknek sikerült a későbbi hozzáépítésektől megtisztítani a falakat. A közelgő restaurálási folyamatokért később Mussolini kedvelt építésze, Antonio Muñoz felelt.

¹⁶ BRANGERS, 2013. 125.o.

Muñoz az ókori római kori stílusban történő tervezést kifejezetten kerülte. A homlokzaton a jó állapotok miatt alig hajtott végre állagmegőrzési helyreállítást, a mauzóleum belső folyosóin és belső terein viszont a római téglák méreteihez hasonló, színeiben és állagában neutrálisan eltérő kiegészítéssel biztosította az omladozó felületeket. A tér tervezete mégis klasszicizáló attitűddel komponálta volna meg a romot. A teret körbeölelő kortárs, földszintjükön oszlopsorral övezett épületek mellett ugyanis az elképzelés későbbi eleme lett a romhoz vezető ünnepélyes lépcsősor is, amelyet két portikuszos épület fogott volna közre egyfajta propülaiként.¹⁷

1934. október 22-én, Mussolini Rómába menetelésének 12. évfordulóján újabb bejelentéssel élt. A *Vicolo Soderini* középkori ház tetején állva – a tetőszerkezet látványos bontása közben – jelentette be, hogy a mauzóleum felújítását és a körülötte elhelyezkedő épületek lebontását 1938-ra, Augustus császár születésének kétezredik jubileumi emlékévére be kell fejezni.¹⁸ Bár magának az antik emlékek helyreállítása jól haladt, a nagyszabású évfordulóra a kortárs épületekkel övezett tér kiépítése és egy merőben új épülettípus kivitelezése is cél volt, amelynek megvalósítása nagyobb kihívást jelentett.

Ez az utóbb említett új épülettípus nem volt más, mint az Ara Pacis Augustae maradványait bemutató pavilon. A leletek elhelyezése körül kialakult hosszú tanácstalanság után 1937-ben került újra előtérbe a rekonstrukció kérdése. Szeptember 23-án Mussolini Vittorio Ballio Morpurgot, a mauzóleumot körülölelő tér tervezőjét bízta meg azzal a feladattal, hogy ne egy múzeumba helyezték a feltárt darabokat, hanem tervezzen az oltár számára egy „kapszulát”, egy saját kiállítóteret, amelyet a mauzóleum mellett emelhetnek majd fel.

Mussolini maga jelölte ki a *Via Ripetta* és a *Lungotevere* közti területet az építkezésre, azaz a mauzóleumot övező tér egyik telkét. Erre az időpontra a *Piazza Augusto Imperatore* névre keresztelt együttes már javában kialakulóban volt Morpurgo irányítása alatt, kinek számára felmerült egy olyan elképzelés is, hogy az Augustus császár mauzóleumát két oldalon közrefogó épületek egyik oszlopsora alatt épülhetne ki az új oltár. Végül az összeállítást Giuseppe Moretti vezette, segítségével Guglielmo Gatti építész rendelkezett, az önálló múzeumi pavilont pedig Morpurgo végül mégis megtervezte.

¹⁷ MUÑOZ, 1935.o.

¹⁸ VILLANI, 2012. 223.o.

Az idő nem dolgozott a tervezőknek, hiszen Mussolini akarata – azaz a jubileumi kivitelezés végpontja – már közel járt, és többek között ez lett az oka annak, hogy az eredeti tervek leegyszerűsödtek. Igazi travertin helyett a pavilon támasz-elemei csupán festett betonból készültek el.¹⁹

Az *Ara Pacis* pavilonjának megalkotása közvetlen kapcsolatot tudott prezentálni Mussolini és Augustus között. A rekonstrukció célja az volt, hogy az ókor relevanciáját egy kortárs jelenbe lehessen ágyazni. A domborműveken egyébként Augustus maga is hasonló célokkal ábrázoltatta Aeneas mondáját, így az Augustus és Mussolini között fennálló folytonosság tükröződött a rekonstrukció megszületésében.

Sajnos, magát az épületet hasonló hibák jellemezték, mint az esztergomi vár 1934 és 1938 között felfedezett és Lux Kámán irányítása alatt helyreállított *studiolo* helység mennyezetének üvegtéglákkal megvilágított vasbeton szerkezetét. Az üvegszerkezet ugyanis itt sem felelt meg a műemlék klimatizációs feltételeinek, a faragott ókori kőelemek lassan leváltak az illesztésekről, az emlék ráadásul abból a szempontból még veszélyeztetettebbé vált, hogy Mussolini új köztere a nagy autós forgalom miatt folyamatos rázkódásnak tette ki az épület alapzatot.

Mussolini a saját vezetése alatt felépülő új Római Birodalom felállítását legitímálta ezeknek a nagyberuházásoknak a megteremtésével, ráadásul nem csupán az ország aktuális határait tekintve gondolkodott így. 1940. június 10-én a második világháborúba vezette országát. Franciaország és Nagy-Britannia instabil helyzete tovább bízatták őt egy Földközi-tengeren történő hódítási kísérletében is. Olaszország Líbiában és Etiópiában már jelen volt, de az Égei-szigetek területeire is igényt tartott.

Arduino Colasanti az olasz régészek Égei-szigeteki ásatásairól Magyarországon is publikált – megjegyzi, hogy a legfontosabb kutatások Rhodos tengerparti részein folytak.²⁰ Az olasz államnak célja volt, hogy gyarmatain, Líbiában és Kyrenaikában mindjárt azok elfoglalása után ásatásokat kezdjen, és a „föld számot adjon föld alatt rejtőzködő múltjáról.”²¹

A régészeti felfedezések, sőt a restaurálások viszonylag gyorsan haladtak a gyarmatokon, ám a tudományos publikációk ezzel szemben akár évtizedeket is késhettek. A régészek első sorban a Római Birodalom nyomait kutatták, hogy régészeti bizonyítékokkal legitimálják az új római

¹⁹ ROSSINI, 2012. 113.o.

²⁰ COLASANTI, 1914. 128.o.

²¹ COLASANTI, 1914. 496.o.

hódítást. Ez a fajta koloniális régészet ma már vita tárgyát képezi, sokak szerint a kor modernebb régészeti eljárásait nélkülöző akciókról volt szó és lényegében vandalizmusnak tekinthetőek, ám a nagyon gyors kivitelezés felsőbb utasításra történt.²²

IV. A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM ÉS AZ OLASZ MINTA

Magyarországon egyfajta kultusz teremtődött Olaszország és Mussolini körül az 1930-as években. A magyar kormány a baráti szerződés miatt is igyekezett mindent elkövetni annak érdekében, hogy Mussolini előtt kifejezze feltétlen támogatását. A közéleti személyiségektől, sőt az államférfiaktól sem állt távol Mussolini magasztalása ebben az időszakban, ám mindezek főként a revíziós célok támogatása miatt voltak csak hangsúlyosak. A felszólaló neves szakemberek között tudhatjuk műemlékvédelmünk korabeli vezetőjét is, Gerevich Tibort, aki egyenesen csodálta az olasz miniszterelnököt.

Gerevich kifejezetten körültekintően bánt a politikai kijelentésekkel, elvégre olasz tisztelete ellenére is megmaradhatott pozíciójában 1945 után a német művészettörténet írást tudományos hangnemben kritizáló publikációi miatt.²³ Mégis, az olasz vezető iránt érzett megbecsülésének hangneme propaganda tónusú elfogultságról ad tanúbizonyságot. Elismeri „Hitler erélyes helytállását”, de úgy véli „sem ő sem a lengyelek, sem a délszlávok, sőt, szintén a mérlegbe helyezendő – a müncheni egyezményt aláíró két másik nagyhatalom, Anglia és Franciaország jóindulatú passzívitása” sem emlegethető egy lapon a Duce-val, aki „nélkül meg nem értük volna, vagy nem ily korán ezeket az örömteli napokat” – méltatja Gerevich Mussolinit a Felvidék 1938-ban történt visszacsatolásáról.

24

„Nagy ősök utóda és egyenes szellemi leszármazottja: Augustusé és Julius Ceasaré, Dantéé és Macchiavellié, Giobertié és Mazzinié. Nagyszerű szintézise a klasszikus Rómának és az újabbkori Itáliának...”²⁵

Nyilvánvaló, hogy Gerevich Tibort nem lehet megfosztani vitathatatlan érdemeitől, aki a két világháború közötti tudós-generáció egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Egyszerre művészettörténész és remek politikai érzékkel bíró diplomata, akitől távol állt, hogy csupán a könyvek közé bújó

²² MUNZI, 2004. 80.o.

²³ GEREVICH-KOPTEFF, 2018. 57.o.

²⁴ GEREVICH, 1938. 303.o.

²⁵ GEREVICH, 1938. 306.o.

kutató legyen. A középkori művészet történetét tekintve épp úgy ért el eredményeket, mint a kortárs művészetpolitika színterét tekintve, attribúciós kutatásai és műemlékvédelmi területen meghozott intézkedései pedig máig az egyik legtöbbet tárgyalt szakemberré avatják a terepen. A fenn olvasott sorok és Gerevich fasiszta propaganda íránt tanúsított szimpátiája talán éppen ezért eddig csak óvatosan került górcső alá. P. Szűcs Julianna szavait idézve: „ *Az elmúlt korszak – beszéljünk világosan – egyszerűen nem tudott mit kezdeni azszal a ténnyel, hogy Gerevich antibolsevista, antiliberalis és antiavantgárd világnézetéből következően a kezdet kezdetétől fogva erős szimpátiát érzett az olasz fasizmus íránt, hogy melegen üdvözölte az olasz állam által támogatott, legkevésbé sem konzervatív, ugyanakkor a nemzeti tradíciókat tiszteletben tartó művészetet, hogy ezt a novecentista vonulatot követendő példaként állította a beinduló művész-ösztöndjrendszer képviselői elé, hogy a Rómát megjárt arrivált művészek számára az érvényesülés további lehetőségeit páratlan leleménnyel kutatta fel jelentős állami, s még inkább egyházi megrendeléseket mozgósítva.*²⁶

A kor politikai miliójének vizsgálata természetesen túlfeszítenék egy műemlékvédelemmel foglalkozó tanulmány kereteit. Azt azonban jelen írás szempontjából is fontos kijelenteni, hogy Gerevich számára az olasz fasizmus propaganda ásatásai nagyban meghatározták a Műemlékek Országos Bizottságának irányítási metódusát: a romanità eszméje és Magyarország irredenta régészeti programja között párhuzamok húzódnak.

Gerevich ugyanis szintén a propaganda eszközeként tekintett az ország közepén megindított ásatásokra és kiépítésekre. Mussolini esetében a cél a letűnt ókor felszínre hozatala volt és integrálása a feltörekvő Birodalomba. Magyarországon mindez nem egy terjeszkedő, hódító kontextusban volt tetten érhető, de a jelenség a trianoni békeszerződés után elcsatolt területek hasonló kulturális visszakapcsolását szolgálta.

A föld alá került középkori királyi székhelyeink felszínre hozatala és azok régészeti leletei, stíláriis jegyei bizonyítékul szolgáltak arra, hogy az elvesztett területek emlékei egy kultúrkörből, egy királyságból és egy közös magyar uralkodó művészeti köréből származnak.²⁷ Ezek a formai és építészeti kapcsolatok emlékeztethetik a „*bitorlókat a „magyar kultúra fölényére*”.²⁸

Gerevich Tibornak van egy több szempontból is izgalmas interjúja a Magyarország 1927. február 27-i számában, amelyben az olasz kapcsolatok

²⁶ P. SZÚCS, 1997. 28.o.

²⁷ Gerevich Tibor MOB elnöki céljairól Bozóki Lajos írt: BOZÓKI, 1996. 171-190.o.

²⁸ MEGYERY, 1927. 5.o.

kontinuitását a magyar történelem szerves részének tartja. Egy természetes történelmi következménynek hiszi, mivel a „*legszebb századainkban*” is az Anjou-kat láthattuk a trónunkon, egy olasz származású uralkodóval, Nagy Lajossal. Ezek után Mátyás király példáját hozza fel, aki elsőnek vezette be az olasz reneszánsz szellemet egy Itálián kívüli államban.²⁹ Gerevichnek hasonló célja volt. Az olasz modern műemlékvédelmet elsőként akarta meghonosítani meg Itáliától északra.

Olaszországgal ellentétben logikus, hogy Magyarországon nem a római régészeti leleteket ruházták fel nacionalista értékekkel, hanem a középkori Magyar Királyság emlékei bírtak összetartó üzenettel. Míg Mussolini saját hazájában maga lépett fel szellemi vezetőként a műemlékvédelmi szervek előtt, itthon Gerevichnek kellett a múlt emlékeinek propagandával bíró erejéről meggyőznie kormányának vezetőit, hogy az ásatások és rekonstrukciók elegendő pénzügyi forráshoz és látványos eredményekhez jussanak.

Viszont amíg a műemlékvédelmi szakhivatal lendületéhez és a pénzügyi alap megteremtéséhez Mussolini korának propagandisztikus elveire volt Gerevichnek szüksége, a megvalósult építészeti beavatkozások már egy konszolidáltabb módról, egészen pontosan a század eleji olasz gyakorlatról tanúskodnak mintsem az fasiszta eljárásokról, melyben talán a műszaki főtanácsos, azaz Lux Kálmán sokkal árnyaltabb és főként kizárólag szakmai (és nem politikai) döntéseinek is lehetett szerepe. Az időszak három legfontosabb kiépítési beruházása az esztergomi vár feltárása és rekonstrukciója, a székesfehérvári romkert tereprendezése és kiépítése, valamint a visegrádi királyi palota ásatása volt. Utóbbi munkálatait nem Lux Kálmán, hanem Schulek János építész vezette, ám itt a kiépítés fázisát a második világháború szakította félbe.

Olaszországban a 19-20. század fordulójának Boito-, és Giovannoni-féle helyreállítási elvei a középkori épületek felújítására talán hangsúlyosabban fókuszáltak a római romok konzerválásával szemben. Ez talán az egyesítés óta növekvő nacionalista attitűd egyik következménye is lehetett. Lényegében - Magyarországhoz hasonlóan - a középkori emlékek reprezentatív felújítása ekkoriban kiemelkedőbb nemzeti fellépésnek tűnt.³⁰

Annyi bizonyos, hogy az olasz építészeti és urbanisztikai törekvésekre műemlékvédelminktől eltekintve még a Budapestre megálmodott

²⁹ MEGYERY, 1927. 5.o.

³⁰ VALTIERI, 2005. 283.o.

monumentális tervekben ismerhetünk rá. Ilyen volt a Via Antiqua víziója is. Tervezőinek sorait olvasva remek lezárást kapunk arról, hogy miként tekintettek a római ösztöndíjas építészek az Olaszországban történő műemlékvédelmi hullámra:

„Rómában éppen a legutóbbi évtizedek mutattak nagyszerű példát arra, miképpen kell megbecsülni a múlt emlékeit. Itália földje talán a leggazdagabb fennmaradt monumentális művészeti alkotásokban, még gazdagabb azonban romemlékekben. Mindenesetre az olaszok talán elsőknek ismerték fel a céltudatos és rendszeres feltáró és konzerváló helyreállító munka nyomán előkerült példának szellemi vonzóerejét, erkölcsi nevelő hatását és a felismerés nyomában náluk a városrendezésnek és régiségtudományuk olyan eszméi fogantak és kerültek kivitelre, amelynek párját az egész világon nem találjuk.”⁸¹

KONKLÚZIÓ

Gerevich Tibor, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke határozott irányt tudott 1934-től diktálni a trianoni békeszerződést követő magyar műemlékvédelemben. A revíziót támogató Olaszország fasiszta örökségi politikáját adaptálta a hazai műemlékvédelem propagálására, mindeközben a 19. század utolsó évtizedei óta új megközelítéseket valló műemléki építészet felújítási és rekonstrukciós eljárásait is meghonosította hazánkban.

Míg Olaszországban korábban javarészt az úgynevezett purista stílusban, azaz az épület egyetlen korszakát dominanciába helyezve építettek tovább egy műemléket, úgy a tanulmány által vizsgált évtizedekben, azaz a 20. század 1930-as éveit ez a gyakorlatot felváltotta az épületek tudományosabb megközelítése és a helyreállítás előtti építészettörténeti, régészeti kutatás fontossága. Nagy jelentőséget tulajdonítottak immáron annak is, hogy az új hozzáépítések neutrálisak maradjanak, azaz ne drasztikusan különüljenek el a középkori, vagy éppen ókori alkotásoktól. Mindeközben szükséges, hogy oktassák a szemlélőt arról is, hogy egy kortárs beavatkozásról és nem pedig egy történeti rétegről van szó.

⁸¹ OLGYAY – OLGYAY, 1942. 106.o., 1937-ben Olgyay Aladár és Viktor tervei alapján születik meg a Via antiqua elképzelése Óbudára A sugárút a római katonai amfiteátrumot kötötte volna össze Aquincum polgárváros amfiteátrumával. A katonai amfiteátrumtól egy pilonos kapucsarnokból indult és haladt volna egy kettős fasorral az aqueductus nyomvonal mentén. Az Olgyay-fivérek 1935 és 1936 között római ösztöndíjas építészek voltak.

Ezzel a fejlődési metódussal együtt alakult ki párhuzamosan Olaszország fasiszta diktatúrája és Benito Mussolini doktrínája, amely egyfajta folytonosságot próbált bizonyítani a Római Birodalom és korának Olaszországa között. Hódításainak legitimálására hatalmas energiákat fektetett az archeológiai kutatásokba, amelyek oka politikai volt és éppen ezért a beruházások tudományos előkészítésének idejét is sokszor nagyban befolyásolta az, hogy reprezentatív határidőkre kellett elkészülnie a szimbolikus kivitelezéseknek. Ennek ellenére Olaszország számos jeles műemléki rehabilitációt hagyott maga mögött ebben az időszakban, mely a korábban megkezdett tudományos előrehaladás és a rendelkezésre álló szakemberi gárda miatt is minőségi eredményeket tudott felmutatni.

Az Olaszországban látott hasonló politikai hátszelet akarta megteremteni hazánkban Gerevich is a magyar területeken belül maradt műemlékek sorsa érdekében. Míg Mussolini esetében a cél a letűnt ókor felszínre hozatala volt és integrálása a feltörekvő Birodalomba, Magyarországon a jelenség már az elcsatolt területek kulturális visszakapcsolását szolgálta.

A kutatás további szakaszában a fennmaradt tervdokumentációk feldolgozása jelenthet kihívást. Míg Gerevich Tibor szemlélete és célkitűzései javarészt ismertek, addig a Műemlékek Országos Bizottságának további tagjainak meglátásai, céljai és gyakorlatai alig váltak tanulmányok témáivá a történelemtudomány területén. Különösen fontos feladat feldolgozni Gerevich Tibor egyik elsőszámú segítőjét a műemlékvédelem irányításában, azaz Lux Kálmán műszaki főtanácsos levelezéseit, tervdokumentációit, mely anyagok teljes körű ismeretéből talán világosan látszani fog, hogy szakmai, építészeti és politikai szempontok miként akadályozták, vagy éppen segítették egymást a közös cél érdekében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOITO, CAMILLO (1883): Roma voto Conclusivo del III. Congresso degli Ingegneri E Architetti Italiani (Il Carta)., Az eredeti dokumentum másolatának és letöltésének helye: unipa.it, Utolsó megtekintés dátuma: 2020.03.24.
- BOZÓKI LAJOS (1996): Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934-1945)., A Magyar Műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok., Szerk.: Bardoly István, Haris Andrea, Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal

- BRANGERS, SUSAN L. FUGATE (2013): Political Propaganda and Archaeology: The Mausoleum of Augustus in the Fascist Era, *International Journal of Humanities and Social Science*, No.3.
- COLASANTI, ARDUINO (1914): A Kyrenei Aphrodite, *Vasárnapi Ujság*, 25. szám
- COLASANTI, ARDUINO (1914): A monda forrásánál, *Vasárnapi Ujság*, 7. szám.
- GEREVICH-KOPTEFF ÉVA (2018): Gerevich Tibor és a család, *Enigma*, 95. sz.
- GEREVICH TIBOR (1938): Mussolini, *Magyar Szemle*, 9-12.sz.
- GIOVANNONI, GUSTAVO (1932): La Conferenza internazionale di Atene pel restauro dei monumenti. *Bollettino d'Arte*, Vol.9., No.25.
- Jokhilehto, Jukka (1986): A History of Architectural Conservation. The Contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property, York, The University of York
- KLEBELSBERG KUNO (1927): Magyarország a világ ítélőszéke előtt, *Pesti Napló*, 1927. február 20-i szám
- MEGYERY ELLA (1927): A kultuszminiszter római utja s a magyar-olasz kulturkapcsolatok. Beszélgetés Gerevich Tiborral az olaszországi magyar manifesztációkról., *Magyarság*, 1927. február 27-i szám
- MUÑOZ, ANTONIO (1935): La sistemazione del Mausoleo di Augusto, *Capitolium* Vol.11., No.5.
- MUNZI, MASSIMILIANO (2004): Italian Archaeology in Libya from Colonial Romanità to Decolonization of the Past. *Achaeology Under Dictatorship*, Szerk. Michael L. Galaty, Charles Watkinson. New York, Springer
- OLGYAY ALADÁR - OLGYAY VIKTOR (1942): Az olasz városrendezés tanulságai és az óbudai Via Antqua, *Olasz szemle - studi italiani in Ungheria*, 1. szám
- P. SZŰCS JULIANNA (1997): A művészettörténész mint kultúrpolitikus., Gerevich Tibor vonzásai és választásai., *Kritika*, 2. szám
- PENDA JENŐ (1922): Schanzer olasz külügyminiszter az olasz-magyar külpolitikai viszonyról, *Pesti Hírlap*, 107. szám
- ROMSICS IGNÁC (2019): A Horthy-korszak, Budapest, Helikon
- ROSSINI, ORIETTA (2012): Ara Pacis, Milano, Electa
- TOUDOUZE, GEORGE (1904): L'impieété des restaurations', Párizs

- Gábor Ujváry(1996): Tudományszervezés - történetkutatás - forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet., Győr
- VALTIERI, SIMONETTA (2005): I restauri della Loggia Papale di Viterbo., Conseguenze dell'uso di tecnologie „innovative” nelle architetture storiche.Memoria e restauro dell'architettura: saggi in onore di Salvatore Boscarino, Szerk: Mario Dalla Costa, Giovanni Carbonara, FrancoAngeli s.r.l., Milánó.
- VILLANI, LUCIANO (2012): Le borgate del fascismo. Storia urbana, politica e sociale della periferia romana., Milano, Dipartimento di Studi Storici dell'Università di Torino

FORRADALOM VOLT-E AZ ARAB TAVASZ?

Kiss Csaba¹

Mikor 2010. december 17-én egy Mohammed el-Búazízi nevű fiatal utcai árus felgyújtotta magát a tunéziai Szidi Bú Zid városában, senki nem sejtette, hogy tetteivel később az egész arab világot lángba borítja. Előbb Tunéziában tört ki a „jázmínos forradalom”, amely Zín el-Ábidín ben Ali elnök lemondásához és meneküléséhez vezetett, majd felkelések robbantak ki Észak-Afrika és a Közel-Kelet legtöbb arab nyelvű országában. A forradalmak Tunézia mellett három államban döntötték meg az uralmon lévő vezetőket: Egyiptomban, Jemenben és Líbiában; utóbbi ország elnökét, Moammer Kadhafit az első polgárháború során a felkelők meggyilkolták.

Az „Arab tavasz”, amely nevét az 1848-as év európai forradalmai, a „népek tavasza” után kapta, kétségkívül a 2010-es évek egyik legjelentősebb világpolitikai eseménye volt, és következményei révén a mai napig meghatározza Észak-Afrika és a Közel-Kelet politikai helyzetét. Azonban amilyen lelkesen fogadták a diktátorok hatalmának megdöntését a plurális demokrácia hívei, olyannyira csalódnuk kellett az Arab tavasz eredményeit illetően. Demokratikus berendezkedés ugyanis egyedül Tunéziában jött létre, de az ottani ingtag demokráciára is állandó fenyegetést jelent az iszlám radikalizmus. Egyiptomban a Muszlim Testvériség rövid ideig tartó kormányzását katonai visszarendeződés és Abdel Fattáh al-Szíszi tekintélyuralma követte. Líbiában, Jemenben és Szíriában állandósult a recenzió lezárásáig is tartó polgárháború, hatalmas migrációs hullámot indítva el, amely 2015 óta meghatározó szakpolitikai kérdéssé nőtte ki magát az európai és magyarországi politikában is egyaránt. Az Arab tavaszt a fentiek tükrében ezért lényegében kudarcnak ítélni lehet, mivel nemhogy nyugati értelemben vett demokráciák nem jöttek létre, de az egész térség tartósan destabilizálódott.

De hogyan is értelmezzük az Arab tavaszt? Mi volt kitörésének oka, mi volt a célja, és miért nem váltotta be sem a résztvevők, sem a szemlélők hozzá fűzött reményeit? És egyáltalán, minek nevezzük az Arab tavasz

¹ A filozófiai tudományok doktora (PhD). E-mail elérhetősége: kiss.csaba.kiss@gmail.com. A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10048334>

eseményeit, megilleti-e őket a „forradalom” név? Ezekre a kérdésekre keresi a választ az iráni születésű Asef Bayat, az Illinois-i Egyetem szociológusa, az 1979-es iráni forradalom egyik résztvevője a *Revolution without Revolutionaries. Making Sense of the Arab Spring* (magyar fordításban: Forradalom forradalmárok nélkül. Az Arab tavasz értelme) című 2017-es könyvében.

A nyugati olvasó számára Bayat könyvének nagy erénye, hogy nemcsak az arab világ politikájának és társadalmának beható ismeretéről tanúskodik, hanem az Arab tavaszt a nyugati politikai gondolkodás, elsősorban a forradalmak nyugati tradíciója felől értelmezi és teszi megérthetővé. Bayat nézőpontja, bár egyértelműen baloldali, kapitalizmuskritikus, ez leginkább a szegények, az alávetett rétegek problémáinak hosszan fejtegetett, de tárgyilagos bemutatásában és a gazdasági ideológiaként értelmezett „neoliberalizmus” visszafogott, ámde folyamatos kritikájában ölt testet.

Bayat a kötet második fejezetében (*Marx in the Islamic Revolution*) – nem titkolva saját szerepét – bemutatja, hogy az 1979-es iráni forradalomban a később az ajatollahok iszlám köztársasága által üldözött marxista eszmék milyen jelentős szerepet játszottak, többek között Bayat tanára, Ali Sariaty, a forradalom egyik fő ideológusa révén, aki síita politikai filozófiáját marxi elemekkel ötvözte. Az iráni forradalomban fiatalon részt vevő Bayat részben ezen a forradalmon keresztül kísérli meg megérteni és megértetni, hogy mi a különbség egy ideológiailag jól előkészített, sikeres forradalom és az Arab tavasz kudarcos forradalmi között (még ha az iráni forradalom nem is azt az eredményt hozta, amiért ő maga küzdött.)

A könyv fő állítása, hogy az arab forradalmak forradalmárok és forradalmi eszmék nélküli forradalmak voltak, amelyek egy olyan korban törtek ki, amikor a „forradalom” kifejezés elvesztette korábban pozitív jelentéstartalmát.² Ez mindenekelőtt a szocialista rendszerek 1989-es összeomlásával függ össze, hiszen a „forradalom” a kommunista mozgalmak egyik centrális fogalma volt, és a szovjet blokk szétesésével, a kelet-európai rendszerváltásokkal a kommunizmussal együtt a „forradalom” fogalma is diszkreditálódott. A kommunizmus mellett a XX. században még két másik ideológia vállalta fel nyíltan a forradalmiságot, az antikolonializmus és az iszlamizmus, de ezek az ideológiák is vagy hitelüket veszítették, vagy a követőik forradalomba vetett hite veszttette el erejét.³ A

² „»Revolution« became a dirty word.”. Forrás: BAYAT, 2017. 171.o.

³ BAYAT, 2017. 18.o.

posztkommunista érában így a fokozatos változás lett a társadalmi átalakulás egyetlen elfogadható formája.^{4 5}

Bayat definíciója szerint a forradalom „egy állam gyors és radikális átalakulása alulról jövő népi mozgalom révén”.⁶ Úgy véli, minden forradalomnak két összetevője van: a mozgalom és a változás. A sikeres forradalmak esetén mind a mozgalom, mind a változás forradalmi: nemcsak hogy alulról szerveződő tömegek lépnek föl és döntik meg a rendszert, hanem van elképzelésük arról is, hogy mit csinálnak a forradalom győzelmének másnapján, milyen új rendszert akarnak teremteni, milyen intézményeket akarnak létrehozni, hogyan kívánják kivédeni az ellenforradalom ellentámadását. Az Arab tavasz esetén azonban, bár a mozgalom forradalmi volt, hiszen nagy tömegek alulról szerveződve vonultak utcára és követelték ki a politikai vezetés távozását, de a változás már reformista jelleget öltött. A „forradalmárok” nem teremtettek új intézményeket, hanem a régi intézményektől várták, hogy véghez vigyék a változásokat. De, ami a fő, nem is volt konkrét elképzelésük sem a forradalom menetéről, milyenségéről, sem arról a rendszerről, amit meg akartak teremteni. Míg a XIX. és XX. század „hivatásos forradalmárai” alaposan kidolgozták a forradalmi eszméket, a forradalmi taktikát és az új rendszer kiépítésének stratégiáját (még ha a forradalmakat persze nem is ők robbantották ki), addig az Arab tavasz résztvevőinek csak homályos elképzelései voltak a demokráciáról, a szabadságról vagy a társadalmi igazságosságról.

Az Arab tavasz forradalmi tehát a forradalmi mozgalmat elegyítették a reformista változással, így Bayat szerint – új kifejezéssel élve – ezek „reforradalmak” (angol elnevezéssel: „*refolutions*”) voltak.⁷ Az Arab tavasz

⁴ BAYAT, 2017. 172.o.

⁵ A Bayat által is példának említett jugoszláviai Otpor! mozgalom, amely jelentős szerepet játszott Szlobodan Milosevics uralmának megdöntésében, és amelynek tagjai az egyiptomi forradalom szervezőit is felkészítették, például nyíltan az erőszakmentes ellenállás mellett tör lándzsát. Magyarul is megjelent a mozgalom egyik tagjának, Szrgya Popovicsnak az *Útmutató a forradalomhoz* című könyve, amely valójában nem a forradalomhoz, hanem az erőszakmentes ellenálláshoz akar útmutatást adni. Bár a radikális baloldal egyes gondolkodói továbbra is hisznek a forradalom nagyszerűségében, az erőszakos forradalom hívei már csak egy kisebbséget képeznek a társadalmi változást akarók között. A ma „forradalmárjainak” példaképei már nem Lenin, Mao Ce-tung vagy Che Guevara (még ha utóbbi ikonként jelen is van), hanem Gandhi, Martin Luther King vagy Nelson Mandela.

⁶ UO. 154.o.

⁷ UO. 18.o.

forradalmárai nem akartak fegyveres küzdelembe bonyolódni, arra sincs bizonyíték, hogy fegyvereket és lőszert rekviráltak volna maguknak, és nem akartak stratégiai fontosságú állami intézményeket elfoglalni.⁸ A diktátorok lemondását szerették volna elérni, és amint ez bekövetkezett, a résztvevők szerint máris győzött a forradalom. Egyiptomban a forradalom Hoszni Mubarak elnök megbuktatásával lett szinonim, a múlttal való szakítás és a hatalmi szerkezetben való radikális változás nem volt fontos kérdés. Az arab „reforradalmak” részben éppen azért voltak sikertelenek, mert nagyon gyorsan megdöntötték az uralkodó diktátort, és ezzel azt a benyomást keltették, hogy elérték céljukat anélkül, hogy lényegi változás történt volna a hatalmi szerkezetben – véli Bayat.⁹

Az Arab tavasz forradalmi azért is könnyen fordult ellenforradalomba, mert a diktátorok elűzését leszámítva nem ment végbe a megdöntött rezsim embereivel való leszámolás, a felelősségre vonás, kevesen kerültek rácsok mögé.¹⁰ A főbb állami intézmények: a rendőrség, a hadsereg, a hírszerző szolgálatok és a régi elit informális hálózatai mind megmaradtak, előkészítve az ellenforradalmi erők visszatérését. Bár az utcai küzdelmeket a forradalmárok megnyerték, nem nyerték el a lakosság nagy részének támogatását. A forradalmakat mindig egy kisebbség robbantja ki, és a forradalmak nem azért győznek, mert a nép többsége harcol a rezsim ellen, hanem mert csak egy kisebbség marad, aki kiáll a régi rend mellett – írja Bayat.¹¹ A forradalom győzelmével hátravan még a „potyautasok” (angol elnevezéssel: *free-riders*) meggyőzése, vagyis a nép többségéé, akik nem vettek részt a forradalomban, nem kockáztatták az életüket, de részesülni akarnak a forradalom győzelmének áldásaiból. A forradalmárok azonban szervezetlenek voltak, így képtelenek voltak a nép nagy részét maguk mellé állítani. Tunéziában és Egyiptomban is a legszervezettebb, az iszlamista erők voltak képesek erre. Igaz, Egyiptomban a Muszlim Testvériség hatalma mindössze egy évig tartott, utána Abdel Fattáh al-Sziszí révén ismét a hadsereg lett az ország vezető politikai ereje.

Az Arab tavasz forradalmainál tehát hiányzott a forradalmi ideológia, a forradalmi cselekvési terv és az új társadalmi és politikai berendezkedésről alkotott vízió. Az arab értelmiségiek nem dolgoztak ki komoly forradalmi elképzeléseket, ehelyett kulturális és vallási kérdésekkel foglalkoztak. Az

⁸ BAYAT, 2017. 157.o.

⁹ UO. 169.o.

¹⁰ UO. 211.o.

¹¹ UO. 216.o.

iszlám világban Bayat szerint egyetlen jelentős ideológia létezik, mégpedig az iszlamizmus, a politikai iszlám, amely az iszlám vallást kívánja megtenni a politikai berendezkedés alapjául. „Három évtizede az iszlamizmus központi helyet foglal el az arab rezsimek és nyugati szövetségeseikkel szembeni ellenállásban. Vezető szerepe részben annak köszönhető, hogy az arab szekuláris nacionalizmus válságba került az arabokkal szembeni 1967-es izraeli győzelmet követően [...]. A kommunizmus összeomlásával, a létező szocializmus hanyatlásával és a liberális globalizáció 1990-es évekbeli hegemoniájával az iszlamizmus tűnt föl mint hatalmas erő, amely vezeti az egyre kiterjedtebb ellenállást az arab uralommal, a cionista dominanciával és a nyugati imperializmussal szemben” – írja Bayat.¹²

A baloldalon sokan úgy gondolják, modernitásellenessége ellenére az iszlamizmus olyan antiimperialista erő, amellyel a baloldal megtalálhatja a közös nevezőt (gondoljunk csak a nyugat-európai baloldal tradicionális iszlámbarátságára). Az iszlamizmust az 1960-as és 1970-es évek latin-amerikai felszabadítási teológiájával is párhuzamba szokták állítani, Bayat azonban vitatja ezt az értelmezést. Szerinte az iszlamista antiimperializmus öncélú, pontosabban az a célja, hogy az iszlamista hegemoniát fenntartsa a helyi lakosság felett, megvédve önmagát a versengő eszmék és világnézetek befolyásától. Sőt, az 1990-es évektől korábbi baloldali karaktere megszűnően van, és egyre inkább egyfajta neoliberális nézőpontot vesz föl. Egy olyan hegemónikus projektről van szó tehát, amely sem nem forradalmi, sem pedig emancipatorikus – állítja Bayat.¹³

Az iszlamizmus nemcsak a perifériára szorult rétegek, hanem a középosztályok politikai nyelve is, akik úgy látják, hogy a társadalmi egyenlőségről és igazságosságról szőtt álmaikat elárulta „a kapitalista modernitás és a szocialista utópia veresége”.¹⁴ Ezért egy alternatív társadalmi és politika rendet akarnak, ami az iszlám történelmen, értékeken és gondolkodáson nyugszik. Az iszlamizmus népszerűsége annak köszönhető, hogy identitást ad egy olyan korszakban, amikor az identitáspolitika rendkívüli jelentőségre tett szert. Az iszlamizmus egyfajta utópiát képvisel egy olyan világban, amelyben a nagy ideálok (kommunizmus, demokrácia, szabadság) összeomlottak és/vagy megkérdőjeleződtek; egy különlegesen harcos, forradalmi és emancipatorikus ideológiának látta magát.

¹² BAYAT, 2017. 69.o.

¹³ UO. 71.o.

¹⁴ UO. 73.o.

Az iszlamisták szerint a nyugati „imperializmus” nemcsak a katonai hódításban és a gazdasági ellenőrzésben ölt testet, hanem mindenekelőtt a kulturális dominanciában manifesztálódik: a szekuláris eszmék, az idegen nyelvek, nevek, ételek és öltözködés elterjesztésén keresztül. Éppen ezért harcuk egyszerre fegyveres és kulturális: a globalizáció révén hegemónná váló nyugati kultúra ellenében a hagyományos muszlim értékekhez fordulnak. Csakhogy miközben a globalizáció homogenizáló tendenciái ellen küzdenek, azokban az országokban, ahol uralmon vannak, éppen a homogén gondolkodást és életmódot kívánják erősíteni. Elnyomják a rivális antiimperialista erőket, felszámolják a radikális progresszív eszméket és mozgalmakat.¹⁵ Miközben a globalizáció ellen lépnek fel, a hatalomra került iszlamisták nagyrészt a gazdasági liberalizációt segítették elő. Az iszlamistákat tehát nem az érdekelte, hogy társadalmi és gazdasági igazságosságot szolgáltatassanak az alárendelt rétegeknek, hanem hogy egy kizárólagosságon alapuló morális és ideologikus közösséget építsenek.¹⁶

Bayat továbbá különbséget tesz a militáns iszlamizmus és a dzsihadizmus között. Míg az előbbiek (például az Iszlám Megmentési Front Algériában) az adott nemzetállamokon belül működnek, és elsősorban a szekuláris nemzetállamot támadják, addig a dzsihadizmus transznacionális, célja pedig egy nagyon elvont Nyugat és a „hitetlenek” támadása. A dzsihadizmus fő képviselője a 2010-es években az Iszlám Állam volt, amely részben éppen az Arab tavasz következményeként kitört polgárháborúban erősödött meg.¹⁷ Bayat szerint az Iszlám Állam a neoliberais rend iszlamizmusa, a jelenlegi globalizációs dinamika gyermeke.¹⁸ Jól mutatja ezt a tagok összetétele: jelentős számban verbuválódtak nyugati országokból, ahol korábban a nyugati fiatalok fogyasztásorientált életét éltek, sokan vallásukat sem gyakorolták. Az Iszlám Állam előnyére tudta fordítani a modern kommunikációs csatornákat, köztük a közösségi médiát eszméi terjesztésére. Hozzátehetjük, a terrorszervezet a globális kereskedelemben is sikeresnek bizonyult: miközben látványosan összetörték néhány többezer éves

¹⁵ BAYAT, 2017. 79.o.

¹⁶ UO. 86.o.

¹⁷ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy az Iszlám Állam gyökerei egészen 1999-ig nyúlnak vissza, és első ízben a 2003-ban kezdődött iraki háború ideje alatt kezdett államépítési kísérletbe. A szervezet 2009-re elvesztette lendületét, majd a 2011-es Arab tavasz nyomán kirobbanó szíriai és iraki fegyveres konfliktusok hozták meg számára az újabb lehetőséget a felemelkedésre, amely a 2014-es kalifátus kikiáltásával csúcspontot ért el. Forrás: TÓTH, 2018.

¹⁸ BAYAT, 2017. 87.o.

műtárgyat és felrobbantottak ókori templomromokat, az illegális műkincskereskedésből nagy hasznot húztak.¹⁹

Végül is a militáns iszlamizmus és a dzsihádzmus inkább iszlamofóbiát gerjesztett, amelynek épp az egyszerű muszlimok estek áldozatául úgy Nyugaton, mint az iszlám világban. „Minden olyan küzdelem, legyen bármily heroikus is, amely az imperialista felsőbbrendűséget az elnyomás helyi formáival helyettesíti, nem szolgálja az alávetett lakosság jóllétét” – mond ítéletet az iszlám fundamentalizmus fölött Bayat.²⁰

Könyve két fejezetben is foglalkozik azokkal a helyszínekkel, azzal a térrel, ahol az Arab tavasz forradalmi kirobbantak. Ahogy az európai forradalmak, úgy az arab forradalmak is nagyvárosokban törtek ki. Bayat szerint az arab nagyvárosok neoliberais városokká lettek, amelyek mindenekelőtt a piac érdekeit, nem a lakosság szükségleteit szolgálják.²¹ Az arab világra jellemző népességnövekedés következtében súlyos problémává vált a munkanélküliség, különösen a fiatalok körében és a nagyvárosokra koncentrálódva. A munkanélküli fiatalok, akik nemcsak a hagyományosan szegény rétegekből kerülnek ki, hanem sok képzett, középosztálybeli származású is van köztük, informális, illegális munkákat végeznek, amelyek jórészt az utcán zajlanak: utcai árusok, hírvivők, sofőrök. Az egyre népesebb városokban nő a feszültség a lakosok körében, de az egymás számára idegen emberek között közösség is képződik. Az autoriter állam nem képes teljes ellenőrzést gyakorolni a társadalom felett, ez a városi közösség pedig – ha kitör a forradalom – könnyen együtt mozdul.

Az arab forradalmak fő helyszínei a nagy terek voltak, mint a kairói Tahrír tér vagy a tripoli Mártírok tere (Kadhafi idején Zöld tér). Ezek a tereken egyfajta sajátos „mikrokozmosz” alakult ki, a forradalmárok egy alternatív rendje, kollektív döntéshozatallal, egyfajta részvételi demokráciával.²² Ahogy arra többen, például Rosa Luxemburg²³ vagy Hannah Arendt²⁴ is rámutattak, forradalmak idején mindig megerősödik a nép igénye a politikai részvételre, forradalmi szervezetek, munkástanácsok alakulnak, amelyekben a rousseau-i participatív demokráciaideál valósul meg kicsiben. „Ami a Tahrír téren történt, számos külső szemlélőnek többet jelentett,

¹⁹ TIGNER, 2019.

²⁰ BAYAT, 2017. 91.o.

²¹ UO. 94.o.

²² UO. 117.o.

²³ LUXEMBURG, 1982.

²⁴ ARENDT, 1991.

mint egyfajta „a jövő a jelenben” pillanatot – egy olyan demokratikus teret, amit az emberek kollektíve működtetnek, valami olyasmit, amit Hannah Arendt „görög polisznak” nevezett, ahol a nép a maga ügyeit demokratikusan, felsőbb hatalom közreműködése nélkül gyakorolja” – mondta el egy, a könyve kapcsán adott interjúban Bayat.²⁵ Kötetében azonban azt is megjegyzi, hogy a Tahrír tér azért messze nem az arendti értelemben vett *polisz*, hanem egy olyan átmeneti egalitárius közösség, amely „utópia és valóság között” keresi magát.²⁶ A téren létrejött kollektíva egy ideig egyfajta új politikai közösségi élet lehetőségét adta, de egy forradalom és a forradalom által teremtett új rend hosszú távon nem maradhat az utcákon, a hétköznapi valóságává kell válnia.²⁷

Az Arab tavasz forradalmainak épp ez nem sikerült. Bayat azonban a könyv utolsó fejezetében mégis optimistább távlatokat nyit meg. Az arab forradalmakat szerinte egy olyan hosszabb forradalmi folyamat kezdeteinek tekinthetjük, amely húsz-harminc év múlva hozhatja meg gyümölcsseit. Ezek a forradalmak ugyanis bukásuk ellenére mégis a cselekvés új útjait, a hatalomról és a polgári jogokról való gondolkodás új módjait honosították meg az arab világban.²⁸

Ugyanakkor Bayat optimizmusával szemben felvetődhet a kérdés, hogy az iszlám világban valójában mennyire lehet működőképes egy olyan nyugati típusú politikai berendezkedés, amely a Nyugaton is több évszázados politikai fejlődés eredményeképpen alakult ki. Az iszlám világban eddig sem az erőszakos „demokráciaexport”, sem a belső, szerves, akár forradalmakkal tarkított fejlődés nem tudott stabil, nyugati értelemben vett plurális demokratikus rendszereket teremteni.²⁹ Törökország – ahol a legtovább jutott e folyamat – éppen korunkban mutat visszarendeződést egy a vallással megtámogatott egyszemélyi uralom felé. A Nyugat forradalmi bár erőszakosan, de szervesen mozdították elő az európai politikai fejlődést. Az Arab tavasz forradalmi annyiban valóban forradalmak voltak, hogy nagy tömegek mozdultak meg és legalábbis több esetben az uralmon lévő

²⁵ BAYAT, 2018.

²⁶ UO. 118.o.

²⁷ UO. 134. o.

²⁸ UO. 227.o.

²⁹ Érdemes megjegyezni, hogy az észak-afrikai és közel-keleti országok lakossága is meglehetősen szkeptikusan áll a demokrácia koncepciójához, és tulajdonképpen szélesebb társadalmi támogatottsága sincsen a nyugati típusú berendezkedés átültetésének. Forrás: DEMOCRACY IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA: FIVE YEARS AFTER THE ARAB UPRISINGS, 2018.

egyszemélyi vezetőt sikerült megbuktatniuk. De hogy valóban beszélhetünk-e olyan politikai fejlődésről, mint amely a nyugati világban végbement, és amely – Bibó István szavaival – a hatalom humanizálásának irányába hat, kétséges.³⁰ Ha viszont nincs ilyen tendencia, az iszlám világ jövőben bekövetkező forradalmi továbbra is csak az egyik diktátort cserélik a másikkra, anélkül, hogy alapjaiban változtatnák meg a társadalmi és politikai rendszert.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ARENDE, HANNAH (1991): A forradalom. Ford.: Papp Mária. Budapest, Európa
- BAYAT, ASEF (2017): *Revolution without Revolutionaries. Making Sense of the Arab Spring*. Stanford, California, Stanford University Press
- BAYAT, ASEF (2018): 'Revolution without Revolutionaries: Making sense of the Arab Spring. A conversation with Asef Bayat on his latest book. Elérhető: <https://madamasr.com/en/2018/02/03/feature/politics/revolution-without-revolutionaries-making-sense-of-the-arab-spring/> (Letöltve: 2020. november 6.)
- BIBÓ ISTVÁN (2012): Az európai társadalomfejlődés értelme. In uő.: *Az európai politikai fejlődés értelme*. Bibó István Munkái. Centenárium Sorozat 9. kötet. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 175–299.
- DEMOCRACY IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA: FIVE YEARS AFTER THE ARAB UPRISINGS (2018), Arab Barometer. Letöltve: <https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/Democracy-Public-Opinion-Middle-east-North-Africa-2018.pdf> (Letöltve: 2020. november 6.)
- LUXEMBURG, ROSA (1982): Az orosz forradalom. Ford.: Fazekas Mariann. In Rosa Luxemburg és az orosz forradalom. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék. 7–40.
- POPOVICS, SZRGYA (2017): *Útmutató a forradalomhoz*. Matthew Miller közreműködésével. Ford.: Gadó György Pál. Budapest, Göncöl

³⁰ BIBÓ, 2012.

- TIGNER, BROOKS (2019): Europe moves to curbs ISIS antiquity trafficking, Atlantic Council. Elérhető: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/europe-moves-to-curb-isis-antiquity-trafficking/> (Letöltve: 2020. november 6.)
- TÓTH ZOLTÁN BALÁZS (2018): Államépítési törekvések Szíriában II. – Az Iszlám Állam tündöklése és túlélése?, Jog-Állam-Politika, 2018/3. szám

TOM LANTOS INTÉZET: *EUROPEAN REGIONAL FORUM ON HATE SPEECH, SOCIAL MEDIA AND MINORITIES* – KEREKASZTAL BESZÉLGETÉS BESZÁMOLÓ (2020. SZEPTEMBER 21-22.)

Wágner Tamás Zoltán¹

2020. szeptember 21-22-én a Tom Lantos Intézet szervezésében *European Regional Forum on Hate Speech, Social Media and Minorities* címmel online kerekasztal beszélgetésre került sor négy tematikus panelben.² Az esemény központi témája az volt, hogy a közösségi média milyen mértékben járul hozzá az elsősorban kisebbségeket fenyegető gyűlöletbeszédhez.

A meghívott előadók sorában számos szakértő, illetve nemzetközi szervezet vezetője foglalt helyet. Ennek kapcsán érdemes kiemelni, hogy a megnyitón többek között Fernand de Varennes, az ENSZ kisebbségügyi szakértője, Michael O’Flaherty, az Alapjogi Ügynökség igazgatója, valamint Maria Daniella Marouda, a Rasszizmus és Intolerancia elleni Európai Bizottság (angol elnevezés: *European Commission against Racism and Intolerance*, a továbbiakban: ECRI) igazgatója és Christophe Kamp, az EBESZ Kisebbségügyi Főbiztosi Hivatal igazgatója is felszólalt.

Fernand de Varennes beszédében kiemelte, hogy napjainkban a gyűlöletbeszéd jelentősen elterjedt, amiben a közösségi média főszerepet játszik. A helyzetet pedig csak súlyosbítja a koronavírus járvány. Megjegyezte, hogy egyes országokban a gyűlöletbeszéd 80%-a irányul

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudomány Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója, valamint a Kisebbségi Jogvédő Intézet jogásza. Kutatási területei többek között a multinacionális vállalatok adóelkerülési gyakorlatai, valamint az uniós jog és kisebbségvédelem kapcsolódási pontjai. E-mail címe: wagnertomi@freemail.hu.

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10067284>

² A Tom Lantos Intézet független emberi és kisebbségi jogi szervezet, mely a magyar kormány és az Egyesült Államok Szenátusa döntésének értelmében jött létre 2011-ben Magyarországon. Tevékenysége elsődlegesen zsidó, roma és magyar közösségek, illetve más etnikai, nemzetiségi, nyelvi és vallási kisebbségek ügyeire fókuszál. Nemzetközi kutatási, oktatási és érdekképviseleti platformként célja, hogy hidat képezzen a kutatás és a politika, a normák és a gyakorlat közé. Bővebben a szervezetről lásd: <https://tomlantosinstitute.hu/hu/>

romák, zsidók, migránsok és a nemzeti kisebbségek ellen. Komoly problémát jelent, hogy a gyűlöletbeszédet gyakran gyűlölet-bűncselekmény és erőszak követi, mivel a kisebbségek gyakran a bűnbak szerepét töltik be. Éppen ezért a fellépésben a kisebbségekre kell koncentrálnunk. **Michael O'Flaherty** elmondta, hogy folyamatosan végeznek kutatásokat a gyűlöletbeszéd kapcsán a különféle kisebbségek (amely lehet etnikai, vallási, szexuális, stb.) vonatkozásában. Hangsúlyozta, hogy sokkal rosszabb a valós helyzet, mint azt az adatok mutatják. A koronavírus járvány következtében a kínaiak, valamint a migránsok fokozott veszélynek vannak kitéve. A gyűlöletbeszéd nemcsak az érintettek, hanem az egész társadalom problémája. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a veszélyeztetettek bízzanak a hatóságokban és a gyűlöletbeszéd elleni fellépés során velük együtt kell dolgozni.

Maria Daniella Marouda kiemelte, hogy az ECRI szerint a gyűlöletbeszéd büntetőjogi megközelítést igényel. Önmagában nemcsak a fellépés hiánya, hanem ténylegesen a hatóságok ballépései is hátráltatják a gyűlöletbeszéd elleni fellépést. Komoly kihívást jelent, hogy a választási kampányok során a politikusok gyakran szeretnek uszítani az egyes marginalizált csoportok ellen. Nagyon fontos lenne továbbá, hogy a rendőrség körében ne nyerjen teret a gyűlöletbeszéd, ahogy azt egy vesztfáliai eset is bizonyítja (11 rendőr ellen indult büntetőeljárás).³ Sokszor nehézséget jelent a szólásszabadság és a gyűlöletbeszéd közötti határvonal megtalálása. E tekintetben a Strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságának kulcsszerepe van. Végezetül megjegyezte, hogy a hatékony fellépés érdekében már az iskolai oktatás keretében meg kell kezdeni a küzdelmet a gyűlöletbeszéd ellen.

Christophe Kamp beszédében elsőként az EBESZ Kisebbségi Főbiztosának az intézményét mutatta be. Ezt követően a média területén az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változásokról számolt be. Ennek kapcsán kiemelte, hogy a közösségi média egyrészt megkönnyíti a kisebbségek helyzetét (például kapcsolatépítés), ugyanakkor viszont teret ad az uszító hangoknak is. A gazdasági válságok és más társadalmi katasztrófák mindig rontják a kisebbségek helyzetét. Ez most, a koronavírus járvány

³ Az ügy hátterében az áll, hogy az érintettek szélsőjobboldali propagandát osztottak meg online chat csoportokban. Itt többek között olyan fotókról van szó, amelyek Adolf Hitlert, valamint egy menekültet ábrázolnak egy gázkamrában. Az ügy részleteiről lásd: <https://www.dw.com/en/german-state-suspends-29-police-officers-in-far-right-online-chat-group/a-54947253>.

idején sincs másként. Hangsúlyozta, hogy a gyűlöletbeszéd elleni fellépésnél nemcsak a közösségi médiára kell fókuszálnunk, hanem szélesebb megközelítés kell alkalmazni. Ebben pedig a politikusoknak, valamint a vallási vezetőknek kulcsszerepük van.

A megnyitót követően 4 tematikus blokkra került sor, melyben különböző szakértők és jogvédő szervezetek képviselői vettek részt.

Ezek közül az elsőben a közösségi médiában a kisebbséget érő gyűlöletbeszéd okai, hatásai voltak terítéken. **Murtaza Shaikh** előadásában hangsúlyozta, hogy a közösségi médiához a világ lakosságának mintegy háromnegyede kapcsolódik valamilyen formában. Az ebből fakadó nyelvi diverzitás megnehezíti a fellépést a felületeken (például a moderálást), és emiatt viszont sok jogsértés felderítetlen marad. A gyűlöletbeszédet nem egészében, hanem specifikusan szükséges vizsgálni, például milyen csoportok ellen irányul. Hiába vannak nemzetközi standardok, nagyon bizonytalan ezek gyakorlati alkalmazása, többek között a nyelvi diszkriminációval sem tud mit kezdeni a közösségi média. Éppen ezért fontos lenne a humán moderátorok számát növelni, több nyelvre lefordítani a közösségi irányelveket, proaktívnak kellene lenni (az utólagos fellépés nem elegendő), továbbá fel kellene állítani egy kisebbségi szakemberekből álló tanácsot is. **Kyriaki Topidi** mindezt azzal egészítette ki, hogy a gyűlöletbeszédet nem csak egy indíték hajtja, továbbá megnehezíti az ellene való fellépést az is, hogy a vonatkozó adatok hiányosak és a nemzeti, valamint nemzetközi szabályok nem mindig konzisztensek egymással.

A második tematikus blokkban az előadók a nemzetközi jogi és intézményes keret kérdését vitatták meg. **Sejal Parmar** előadásában a nemzetközi emberjogi keretrendszer mutatta be. Ennek során hangsúlyozta, hogy a nemzetközi jogban nincs definíció a gyűlöletbeszédre. Ahhoz, hogy az elhangzott szavak, mondatok bűncselekménynek minősüljenek, szigorú mércének kell teljesülnie. Mindez viszont azt eredményezi, hogy a gyűlöletbeszéd jelentős része a jogon kívül marad. Éppen ezért jogon kívüli eszközökre is szükségünk van, például civil szervezetek és magáncégek bevonására (utóbbiak esetében elsősorban a saját platformjaikon megjelenő tartalmakról lenne szó). **Andrey Rikhter** a médiaszabadság és a konfliktusmegelőzés közötti kapcsolatot boncolgatta az EBESZ vonatkozásában. **Antonija Petricusic** kiemelte, hogy a gyűlöletbeszéd nagyon manipulatív és veszélyt jelent a demokratikus berendezkedésre. Az ellene való fellépésnek viszont megalapozottnak, arányosnak és célzottan kell lennie, figyelemmel a szólásszabadságra. E

tekintetben a Strasbourgi Bíróság esetjogában számos ügy szolgál például. Megemlítette, hogy az ET egyik testülete külön stratégiát dolgoz ki az online gyűlöletbeszéd ellen.

A harmadik blokkban az online gyűlöletbeszédre vonatkozó szabályozást vitatták meg az előadók. **Tarlach McGonagle** hangsúlyozta, hogy nem elég a közösségi médiára fókuszálni, mivel más aktorok is meghatározó szerepet töltenek be. Fontos, hogy a vállalatok is magukénak érezzék az emberi jogok védelmét (angol elnevezés: *Corporate Social Responsibility*, rövidítve: CSR). **Fadzai Madzingira** a közösségi média tartalompolitikájáról beszélt. Ennek kapcsán megjegyezte, hogy noha a gyűlöletbeszéd sok esetben lokális, ennek ellenére a közösségi média tartalompolitikája globális. Mindez azt jelenti, hogy több ezer, különböző kultúrájú embert kell egyszerre kezelni. Ez sokszor kifejezetten nehéz feladat, hiszen hogyan bíráljuk el egy olyan, a közösségi médiában megjelent bejegyzést, mint például ezt: „nőket nem szabad itt foglalkoztatni”. **Vincze Orsolya Hanna** szerint a jövőben nagyon fontos lesz, hogy olyan közösségi tartalmakra fókuszáljunk, amelyek uszítást válthatnak ki. Ugyanis vannak olyan tartalmak, amelyek noha nem minősülnek gyűlöletbeszédnek, de alkalmasak uszításra. A nagy kérdés az, hogy ezeket hogyan lehet a közösségi média szintjén szabályozni. Mindenképpen komoly felelősség fog hárulni a szerkesztőkre, hiszen sok esetben annak is jelentősége van, hogy ki, mikor mondta. Éppen ezért kapcsolatban kell lenni a helyi hatóságokkal is, akik az adott helyzetet könnyebben tudják értelmezni.

A negyedik és egyben utolsó tematikus blokk a civil társadalom, valamint a civil szervezetek szerepéről szólt. **Iulius Rostas** hangsúlyozta, hogy a gyűlöletbeszédnek komoly következményei vannak, szorosan összefügg a gyűlölet-bűncselekményekkel. A marginalizált csoportok (például roma kisebbség) különösen ki vannak téve a gyűlöletbeszédnek, és kifejezetten érvényes mindez a koronavírus járvány idején. Számos olyan eset volt, amikor a romákat ért sérelmek megtorlatlanul maradtak. A jelenlegi szabályozás nem elegendő a romák védelmére. Fontos, hogy a politikusok ne a gyűlöletbeszéd segítségével mobilizálják a választókat. **Thomas Hughes** a nemrég felállításra került Facebook Felügyelőbizottságról beszélt, amely szerv hús, független szakértőből áll (ezt később negyven főre fogják bővíteni). Feladatuk a közösségi médiában megjelenő

online tartalmak elbírálása lesz.⁴ Tekintettel az ügyek várható nagy számára, prioritizálni fogják az egyes ügyeket. Konkrét javaslatokat fognak megfogalmazni a Facebooknak. **Eliska Pirková** szerint az online közösségi média hozzá tud járulni a társadalmi polarizációhoz, ami melegágya a gyűlöletbeszédnek. Kiemelte, hogy az elimináción alapuló jogalkotói politika könnyen ellentétbe kerülhet a szólásszabadsággal. Ennek következtében a legitim párbeszéd lehetetlenülhet el.

A fentiekén túlmenően természetesen nem csak a neves előadóké volt a szerep: a szervezők blokkonként lehetőséget biztosítottak a civil szervezetek, valamint magánszemélyek számára is a hozzászólásra. Ennek során több esetben is tartalmas észrevételeket fogalmaztak meg az eseményen résztvevők. Magyar részről a Mikó Imre Jogvédelmi Szolgálat⁵, ifj. Toró Tibor⁶, valamint Kalmár Ferenc miniszteri biztos⁷ élt ezzel a

⁴ A Facebook felügyelőbizottságának gondolata 2018-ban fogalmazódott meg. Munkája során a gyűlöletbeszédre, a zaklatásra, valamint az emberek magánélethez való jogaira, illetve személyes biztonságára fog fókuszálni. Független, önálló jogi személyiséggel rendelkezik, azonban a működését egy 130 millió dolláros alappal biztosítja a Facebook. A tagok kiválasztásánál meghatározó szempont, hogy különböző kulturális, vallási háttérrel rendelkezzenek, sokféle politikai nézetet képviseljenek, és a Facebookhoz való viszonyulásuk is eltérő legyen. A felügyelőbizottsági tagság 3 évre fog szólni, a tagságot pedig háromszor lehet majd választással megújítani. Jogorvoslati fórumként fog működni: a Facebook felhasználó ehhez a testülethez fordulhat, ha úgy érzi, hogy jogtalanul távolították el az általa közzétett tartalmat és minden más, a Facebook keretében rendelkezésre álló jogorvoslati lehetőséget kimerített (15 napos határidő). A felügyelőbizottság döntése főszabály szerint mind a Facebook-ot, mind a felhasználót köti. Előbbi esetében ez alól két kivétel van: ha a közzétett tartalom szerzői jogot vagy helyi jogszabályt érint. A felügyelőbizottság működéséről részletesen lásd: <https://accountabletech.org/wp-content/uploads/2020/06/Move-Slow-and-Fake-Things.pdf> illetve https://digitalisszabadsag.kormany.hu/download/6/71/a2000/Facebook%20Oversight%20Board_20200706_HU.pdf.

⁵ A Mikó Imre Jogvédelmi Szolgálatot a Romániai Magyar Demokrata Szövetség hozta létre a romániai magyar közösséget érintő bármilyen természetű hátrányos megkülönböztetés megfigyelése, jelzése és megakadályozása céljából. Ennek hátterében az áll, hogy az utóbbi években nagyon megnőtt a magyar közösség ellen irányuló közvetlen vagy közvetett támadásoknak a száma, amelyek már-már a 90-es évekbeli állapotokat idézik. A szervezet a romániai magyar közösség helyzetéről szóló, éves jelentés kiadását tűzte ki célul, mely többek között a nyelvi jogok megsértésére, valamint a gyűlöletbeszédre összpontosít. Bővebben a szervezetről lásd: <https://www.mikoimre.ro/rolunk/>

⁶ 1981-ben született Temesváron. Tanulmányait a temesvári Nyugati Egyetemen, Szociológia szakon végezte. Ezután a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen politológia, majd a budapesti Középeurópai Egyetemen (CEU) nacionalizmuselméletek szakirányú magiszteri

lehetőséggel, bemutatva a külhoni magyar közösséget fenyegető, a gyűlöletbeszédből eredő kihívásokat.

A **Mikó Imre Jogvédelmi Szolgálat** képviselője kiemelte, hogy az erdélyi magyar közösséget sújtó gyűlöletbeszéd, valamint a negatív sztereotípiákat állandósító dezinformáció nem ritka jelenség Romániában, mely döntően TV-adásokhoz, a közösségi médiához, valamint sporteseményekhez köthető. Szervezetük csak az elmúlt 2 évben 22-szer fordult a Nemzeti Audiovizuális Tanácshoz, valamint 38 alkalommal az Országos Diszkriminációellenes Tanácshoz ilyen ügyekben. A gyűlöletbeszédhez kapcsolódó ügyeik a nyelvi jogokat, az anyanyelvi oktatást, az államnyelv oktatását, a szimbólumhasználatot, valamint a területi autonómiával kapcsolatos eszmecseréket érintik. Ezek közül kiemelkedik az idei áprilisi Klaus Iohannis – román elnök – beszéde, melyben a magyar közösséget a román nemzeti érdek elleni összeesküvéssel vádolta meg. A romániai helyzet tekintetében komoly problémát jelent, hogy az előbb említett hatóságok eszköztára korlátozott, az általuk kiszabott bírságok összege alacsony és az ezek elleni fellebbezéseket a megbírságotl szervezetek, illetve magánszemélyek általában megnyerik a bíróságokon. Ráadásul a többségi lakosság körében – felmérések szerint – az a nézet számít uralkodónak, hogy a nemzeti kisebbségeknek túl sok joga van, beleértve például az anyanyelvi oktatáshoz való jogot, valamint a közintézményekben való anyanyelvhasználatot. A területi autonómia elfogadottsága pedig kifejezetten alacsony. Ehhez jönnek hozzá a korábban már említett, a negatív sztereotípiákat erősítő TV-adások, valamint az online és közösségi média. Mindezek fényében arra hívták fel a figyelmet, hogy az államok a gyűlöletbeszéd ellen nemcsak a büntetőjog segítségével, hanem

diplomát szerzett. Doktori képzésre a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Filozófia Karán járt és az erdélyi magyar politikai érdekképviselő alakulását vizsgálta. A Sapientia EMTE Nemzetközi kapcsolatok és európai tanulmányok főállású oktatója, valamint a Bálványos Intézet kutatási igazgatója. Főbb érdeklődési területei a nyelvpolitika, nacionalizmuselméletek és az etnopolitika. Bővebben munkásságáról lásd: <https://balvanyos.org/toro-tibor/>.

⁷ 1955-ben Brassóban született fizikus és politikus. Franciául és románul felsőfokon, míg angolul középfokon beszél. 2015 óta Magyarország szomszédságpolitikájának fejlesztéséért felelős miniszteri biztos. Az általa jegyzett és az Európa Tanács által 2014-ben elfogadott, ún. Kalmár-jelentés többek között felhívja a részes államok figyelmét az évszázadok óta ugyanazon a területen élő, közös azonosságtudatot ápoló nemzeti kisebbségek helyzetére és jogaik tiszteletben tartásának fontosságára, valamint kiáll a különböző autonómiaformák mellett.

más eszközökkel is felléphetnek, úgy mint oktatási, tájékoztatási és felvilágosító intézkedésekkel. Így a központi tanterv részének kellene lennie a nemzeti kisebbségek kultúrájának, történelmének oktatása, valamint lehetőséget kellene biztosítani a kisebbségi nyelvek tanulására is. Ezáltal ugyanis a többségi nemzet diákjainak jobban megismernék ezeket a közösségeket, amely segítené lebontani a hosszú évtizedek alatt berögzült sztereotípiákat.

Ifj. Toró Tibor, a Sapientia EMTE egyetemi adjunktusa a Bálványos Intézet, valamint a Székelyföldi Közpolitikai Intézet által lefolytatott, az erdélyi magyarokat ért gyűlöletbeszédet vizsgáló kutatásról számolt be. Ennek kapcsán kiemelte, hogy a kutatás fő megállapítása, hogy a közösségi média lehetővé tette a közpolitikai aktorok számára, hogy a kisebbségekkel szembeni negatív sztereotípiákat elterjesszék, ugyanakkor ez önmagában még nem magyarázza meg azt, hogy mindezek miért nyertek teret a közbeszédben. A kutatás továbbá arra is rávilágított, hogy a válaszadók 34%-a szerint a magyarok nem fogadnának el román nemzetiségű szomszédot, valamint 40% szerint munkahelyen felettesnek sem. Ez a románokkal szembeni negatív magyarságkép elsősorban a közoktatásban használt tankönyveknek köszönhető, mivel ezek többek között monoetnikus román politikai közösséget sugallanak, valamint a magyarokat a román nemzet történelmi ellenségeként mutatják be. Éppen ezért a megoldás az lenne, ha ezeket a tankönyveket – az interkulturális oktatás szemszögéből – átírnák.

Kalmár Ferenc miniszteri biztos szerint a gyűlöletbeszéd elleni fellépés fontos eszköz a konfliktusmegelőzésben, a kisebbségek elleni uszítás elkerülésében. Éppen ezért arra kell törekedni, hogy az állami hatóságok ne terjesszenek álhíreket, uszító tartalmakat, melyek alkalmasak az egyes csoportok elleni gyűlöletkeltésre. Emellett hangsúlyozta, hogy az oktatás – azon belül is a történelem – kulcsszerepet tölt be e téren. Szerinte arra lenne szükség, hogy a történelmi eseményeket több nézőpontból is bemutassák a diákoknak.

Összességében véve egy tartalmas rendezvényen vehettünk részt, mely rávilágított arra, hogy az egyes kisebbségi csoportokat fokozottan érinti a gyűlöletbeszéd és az abból fakadó gyűlöletbűncselekmények. Az előadások továbbá hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a látásmódunk bővüljön, mely a későbbi kutatások során jó eséllyel kamatozhat.

VM4K: AZ ELSŐ SZÁZ ÉV – KONFERENCIA BESZÁMOLÓ (2020. SZEPTEMBER 4-5.)

Wágner Tamás Zoltán¹

A címben jelzett rendezvény szervezője a Vajdasági Magyar Képző-, Kutató- és Kulturális Központ (rövidítve: VM4K) volt, amely a Szekeres László Alapítvány része, de önálló szervezeti egységként működik, és célja a vajdasági magyar közösség erősítése. Ennek értelmében az intézmény feladatának tekinti, hogy a helyi magyar szakmai közélet aktív alakítója legyen, a szélesebb nyilvánosság elérésével.

A fentiek jegyében került sor 2020. szeptember 4-5-én **Az első 100 év** címmel egy online kisebbségi kerekasztal-beszélgetésre, amelynek tárgya – különböző aspektusokból – a kisebbségbe került vajdasági magyarság első évszázadának az értelmező bemutatása volt. Ennek érdekében a szervezők 6 szekcióba (Történelem I-II., Gazdaság, Politikatörténet, Identitás, Szociológia) osztották az előadókat, ahol az előadásokat követően lehetőség nyílt a résztvevők között a tudományos eszmecserére is. A kerekasztal-beszélgetés rangját tovább emelte, hogy a tudományos életben elismert szakértők is bekapcsolódtak a rendezvénybe. Így többek között előadást tartott Dr. Tóth Norbert nemzetközi jogász, Dr. Ördögh Tibor Balkán-szakértő, valamint Dr. Kántor Zoltán, a Nemzetpolitikai Kutatóintézet igazgatója is. Az előadások témái változatosak voltak: lényeges információkat lehetett megismerni például a katolikus egyház két világháború közötti helyzetéről, a vajdasági magyar autonómiakonceptiókról és azok megvalósíthatósági esélyeiről, vagy éppen a magyar kisebbség politikai képviseletének alakulásáról 1990 és 2020 között.

Az első napi előadók közül érdemes kiemelnünk **Dr. Mészáros Zoltánt**, a Szabadkai Történelmi Levéltár levéltárosát, aki *A magyarság a titóizmusban és a Tito után is Tito korszakban (1944–1989)* címmel tartott

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudomány Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója, valamint a Kisebbségi Jogvédő Intézet jogásza. Kutatási területei többek között a multinacionális vállalatok adóelkerülési gyakorlatjai, valamint az uniós jog és kisebbségvédelem kapcsolódási pontjai. E-mail címe: wagnertomi@freemail.hu.

A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10067284>

előadást. Kiemelte, hogy a vajdasági magyarság a két világháború közötti kényszerközösségből a titoizmus korszakában vált valódi közösséggé. Ebben nagy szerepe volt a Sztálin-Tito összeütközésnek is, mivel ennek következtében Titonak szüksége volt egy lojális kisebbségre a határ mentén, ezért a magyarság bizonyos kulturális jogokat is élvezhetett. Ugyanakkor fokozatosan távolodott a belgrádi központtól és Újvidék felé közeledett, amely döntően a tartomány jogköreit bővítő alkotmánymódosításoknak volt köszönhető. Az 1980-as évekre a jugoszlávság egyre inkább a vajdasági magyarság identitásának részévé vált, melynek hatására fokozatosan távolodott a közösség az anyaországtól. Ezt a helyzetet szüntette meg Slobodan Milošević hatalomra jutása, illetve a délszláv háború: Magyarország ismét lényeges tényező lett a vajdasági magyarság identitásának az alakításában.

Dr. Tóth Norbert nemzetközi jogász *A trianoni szerződés száz év elteltével. Mi az ami hatályos és mi az, ami nem?* címmel tartott előadásában rámutatott arra, hogy míg a két világháború között a magyar szakirodalom kiemelten foglalkozott a szerződéssel, addig az a II. világháborút követően háttérbe szorult, lényegében véve csak a történészek foglalkoztak vele. Ennek következtében viszont napjainkra számos tévhit jelent meg, mint például az, hogy a trianoni szerződés már nincs is hatályban. Előadásában többek között ezen tévhitek eloszlatására törekedett.

Szintén az első napon tartott előadást **dr. Wágner Tamás Zoltán** *Vajdaság Autonóm Tartomány pénzügyi autonómiája uniós kitekintéssel* címmel, aki a Kisebbségi Jogvédő Intézet jogásza és a Külügyi Műhely c. folyóirat szerkesztője. Ennek keretében hangsúlyozta, hogy habár Magyarországon viszonylag kevesen foglalkoznak ezzel a kérdéssel, a megfelelő pénzügyi jogosítványok léte elengedhetetlen a sikeres területi autonómia működéséhez. E tekintetben rámutatott arra, hogy a Vajdaság Autonóm Tartomány olyan mintának tekinthető autonómiamodellekhez képest, mint Baszkföld vagy Katalónia, másfelől viszont lényegesen gyengébb jogosultságokkal rendelkezik pénzügyi téren, amely kiszolgáltatottá teszi a központi kormányzattal szemben. Ezen a helyzeten pedig sokat segítene, ha a tartomány – a fenti régiókhhoz hasonlóan – legalább részleges adókivetési jogkört kapna. Ez utóbbi ráadásul – Szerbia majdani uniós csatlakozása fényében – azért is fontos lenne, mivel az adópolitika területén az Európai Bizottság az állami támogatások jogára támaszkodva a tagállami (és így az autonóm régiók) mozgásterének csökkentésére törekszik. A szubnacionális adókivetési jogkör hiányában pedig – különösen, ha az adott régió pénzügyi

háttére rendezetlen – előtérbe kerülhetnek a kormányzati szintű direkt támogatások vagy kedvezményes adókulcsok, amelyek viszont – a regionális szelektivitás megállapítása után – könnyen tiltott állami támogatáshoz vezethetnek. Mindezek fényében végezetül arra kereste a választ, hogy milyen esély van arra, hogy a Vajdaság Autonóm Tartományt adókievetési jogkörrel ruházzák fel. E tekintetben megállapította, hogy noha a politikai pártok inkább a status quo fenntartásában érdekeltek, a vajdasági lakosság körében lehetne támogatókat szerezni az ügynek, mivel továbbra is erős az autonómia iránti igény.

A második napon került sor **Dr. Ördögh Tibor** Balkán-szakértő előadására *A magyar kisebbség politikai képviselete Szerbiában 1990 és 2020 között* címmel. Ebben arra kereste a választ, hogy az elmúlt harminc év során a vajdasági magyarság milyen politikai pártokkal vett részt a köztársasági és a tartományi választásokon és azokat hányan támogattak, illetve milyen politikai súlyuk volt Szerbiában. Megjegyezte, hogy a vajdasági magyar pártrendszert az 1990-es évek közepe óta a töredezettség jellemzi. Előadása második felében elsősorban a köztársasági és tartományi választásokon kötött szövetségek és együttműködések kérdését vizsgálta, különös tekintettel azok társadalmi támogatottságára és a potenciális lehetőségekre. Végezetül a 2020-as választások kapcsán – melyet a VMSZ nagyarányú mandátumnövekedése jellemez – pedig a megszerzett szavazatokon túl, a kampány központi elemeit is elemezte.

Ladancsik Tibor, a Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola doktorandusza előadásában saját kutatását mutatta be, amelyben arra kereste a választ, hogy a magyar-szerb vegyesházasságok milyen hatást gyakorolnak az identitásra. Ennek kapcsán utalt az asszimilációs elméletre, amely szerint a vegyesházasságok a beolvadást segítik elő, valamint a társadalmi kohézió elméletére, amely a kisebbségek többségi társadalomba való beilleszkedését hangsúlyozza. Kutatása nyomán azt a következtetést vontta le, hogy a Vajdaságban a vegyesházasságok egyértelműen asszimilációt erősítik, ezért aggasztó, hogy napjainkban a magyar-szerb vegyesházasságok aránya meghaladja az 1/3-ot (a szórványban ez az érték akár 50% felett is lehet).

Dr. Gábrity Molnár Irén, az Újvidéki Egyetem Közgazdasági Karának professzora előadásában a vajdasági magyarságot szociológiai szempontból vizsgálta. Ennek során többek között kitért a demográfiai mutatókra, a migrációs folyamatok dimenzióira, az iskolázottságra, foglalkoztatottságra, az identitástudatra, valamint a közösség gazdasági

helyzetére. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy Vajdaságból évente 8 ezer magyar költözik el, melyet semmilyen gyermekszülési vagy más támogatással nem lehet pótolni, de javítani lehet a közösség szerveződésének minőségén. Szerinte a vajdasági magyarságnak ki kellene dolgoznia egy diaszpóra programot, hogy ne csak agyelszívás legyen, hanem az elvándoroltak – különösen a szakemberek – haza is térjenek a szülőföldjükre.

Természetesen a fentiekén túlmenően más témákban is tartottak előadásokat, amelyeket szintén komoly érdeklődés övezett. Nem véletlen, hogy az egyes szekciókat követően hosszas tudományos eszmecserekre került sor az előadók és a hallgatóság között.

Összességében véve kijelenthető, hogy – a koronavírus járvány okozta nehézségek ellenére – a szervezők jó hangulatú és hasznos kerekasztal-beszélgetést valósítottak meg az online térben. Az előadások anyagából tanulmánykötet fog készülni, amelynek várható megjelenése 2020 4. negyedév vagy 2021. 1. negyedév.

LAPSZÁMUNK LEKTORAI

ANTAL GÁBOR – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsész tudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorjelölt

BARANYI EMESE ZSUZSANNA – Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató

DR. BOKROS ATTILA – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató

FARKAS ATTILA – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató

GOMBOS JARMO – Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató

DR. HARANGOZÓ DÁNIEL – Külügyi és Külgazdasági Intézet, külső szakértő

HÉDER KLÁRA – Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Rendészettudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató

KIS KATALIN – Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató

BARÁTH NOÉMI EMŐKE – Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Kriminálpszichológiai Kutatóműhely, tudományos segédmunkatárs

DR. NOGEL MÓNIKA – Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, egyetemi adjunktus

SCHVÉD BRIGITTA KINGA – Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktoranduszhallgató

DR. TELEKI BÁLINT – Nemzeti Közszerológati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató

TÓTH ZOLTÁN BALÁZS – Külügyi Műhely Alapítvány, főszerkesztő; Külgazdasági és Külügyminisztérium

DR. WÁGNER TAMÁS ZOLTÁN – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató; Kisebbségi Jogvédő Intézet, jogász

DR. ZALAHEGYI ZOLTÁN – Széchenyi István Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, doktoranduszhallgató